

ISSN 2518-7538

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

IX CİLD | №2 | 2019

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

IX CİLD	№2	2019
VOL IX	№2	2019
TOM IX	№2	2019

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

IX CİLD, № 2, 2019

VOL IX, № 2, 2019

TOM IX, № 2, 2019

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

Dil və Ədəbiyyat

Baş redaktor

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Baş redaktorun müavini

fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Məsul katib

fil.f.d., dos. Musayeva Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Korrektor

Aslanova Xatirə – Elm şöbəsi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. *fil.e.d., prof. Abdullayev Sərxan* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
2. *fil.e.d., prof. Babayev Adil* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
3. *fil.e.d., prof. Məmmədov Azad* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
4. *fil.f.d., dos. Həsənov Seyfəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
5. *fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
6. *fil.f.d., dos. İbrahim Ülfət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
7. *fil.f.d., dos. Qəribova Jalə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
8. *fil.e.d. Sadıqova Gülnarə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
9. *fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
10. *fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
11. *fil.f.d., dos. İmanova Sevdə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
12. *fil.e.d., prof. Cəfərova Leyla* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
13. *fil.e.d., prof. Mahmudov Məsud* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
14. *fil.e.d., prof. Osmanlı Sara* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
15. *fil.e.d., prof. Abbasova Afət* – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, Bakı

BEYNALXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

16. *fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan* – Etvos Lorand Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
17. *fil.e.d., prof. Levandovska Barbara* – Konin Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
18. *fil.e.d., prof. Miljkoviç Emma* – Belqrad Universiteti, Serbiya
19. **Peart İan** – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük Britaniya, Vulverhempton
20. *fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa* – Kiyev Milli Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
21. *fil.e.d., prof. Vəfa Kazdal* – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA Universiteti), Azərbaycan, Bakı
22. **Dr. Svetlana Kurtes** – Madeira Universiteti, Portuqaliya

Language and Literature

Editor – in- chief

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Deputy editor

Aliyeva Hamida, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Managing editor

Musayeva Sevinj, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Proofreader

Aslanova Khatira, *Senior research fellow*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

EDITORIAL BOARD:

1. **Abdullayev Sarkhan**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
2. **Babayev Adil**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
3. **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
4. **Hasanov Seyfal**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
5. **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
6. **İbrahim Ulfat**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
7. **Garibova Jala**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
8. **Sadigova Gulnara**, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
9. **Valiyeva Nigar**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
10. **Cahangirov Fikrat** *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
11. **İmanova Sevda**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
12. **Cafarova Leyla**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
13. **Mahmudov Masud**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
14. **Osmanli Sara**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, Baku
15. **Abbasova Afat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan State Economic University, (UNEC) Azerbaijan, Baku

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

16. **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
17. **Levandovska Barbara** *D.Sc., professor*, Konin State University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
18. **Mijikovich Emma** *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
19. **Peart Ian**, *Visions of Azerbaijan magazine*, United Kingdom, Wolverhampton
20. **Vorobeva Olqa**, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
21. **Vafa Kazdal**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan Diplomatic Academy (ADA University), Azerbaijan, Baku.
22. **Dr. Svetlana Kurtes**, University of Madeira, Portugal

Язык и литература

Главный редактор

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Заместитель главного редактора

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Ответственный секретарь

Мусаева Севиндж – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Корректор

Асланова Хатира – *отдел по науке*, Азербайджанский университет языков, Баку

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев Сархан – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
2. Бабаев Адиль – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
3. Мамедов Азад – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
4. Гасанов Сейфал – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
5. Халили Шахин – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
6. Ибрагим Ульфат – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
7. Гарибова Жалая – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
8. Садыгова Гюльнара – *д.ф.н.*, Азербайджанский университет языков, Баку
9. Велиева Нигяр – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
10. Джахангиров Фикрат – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
11. Иманова Севда – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
12. Джафарова Лейла – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
13. Махмудов Масуд – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
14. Османлы Сара – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
15. Афат Аббасова – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Баку

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

16. Золтан Кевечес – *д.ф.н., проф.*, университет Этвас Лоранд, Будапешт
17. Левандовски Барбара – *проф.*, Государственный университет прикладных наук в Конине, Польша
18. Милкович Эмма – *проф.*, Белградский университет, Сербия
19. Пэрт Иан – *редактор журнала “Visions of Azerbaijan”* Великобритания, Вулверхемптон
20. Воробьева Ольга – *проф.*, Киевский национальный лингвистический университет, Украина
21. Вафа Каздал – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанская дипломатическая академия (университет АДА), Баку
22. Др. Светлана Куртес, Университет Мадейра, Португалия

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Elnarə Putayeva (ADU)

AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNDƏ METAFORİK VARIATİVLİYİN SAHƏLƏRİ..... 7

Гивамеддин Рагимов (БГУ)

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В.Д.АРАКИНА, ПОСВЯЩЕННЫЕ ПРОБЛЕМЕ ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВ 15

Fatma Bağırova (BDU)

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ CİNS KATEQORİYASI..... 40

Arzu Niftəliyeva (ADU)

DİALOJİ NİTQİN LİNGVİSTİK VƏ PSİXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI..... 45

Akifə Sadıqova (ADU)

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SEMANTİKANIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 50

Vüsalə Əliyeva (ADU)

FRANSIZ DİLİ FRAZEOLOGİYASININ TƏDQIQI TARİXİ 57

Rəna Əliyeva (ADU)

İSPAN DİLÇİLİYİNDƏ FRAZEOLOGİYANIN ARAŞDIRILMA SƏVİYYƏSİ VƏ DİNİ MƏZMUNLU FRAZEOLOGİZMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ 63

Aydan Məlikzadə (ADU)

İNGİLİS DİLİNDƏ AMBİQİTİV İDİOMATİK İFADƏLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 73

Aygün Amanəliyeva (AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

AQLÜTİNATİV VƏ FLEKTİV DİLLƏRDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ MÖRFOLOJİ-QRAMMATİK GÖSTƏRİCİLƏRİ 80

Gülnara Aslanova (GDU)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PREPOZİTİV XARİCİ FLEKSİYA ELEMENTLƏRİNİN DERİVATİV FUNKSİYASI 89

Zinhar İsmayılova (ADU)

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DİL SİTUASİYASINA DAİR..... 96

Günay Məmmədova (GDU)

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SÖZÜN BAŞLANGİC ELEMENTLƏRİNİN DERİVATİV FUNKSİYASI..... 101

<i>Nahide Heyderova (NSU)</i>	
ARCHAISMS IN THE AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES	106
<i>İlahə Bayramova (ADU)</i>	
SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİNİN SEMANTİK KLASSİFİKASİYASI.....	112
<i>Zəhra Xankişiyeva (ADU)</i>	
C.R.R.TOLKİNİN BƏDİİ-ELMİ YARADICILIĞI	
ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ	118

ƏDƏBİYYAT

<i>Qabil Əhmədov (BDU)</i>	
CİNAYƏTİN YAZI XƏTLƏRİ İLƏ AÇILMASI	126
<i>Vüsalə Nəbiyeva (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)</i>	
MERİ STYUARTIN “MERLİN” TRILOGİYASI TARİXİ-MİFOLOJİ	
KONTEKSTDƏ	134
<i>Nərmin Babazadə (ADU)</i>	
CULİAN BARNŞIN “HƏYAT PİLLƏLƏRİ” ROMANINDA MÜXTƏLİF	
İNCƏSƏNƏT NÖVLƏRİNİN SİNTETİK VƏHDƏTİ.....	143

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

<i>Maya Qasımova (ADPU)</i>	
UŞAQ BAĞÇASI VƏ İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ UŞAQLARIN LÜĞƏTİNİN	
TEMATİK SÖZ QRUPLARI HESABINA ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ	149
<i>Nilufər Hüseynova (BSU)</i>	
XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DİDAKTİK	
OYUNLAR MÜHÜM TƏDRİS VASİTƏSİ KİMİ	156

ELMİ DİSPUT

<i>Maral Yaqubova</i>	
BƏDİİ MƏTN VƏ NƏZƏRİYYƏ: “YENİ DÜNYA”	
VƏ “MÜƏLLİFİN ÖLÜMÜ” QARŞIDURMA KİMİ	162

Elnarə Putayeva

ADU

pedaqoji.ing.fr@mail.ru

AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNDƏ METAFORİK VARIATİVLİYİN SAHƏLƏRİ

Açar sözlər: *metafora, mənbə konsepti, hədəf konsepti, metaforik variativlik, variativliyin sahələri.*

Key words: *metaphor, source domain, target domain, metaphorical variety, domains of variability.*

Ключевые слова: *метафора, домен ресурса, домен цели, метафорическая вариативность, домены вариативности.*

Metafora yunan sözü olub “metapherin” – “ötürülmə” sözündən götürülmüş və ilk olaraq Aristotel tərəfindən irəli sürülmüşdür. Etimoloji olaraq, meta – dəyişiklik, pherein – daşımaq, ötürmək deməkdir. Aristotel bu konsepti bəzən incəsənəti həyatın inikası olaraq ifadə etməklə də izah etmişdir. Obyektlər və onların ifadə etdiyi xüsusiyyətlər metaforik ifadələr daxilində millətlərə görə kəskin şəkildə fərqlənə bilər. Bu, birbaşa həmin xalqların dünya və ətraf aləm haqqındakı fikirləri, adət-ənənələri və dini-mifoloji görüşləri ilə əlaqədardır. Məsələn: ingilislərdə və ukraynalılarda “uzunqulaq” metaforik olaraq “inadkar” mənasını ifadə etsə də, azərbaycanlılarda və ispanlarda bu heyvan çalışqanlıq simvolu olaraq işlədilir.

Metafora bizə məlum olanla bizə tam anlaşıqlı olmayan arasında olan əlaqənin ifadə formasıdır. Metafora birbaşa və dolayısıyla bizə aid olmaqla yanaşı fərdin daxili təcrübəsindən qaynaqlanaraq təzahür etməkdədir. A.Rizzutonun da dediyi kimi, metafora yaratmaq insanın özünü ifadə etməsi kimidir [12, 556]. C.Lakof və M.Conson özlərinin “Metaphor We Live By” kitabında da qeyd edirdilər ki, metaforalar ixtiyari və dəyişkən olmamaqla yanaşı, bir mədəniyyətdən digərinə keçid etdiyi zaman mütləq şəkildə fərqlənirlər, lakin bununla yanaşı olaraq metaforalar yenə də insanların fiziki, sosial və mədəni mühitlərinin bəhrəsi olaraq özlərinə nitqdə yer tapırlar.

Metaforanın təyini prosesi bir qədər mürəkkəb olduğundan onu bəzən idiomlarla, nitqi rəngləndirən digər üslubi ifadə vasitələri ilə səhv salırlar. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün G.Lakof və M.Conson [10, 5] metaforanın iki müxtəlif konsept arasındakı cığıra bənzətmişlər. Bu konseptləri müəlliflər şərti olaraq mənbə konsepti və hədəf konsepti olaraq fərqləndirmişlər. Belə ki, bu halda hədəf konsepti təsvir olunan anlayış, mənbə konsepti isə verilən anlayışın daha asan dərk edilməsi üçün bənzədildiyi məfhum hesab olunur. Məsələn: *Our marriage is on the rocks* dedikdə marriage (evlilik) – hədəf konsept, on the rocks (qayaların üstündə, təhlükədə) – mənbə konsepti olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Başqa bir nümunəyə baxaq: *An election is a horse race* (Seçki yarış kimidir). Bu nümunədə horse race – mənbə konsepti, election isə hədəf konseptidir.

Bu metoddan istifadə edərək bir çox metaforalar rahatlıqla təyin etmək mümkündür. Hal-hazırda bədii ədəbiyyatla yanaşı gündəlik danışmada, kütləvi informasiya vasitələrində, hətta siyasi diskursda belə metaforalardan geniş istifadə olunmaqdadır. Lakin bu metaforaların istifadə edilməsində qarşıya çıxan problemlərdən biri bəzi dinləyici kütləsinin bu kimi üslubi vasitələrin başa düşülməsində qarşılaşdığı çətinliklərdir. Bu kütləyə əsasən xarici dili ikinci dil kimi öyrənənlər, dili yeni mənimsəyənlər və immiqrantlar daxil edilə bilər. Bu səbəbdən qeyd edilən istiqamətdə bir çox tədqiqatlar aparılmış, kitablar və lüğətlər nəşr edilmişdir. Məsələn: *The Oxford Political Dictionary of American Slang* (2008), *Oxford's Concise Dictionary of Politics* (2009), *Safire's Political Dictionary* (2009), *The Secret Life of Metaphor and How it Shapes the way we see the World* (2011), *I never Metaphor I didn't Like* (2007), *Metaphors Dictionary* (1996) və s. Millerin də qeyd etdiyi kimi metaforanın dərk edilməsi və qavranılması oxucunun və ya dinləyicinin ümumi bilik səviyyəsindən və inanclarından birbaşa asılıdır. Bu haqda bəzi dilçilər də (Bores (2000), Littlemore (2001)) öz fikirlərini söyləmiş və xarici dil öyrənənlərin kifayət qədər məlumatı olmadığı halda bu metaforaları qavramağın və işlətməyin müəyyən qədər çətinlik yarada biləcəyi haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürmüşlər.

Mədəni metaforalar hər hansı bir mədəniyyətin dərk edilməsində yalnız başlanğıc nöqtəni təmsil edir: onları işlətmək çox rahatdır, amma qarşı tərəfin düzgün anlaması üçün və qeyri-dəqiq stereotip yaratmamaq üçün xüsusi diqqət tələb edir. Mədəni metaforaların köməyi ilə mədəniyyətlərarası variativliklə bağlı müxtəlif vəziyyətləri ifadə edən məsələləri, fərqlilikləri, eləcə də oxşarlıqları müzakirə etmək və daha səmərəli ünsiyyətin reallaşmasına nail olmaq mümkündür.

Mədəniyyətin araşdırılmasında metaforanın rolunun təkzibolunmaz olduğu hamıya məlum bir faktdır. Mədəniyyətlə metaforanın əlaqəsini təyin etməyə bizə iki əsas anlayış yardım edə bilər: bunlardan birincisi metaforik variativliyin sahələri, digəri isə təcrübənin metaforik sərhədləri adlandırıla bilər. Onlardan birincisi Amerikan mədəniyyətinin və cəmiyyətinin daxilindəki müxtəlif sahələr haqqında fikir formalaşdırmağa, ikincisi isə eyni məfhumu müxtəlif cür “görməyin” yollarını araşdırmağa bizə köməklik göstərəcək.

Bu anlayışlardan birincisi – metaforik variativliyin sahələri haqqında ətraflı danışmağı lazım bilirik: Amerikan mədəniyyətində metaforik variativliyin axtarılacaq sahələr mədəni, sosial, üslubi və fərdi müxtəlifliyin var ola biləcəyi hər bir mədəni və sosial kontekst hesab oluna bilər. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Sosial sahə

Cəmiyyətin sosial sahələrinə kişilər və qadınlar, gənclər və yaşlılar, yüksək və aşağı sosial statuslu əhali cütlüklərini nümunə göstərə bilərik. Burada bizi maraqlandıran əsas sual kişilərin, gənclərin və yüksək sosial statuslu şəxslərin qadınlardan, yaşlılardan və aşağı sosial statuslu şəxslərdən fərqlənən metaforik ifadələri işlədib-ışlətməməsidir. İlk olaraq gender fərqliliyi aspektindən məsələyə baxdığımız zaman Amerikan cəmiyyətində qadınların kişilər haqqında, kişilərin isə qadınlar haqqında işlətdiyi, eləcə də hər ikisinin ümumi dünyagörüşlərini ifadə etmək üçün istifadə etdikləri metaforik ifadələrin bir-birilərindən fərqləndiyinin şahidi oluruq. Belə ki, konseptual baxımdan metaforaların yönəldiyi semantik sahələr də bir-birindən kifayət qədər fərqli anlayışları özündə ehtiva edir. Məsələn: Amerikan mədəniyyətində qadınları təsvir etmək üçün kişilər daha çox balaca tüklü heyvanlardan (*bunny – dovşan, kitten – pişik balası*), quşların (*chick – cücə, bird – quş*), şirniyyat adlarının (*cookie – şirin kökə, dish – yemək, sweet pie – şirin piroq*) bənzətmə olaraq yararlanırlar. Lakin qadınlar kişiləri adlandırmaq üçün yuxarıda qeyd olunanların heç birindən istifadə etməməklə yanaşı, yalnız güclü və iri heyvanların adlarına (*bear – ayı*) müraciət edirlər. A.Kolodni özünün 1975 və 1984-cü illərdə nəşr etdirdiyi və bu sahəyə həsr etdiyi iki kitabında XVII əsrin ortalarından XIX əsrin ortalarına qədər olan bir dövrdə ABŞ-da qadınlar və kişilərin məcaz dünyasındakı fərqlilikləri təsvir etmişdir. Məsələn: O dövrlərdə kişilər vətənin sərhədlərinə və kəşf olunmamış ərazilərə müqəddəs torpaqlar kimi yanaşsalar da, qadınlar üçün bu torpaqlar yalnız ailə birliyinin məskunlaşa biləcəyi və əkib-becərilməsi mümkün olan yeni sahələr təəssüratı yaratmışdır. Bu da, öz növbəsində, danışmada işlədilən ifadələrin, xüsusilə metaforik bənzətmələrin variativliyinə səbəb ola bilərdi. [6, səh.xiii]. Digər tərəfdən, Amerikan cəmiyyətinə xas olan xüsusiyyətlər

yətlərdən biri metaforik konseptuallaşmanın müxtəlif etnik qruplar arasında kifayət qədər fərqli olması və dolayısıyla variativliyi doğuran əsas səbəblərdən birinə çevrilməsidir. Etnik variativliyin zəngin olduğu cəmiyyətlərdə bu fərq daha çox hiss olunmaqdadır. Başqa bir maraqlı fakt isə, hər hansı bir metaforik ifadənin bir qrup içərisində necə yarandığını izləmək və zaman keçdikcə bu ifadənin digər qrupların nitqinə də ötürüldüyünün şahidi olmaqdır. Bu da öz növbəsində fərqi danışiq üslublarının yaranmasına səbəb olur ki, bu üslublarda müxtəlifliyi yaradan əsas faktor metaforik ifadələrin variativliyidir.

Regional sahə

Regional müxtəliflik eyni dilin müxtəlif metaforik variasiyasının üzə çıxmasına səbəb olur. Regional variativlik ən çox milli və lokal dialektlərdə özünü biruzə verir. Məsələn: qəzəbin ifadə olunması üçün regional dialektlərin birində *“anger is a hot fluid in a container”* (qəzəb bağlı qabda sıxılmış qaz kimidir) ifadəsinə, eləcə də, eyni birləşmənin fərqli cür səsləndirilməsinə rast gələ bilərik – *“The angry person is a pressurized container”* (Qəzəbli insan qabda sıxılmış qaz kimidir). Başqa sözlə desək, eyni konseptual metaforik anlayış müxtəlif söz birləşmələri ilə təzahür edə bilər. Məsələn: ABŞ-da *“have a cow”* (qəzəbli olmaq) ifadəsi İngiltərədə *“have kittens”* olaraq işlədilir. XIX əsrdən etibarən Amerikan ingiliscəsinin inkişaf etməsi dolayısıyla bu variantın ingilis dilinin Britaniya variantına təsirsiz ötürülməsi Hətta belə bir maraqlı faktı qeyd edə bilərik ki, Amerikan ingiliscəsinin Britaniya variantına təsiri əks təsirdən daha qüvvətli olmuşdur. Etimoloji cəhətdən tədqiq edildikdə bir çox metaforik ifadələrin ilk olaraq Amerikan ingiliscəsində yarandığı və daha sonra Britaniya variantına “ötürüldüyü” məlum olmuşdur. Burada Batt və Keyblin (1983) bu haqda söylədikləri bir fikirdən sitat gətirmək yerinə düşərdi: “O, (Amerikalı) sadə və gündəlik həyatda işlənən sözlərin yaradılmasında çox mahirdir. Biz *apple butter* (*rahat*), *low-down* (*əclaf*), *know nothing* (*axmaq, ağılsız*), *to bark up the wrong tree* (*səhv yolda olmaq*), *to face the music* (*çətinliyə sinə gərmək*), *fly off the handle* (*qəzəblənmək*), *come out at the little end of the horn* (*uğursuz olmaq*), *to see wood* (*problemi anlamaq*) kimi ifadələrin yaradılmasında onlara (Amerikalılara) borcluuyq. Bu yolla Amerikalıların ingilis dilinə töhvəsini izləyə bilərik... [7, 4-5]

Amerikan ingiliscəsində bu tərz metaforik ifadələrin yaranmasının əsas səbəbləri burada məskunlaşmış gəlmə xalqların qarşılaşdıqları yeni coğrafi mühit, onların əsas məşğuliyyətləri və onları əhatə edən yeni mədəni mühitin variativliyi olmuşdur.

Üslubi sahə

Üslubi sahə dedikdə kommunikativ məqsədlə qarşı tərəfə çatdırılmalı olan fikrin mövzuya uyğun olaraq fərqləndirilərək daha maraqlı və cəlbedici tərzdə çatdırılmasıdır. Qeyd edilən kateqoriyaya aid olan ifadə və söz birləşmələrinə daha çox kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusilə qəzetlərdə və elektron vasitələrin dərc etdiyi məqalələrin başlıqlarında rast gələ bilərik. Məsələn: Amerikan futbolunun oyunlarında baş vermiş qələbə və məğlubiyyətlərlə bağlı xəbərlərin sərlövhələrində bu metaforik ifadələrdən həddən artıq çox istifadə olunmaqdadır. “Cougars drown Beavers” (Pumalar Qunduzları boğdu), Cowboys *corral* Buffaloes” (Kovboylar Camışları mühasirəyə aldılar), “Air Force *torpedoes* the Navy” (Hava qüvvələri Dəniz donanmasına hücum etdi), “Clemson *cooks* Rice” (Klemsonlar düyünü bişirdilər) və s. [1, 143]. Qeyd edilən məqalələr qəzetlərdən götürülmüşdür ki, burada məhz Amerikan futbolu oynayan komandaların adlarına uyğunlaşdırılmış metaforalardan istifadə olunmuşdur. Belə ki, Qarşı tərəfin qələbəsi “Qunduzları” (Beavers) boğmağa bənzədilmişdir; Kovboylar sürünü xalxala salaraq zəbt etdiyi üçün rəqiblərin düşdüyü vəziyyət bu feillə təsvir olunmuşdur; Hava qüvvələri dəniz donanmasının gəmilərini məhv edə bildiyi üçün qarşı tərəfin məğlubiyyəti də göz önündə bu cür canlandırıla bilər; rice düyü mənasını ifadə etdiyindən rəqib komandanın qalibiyyətində təxəyyülün məhsulu olaraq bu düyünü “bişirmək” ehtimal olunmuşdur. Verilən nümunələrdən görüldüyü kimi, “məğlub etmək” mənasını ifadə etmək üçün qarşı tərəfə çatdırılması nəzərdə tutulan məzmunə uyğun olaraq hərəkət ifadə edən müxtəlif feillərdən metaforik birləşmələr yaratmaq mümkün olmuşdur.

Fərdi sahə

Müxtəlif məşhur fərdlərin – ölkə prezidentlərinin, ulduzların, yazıçı və şairlərin özlərini ifadə etmək üçün istifadə etdikləri metaforik ifadələrin də hər bir şəxsin özünəməxsus ola bilməsi və digərlərindən fərqlənməsi faktı hamıya məlumdur. Belə təhlillərdən biri 2001-ci ildəki seçimlərdə CBS kanalında aparıcı Den Razerin işlətməmiş olduğu metaforaların tədqiqinə həsr edilmiş və “Times” jurnalında dərc edilmişdir. Aşağıdakı sitatda bu jurnalın 2001-ci ildəki noyabr sayında dərc edilmiş bir neçə metafora nümunəsi verilmişdir:

The presidential campaign is still hotter than a Laredo parking lot (Prezident seçkilərinin təşviqat kompaniyası Laredo dayanacaqlarının qiymətlərindən daha qızğındır).

Bush has run through Dixie like a big wheel through a cotton field (Buşun Diksindən keçidi böyük bir təkərin pambıq tarlasından keçidinə bənzəyir).

... is sweeping through the South like a tornado through a park (Cənubdan keçidi parkdan tornadonun keçməsinə oxşayır) [7].

Yuxarıda verilən nümunələr digər jurnalist və aparıcıların üslubu ilə müqayisədə D.Razerin yaradıcılığına xas olması açıq-aydın görünür. Müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində bu barədə yazılan məqalələrə nəzər yetirdikdə bu üslubun məhz qeyd edilən şəxsə aid olması faktı təkzibolunmaz xarakter daşıyır. Metaforaların işlədilməsinə də kreativ yanaşma məhz müxtəlif fərdlərin özünəməxsusluğu ilə şərtlənir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, metaforaların daxili quruluşunda hədəf və mənbə sahələrini fərqləndirdiyimiz halda eyni bir hədəf sahənin təsvirində müxtəlif mənbə sahələrindən istifadə etmək mümkündür. Məhz belə olduqda müxtəlif fərdlərin özünəməxsus kateqoriyaları necə yaratdığı və formalaşdırdığı məlum ola bilər. Lakin yalnız seçilmiş şəxslər, savad sahiblərinin və ya yüksək sosial statuslu fərdlərin metafora yarada biləcəyini düşünmək heç də adekvat yanaşma hesab olunmur. Çünki hər bir insanın fikrini istədiyi tərzdə çatdırmaq üçün müxtəlif üslubi vasitələrdən istifadə etmək bacarığı vardır. A.de Tokevil özünün “Democracy in America” (Amerikada Demokratiya) kitabında ABŞ-da demokratiyanı qüsurlu insana bənzədir və bu qüsurların kənar bir qüvvənin yardımı ilə, məsələn qanunvericilik orqanlarının köməyi ilə aradan qaldırılmasının mümkün olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Bu bənzətmənin Amerikan ingiliscəsində “A soceity is a person (Hər bir cəmiyyət fərddir)” konseptual metaforası ilə birbaşa əlaqəli olması danılmaz bir faktdır. Burada qarşılaşdırma və müqayisə aparmalı olsaq, iki məfhum arasındakı əlaqəni və mənbə-hədəf dixotomiyasını aşağıdakı kimi izah etmək mümkündür:

Hər bir cəmiyyət kimi Amerikan cəmiyyəti də özünəməxsus fərqlilikləri özündə ehtiva edir. Bir tərəfdən, etnik olaraq “kifayət qədər rəngarəng bir müxtəlifliyə malik olması, digər tərəfdən isə, bu xalqların müxtəlif coğrafi areallarda yaşaması və fərqli adət-ənənəyə sahib olması cəmiyyətin vahid şəkildə var olmasına təsirsiz ötürməmişdir. Sosial və mədəni həyatın belə fərqli və mürəkkəb şəkil alması sosioloq və antropoloqların diqqətini artıq uzun müddətdir ki, bu sahələrə cəmləməyə vadar etmişdir. Bu sahələrin mütəxəssislərinin gəldiyi nəticəyə əsasən, insanların fərqli mühitdə yaşamaları və fərqli sahələrdə ünsiyyətdə olmaları onların ifadə tərzlərinin də müxtəlifliyinə gətirib çıxaran səbəblərdəndir [7]. Dolayısıyla bu sosial fərqliliklər istər konseptual, istərsə də linqvistik metaforaların işlədilməsinə müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərmiş olacaqdır. Hər bir fərdin emosional, fiziki, siyasi, iqtisadi və s. bu kimi kateqoriyalar baxımından öz ətraf aləmi ilə əlaqəsi demokratik cəmiyyətin vəhdət halında var olması deməkdir. İnsanın təbiəti demokratiyanın əsas təməl xüsusiyyətlərində özünü biruzə ver-

məklə yanaşı, insanın davranışları da demokratik cəmiyyətin fəaliyyətində öz əksini tapmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abernethy A. The Power of Metaphors for Exploring Cultural Differences in Groups. Eastern Group Psychotherapy Society, Vol.26, No 3, 2002. pp.219-231.
2. Aitchison J. Words in the Mind. Oxford: Blackwell. 1987.
3. Daniel R.R. Event Structure Metaphors through the Body. Cognition and Language. Published online on 16.07.2018.
4. Gannon M.J. Cultural Metaphors: Their Use in Management Practice as a Method for Understanding Cultures. Online Readings in Psychology and Culture, 7 (1), 2011. pp.3-13.
5. Godbole V. Use of Metaphors and Symbols in Saul Bellows "Mr.Sammlers Planet". International Journal of English Literature on Social Sciences. Vol.4, issue 1, 2019. pp.31-33.
6. Kolodny A. The Land before Her. Fantasy and Experience of the American Frontiers, the University of North Carolina Press, 1984.
7. Kövecses Z. "Studying American Culture through its Metaphors: Dimensions of Variation and Frames of Experience" Americana, Vol 3, No 1, 2007.
8. Kövecses Z. American English. An Introduction. Peterborough, Canada: Broadview Press, 2000.
9. Kövecses Z. Metaphor. A Practical Introduction. New York and Oxford: Oxford University Press, 2002.
10. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
11. Rao V., Lakoff G. Metaphor and Thought. Published online on December 16, 2007.
12. Rizzuto A. Metaphors of a bodily mind. Journal of the American Psychoanalytic Association, 49 (2). 2001. pp. 535-568.
13. Steen G. Is Metaphor always a matter of thought? University Amsterdam. Stockholm, 2008. 22 pp.

Elnara Putayeva

Summary

Domains of metaphorical variability in American English

It is known that there is a precise relationship between metaphors in speech and that of culture of any nation. The current article deals with the metaphorical domains conceptualizing variability in American English. Different contexts in which metaphors are determined may be characterized by social, cultural, individual, stylistic and even regional aspects. These aspects are proved to affect

ways of using different cultural metaphors in various situations. As a result of such kind of influences both conceptual and linguistic metaphors go under some changes to express various ways of living of Americans. Most of dimensions which metaphors can be found are mainly selected depending on the individual, social, cultural, stylistic, ethnic and regional aspects of the given environment. The most obvious dimensions along which metaphors can vary is the cross-cultural one. Besides it, social, individual, subcultural, stylistic, and some other dimensions are also analyzed in the article in order to determine main goals creating metaphorical varieties in American English.

Эльнара Путаева

Резюме

Домены метафорической вариативности в американском английском

Известно, что существует четкая связь между метафорами в речи и культуре любой нации. В настоящей статье рассматриваются метафорические модификации, концептуализирующие вариативность в американском английском. Различные контексты, в которых определяются метафоры, могут характеризоваться социальными, культурными, индивидуальными, стилистическими и даже региональными аспектами. Доказано, что эти аспекты влияют на способы использования разных культурных метафор в различных ситуациях. В результате такого рода влияний как концептуальные, так и лингвистические метафоры претерпевают некоторые изменения, для выражения образа жизни американцев. В большинстве случаев метафоры выбираются в зависимости от индивидуальных, социальных, культурных, стилистических, этнических и региональных аспектов данной среды. Наиболее очевидные свойства, по которым могут варьироваться метафоры – это интеркультурный аспект. Помимо этого, в статье анализируются социальные, индивидуальные, субкультурные, стилистические и некоторые другие аспекты, чтобы определить основные цели создания метафорических разновидностей в американском английском.

Rəyçi: fil.f.d.A.Məmmədzadə

к.фил.н., доц. Гивамеддин Рагимов
БГУ
rahimlga@bp.com

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В.Д.АРАКИНА, ПОСВЯЩЕННЫЕ ПРОБЛЕМЕ ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: *типология языков, типологические исследования, тип языка, языковые универсалии, изоморфизм, структура языка.*

Açar sözlər: *dillərin tipologiyası, tipoloji tədqiqatlar, dil tipləri, dil universallıqları, izomorfizm, dil strukturu.*

Key words: *typology of languages, typological studies, type of language, language universals, isomorphism, language structure.*

Профессор Аракин Владимир Дмитриевич (1904-1983) был учёным-лингвистом с мировым именем, полиглотом редчайшего дарования, талантливым педагогом. В.Д.Аракин хорошо известен как крупный специалист в области как западных, так и восточных языков.

В 1922-1926 годах В.Д.Аракин учился в Ленинградском институте восточных языков по специальности «Турецкий язык и литература», дополнительно изучал арабский, персидский и новогреческий языки. В 1926-1930 годах он проходил обучение на отделении западных языков и литературы педагогического факультета Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова по специальности «Английский язык», где одновременно изучал шведский язык. С 1943 по 1947 год В.Д.Аракин был начальником кафедры скандинавских языков Военного института иностранных языков Советской Армии. Благодаря созданию В.Д.Аракиным новых спецкурсов «История шведского языка» и «Теория современного шведского языка» в МГУ имени М.В.Ломоносова, в рамках кафедры романо-германского языкознания стало формироваться скандинавское направление.

С 1958 по 1983 В.Д.Аракин руководил сначала кафедрой иностранных языков, а позднее кафедрой английского языка в Московском государственном педагогическом институте (МГПИ) им. В.И.Ленина, где под его редакцией была создана 5-томная серия учебников «Практический курс английского языка», по которым не одно десяти-

летие учились и продолжают учиться студенты многих университетов и педагогических вузов.

В.Д.Аракин является автором многих словарей, в частности, первого полного «Норвежско-русского словаря». Он применял сочетаемость как научный подход при составлении словарей. В лингвистических работах В.Д.Аракин исследовал взаимосвязь и взаимодействие лексического и грамматического, лингвистические факторы, обуславливающие сочетаемость и семантическую структуру, дифференциацию валентности и сочетаемости. Он также изучал малоисследованные языки: самоанский, мальгашский, таитянский и другие.

В.Д.Аракин работал над проблемами сравнительно-исторического и типологического языкознания, применяя следующие принципы:

- системный подход в описании сходства и различия;
- опора на содержательную сторону сопоставляемых явлений;
- учет функциональных особенностей сопоставляемых единиц

В.Д.Аракин разработал систему единиц сопоставительно-типологического анализа языков на всех уровнях языковой структуры, а также всесторонне обосновал предмет, содержание и принципы сопоставительной типологии как раздела языкознания и учебной дисциплины. В области типологического языкознания он предложил создать так называемые «типологические паспорта» конкретных языков с целью исследования типологических признаков. Типологические воззрения В.Д.Аракина изложены в книгах «Типология языков и проблема методического прогнозирования», «Сравнительная типология английского и русского языков», а также в крупных монографиях: «Типология скандинавских языков», «Введение в тюркологию».

Такие яркие личности, как Владимир Дмитриевич Аракин, встречаются нечасто. Блестяще владея искусством лектора, он неустанно работал с аспирантами и создал научную школу, включающую более 100 исследователей, успешно защитивших диссертации на материале различных языков.

Владимир Дмитриевич был очень многогранен и всесторонен. Он обладал грандиозной масштабностью знаний и интересов, но был доступным и простым в общении с людьми. Интеллигентный, обаятельный, тактичный - с ним было легко и интересно.

Мне посчастливилось общаться и работать под руководством Владимира Дмитриевича Аракина в период моей учебы в аспирантуре МГПИ им. В.И.Ленина в 1979-1983 годах. На лекциях Владимира

Дмитриевича всегда было много народу. Его лекции привлекали логическим изложением материала, стройностью выводов основных положений, яркими примерами лингвистических фактов. Мы, ученики Владимира Дмитриевича, затаив дыхание, слушали его. Записывать лекции было легко, одно положение вытекало из другого. После лекции Владимира Дмитриевича всегда окружали слушатели, забрасывали различными вопросами, обсуждали диссертационные темы.

В предлагаемой обзорной статье изложены лингвистические взгляды В.Д.Аракина, посвященные к проблеме типологических исследований языков, взятые из его книги: Типология языков и проблема методического прогнозирования. - М., 1989.

О ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ, ИЛИ О ТИПОЛОГИИ ЯЗЫКОВ

В ежедневном общении друг с другом мы широко пользуемся родным языком, с помощью которого можем высказать достаточно точно и полно любые мысли, выразить любые переживания, сообщить друг другу любое содержание нашего сознания. Это возможно лишь потому, что наш язык представляет собой удивительно совершенное и гибкое средство человеческого общения.

В свое время Н.Г.Чернышевский писал: «Гибок и богат и при своих несовершенствах прекрасен язык каждого народа, умственная жизнь которого достигла высокого развития» [23, 848]. Его современник И.С.Тургенев, говоря о русском языке, называл русский язык могучим, правдивым и свободным [21, 333]. Приведенные выше слова как нельзя лучше и точнее выражают самую сущность человеческого языка, который может выполнять эти сложнейшие общественные функции только благодаря тому, что он представляет собой весьма гибкую и в то же время очень четко организованную систему, которая, как всякая система, имеет две стороны: с одной - это некое множество элементов различной величины, таких, как фонемы, морфемы, слова, облаченные в материальную оболочку - звуки; а с другой - это его структура, под которой понимается его внутренняя организация, схема связей и отношений бесчисленного множества элементов, названных выше и обеспечивающих его функционирование в речи.

На земном шаре существует огромное число языков, причем каждый язык обладает, с одной стороны, какими-то индивидуальными признаками, которые составляют его специфику, отличая его от других языков, а с другой стороны, он обладает некоторой суммой признаков,

общих с другими языками. Эти общие признаки, в свою очередь, могут охватывать ряд, но не все языки, и таким образом образовывать группы языков, характеризующихся этими общими признаками. Наблюдения показывают, что даже близкородственные языки, например, русский и болгарский, имеют глубокие индивидуальные различия в своей структуре. Так, русский язык, имеющий категорию падежа, относится к языкам «синтетическим», в то время как болгарский рассматривается как язык «аналитический».

Если взять за основу классификации какой-либо признак, например, наличие или отсутствие категории грамматического рода, то мы получим классификацию языков по этому признаку: 1) языки, не имеющие совсем категории рода - тюркские, финно-угорские, армянский, таджикский; 2) языки, имеющие категорию рода - русский, белорусский, украинский, литовский, латышский.

Классификация языков на основе этого признака уже является группировкой на основе одного языкового признака и выявляет типологическую характеристику соответствующих языков.

Исследованием, выделением и характеристикой этих общих признаков языков и их группировкой занимается особый раздел языковедения, который получил название «лингвистической типологии», или «типологии языков».

Поэтому мы будем правы, если дадим общее определение термина «типологии языков» как учения о типах структуры языков. Если поставить перед собой задачу выявить все общие признаки или характеристики структуры некоторого количества языков, то можно получить сумму признаков, которые будут отличать данную группу языков от какой-то другой группы языков, где этих признаков не окажется. Так, форма будущего времени с глаголом *sculan объединяет в структурном плане большую часть германских языков в одну группу, в то время как немецкий и исландский языки в эту группу не войдут, так как существующие в них формы будущего времени имеют другой состав - в немецком глагол werden + инфинитив, в исландском глагол шипи + инфинитив смыслового глагола.

Примечательно, что общие структурные признаки обнаруживаются в самых различных языках, не имеющих никакого генетического родства или каких-либо исторических контактов. Так, определенное словосочетание со значением качества, в котором прилагательное предшествует существительному, без всякого согласования с ним, обнаруживается в английском (индоевропейском), тюркских, монголь-

ском, японском и китайском языках. По этому структурному признаку, независимо от материального состава слов, перечисленные выше языки могут быть объединены в одну типологическую группу с общей структурной характеристикой (языки, имеющие определительное словосочетание со структурой $A^a + K^n$, где прилагательное соединено с существительным по способу примыкания). При этом следует иметь в виду, что лингвистическая типология исследует только те случаи сходства и различия в структуре языков, которые носят общий характер и, следовательно, охватывают широкий круг однородных признаков. Об этом очень четко писал И.И. Мещанинов (1883-1967), внесший большой вклад в развитие типологии: «Типологическим сопоставлениям предстоит охватить все выделяемые системы группируемых языков и по ним установить то, что их разделяет, и то, что их объединяет. Это будут, с одной стороны, те понятия, которые передаются соответствующими лексическими и грамматическими единицами, а с другой стороны, сами последние во всем их разнообразии» [17, 12].

Типологические исследования значительно расширяют границы лингвистических исследований, выводя их за рамки генетически родственных языков, дают возможность привлечь широкий круг разноструктурных, иногда редких языков, обогащая этим привлекаемый для исследования материал малоизвестных языков, и тем самым позволяют решать широкие общезыковые проблемы.

О ЯЗЫКОВОМ ТИПЕ И О ТИПЕ ЯЗЫКА

Одним из основных понятий лингвистической типологии является понятие «тип языка». Однако дать его точное и адекватное определение в достаточной мере трудно. Происходит это потому, что до настоящего времени не определился сам подход ученых к тому, что следует считать типом языка, не установлены также и те критерии, которые могли бы служить надежным основанием для определения того или иного типа языка.

Слово «тип» достаточно широко распространено как в быту, так и в научной литературе; происходит оно от греческого существительного **týpos** *образ, образец, модель, разновидность, форма чего-либо*, которым соответствует известная группа предметов, явлений. Слово «тип», в какой бы области мы его ни применяли, означает некоторую устойчивую совокупность определенных признаков, взаимно связанных и взаимно обусловленных. В искусстве и литературе под типом понимается обобщенный образ, содержащий характерные черты из-

вестной группы людей (т.е. индивидов). В психологии также используют слово «тип», когда говорят о различных психических типах, подразумеваемая под этим понятием некоторую совокупность определенных обобщенных признаков.

Для понимания сущности понятия «тип» важно помнить о наличии единства общего и индивидуального в данном явлении. Это единство и составляет сущность понятия, которое мы называем отвлеченно «тип».

Это означает, что для уяснения типа языка исследователь должен отсеять все специфически индивидуальное, что имеется в данном языке или в группе языков. Все то, что останется после такой операции, будет иметь общий характер и может быть надлежащим образом использовано в качестве достоверного материала, определяющего структуру языка в общем плане. Характеризуя то общее, что обнаруживается в языках, И.И.Мещанинов отмечал: «Общими для всех языков оказываются не только отношения между словами в составе предложения, но и такие передаваемые в языке понятия, как предметность и действие, как субъект, предикат, объект, атрибут с их модальными оттенками и т.д. Это общее для всех языков ложится в основу типологических сопоставлений именно потому, что грамматическая форма его выявления на конкретном языковом материале не дает единой схемы» [17, 5].

Справедливость этого высказывания легко показать на конкретных примерах: речевые единицы возраста в различных языках имеют совершенно различную языковую (грамматическую) структуру: ср. русск. *ему двадцать лет* - фр. *il a vingt ans* - англ. *he is twenty years old*. Немецкий язык демонстрирует полное совпадение с английским, ср. *er ist zwanzig Jahre alt*.

Выделение общих признаков в языках различного происхождения, естественно, предполагает углубленное проникновение в их структуру, что получает свое выражение в систематизации и инвентаризации явлений, фактов этих языков на основе их структурных признаков, поскольку каждый язык состоит из различных микроструктур.

Рассмотрим некоторые черты и признаки, имеющиеся в отдельных языках и составляющие их характеристику. Начнем со структуры слова.

Обращаясь к структуре слова, следует прежде всего отметить, что основным компонентом этой единицы языка служит корневая морфема, в которой заключен основной смысл - предметный качественный, процессный смысл слова. В слове, кроме корневой, могут также присутствовать аффиксальные морфемы, несущие различные служебные

функции: а) выражения различного рода отношений между словами в словосочетании или предложении - словоизменительные морфемы; б) образования новых слов - словообразовательные морфемы.

Сочетание корневой со словоизменительной морфемой образует словоформу. Совокупность словоформ одного слова, отражающих систему форм словоизменения, образует парадигму, служащую образцом системы словоизменений целой группы слов одного уровня в данном языке.

В русском языке существует возможность расчленить подавляющее большинство слов на корень, основу, словообразовательные морфемы, словоизменительные морфемы; ср. *врем-* (корень), *-ен-* (основообразующая морфема), *-н-* (словообразовательная морфема), *-ой* (словоизменительная морфема). При этом мы обычно сталкиваемся с таким фактом, что корень, правда не всегда, не существует самостоятельно как отдельная лексическая единица (*врем-*). Сказанное также относится и к русским прилагательным и глаголам, ср. корни *черн-* и *сид-* не существуют как самостоятельные слова. Если же мы возьмем такие слова, как тур. *ada* или индон. *pulau* остров, то увидим, что в этих языках корень равен основе. Кроме того, корень по своему звуковому составу всегда будет совпадать в этих языках с целым словом (существительные, прилагательные, но не глаголы), т.е. тур. *ada* (корень) = *ada* (слово); индон. *pulau* (корень) = *pulau* (слово). Это можно выразить в виде формулы: тур., индон. R = W.

В русском языке ни форма *врем-*, ни *времен-*, ни *временн-* не существуют как самостоятельные слова. Чтобы получить целое слово, способное существовать как самостоятельная лексическая единица, его нужно оформить словоизменительной морфемой *-ой*, сигнализирующей о том, что слово *временной* - прилагательное мужского рода единственного числа именительного падежа.

Если же мы возьмем турецкое слов *yaylâ летнее пастбище* и будем его наращивать суффиксами, то, в отличие от русского языка, каждая морфема, которую мы будем прибавлять, не лишит это слово его самостоятельности, а будет придавать ему новое грамматическое значение; ср. *yaylâ летнее пастбище* + *-lar* = *yaylâlar летние пастбища*; *yaylâlar* + *-imiz* = *yaylâlarımız наши пастбища*; *yaylâlarımız* + *-dan* = *yaylâlarımızdan с наших пастбищ*. Отметим еще одну интересную черту, отличающую структуру слов турецкого от русского, английского, шведского и других германских языков: полное отсутствие в турецком языке префиксов. Все лексические и грамматические изменения в этом

языке производятся путем наращивания суффиксальных морфем, в то время как в русском, английском, немецком и других германских языках для тех же целей могут быть использованы как префиксы, так и суффиксы; ср. нем. *Gedeck прибор* (при глаголе *decken накрывать*); шв. *uttryck выражение* (при глаголе *trycka давить, жать*).

Если мы обратимся к структуре предложения, то увидим, что как в английском, шведском, датском и норвежском, так и в турецком наблюдается общий признак - твердый порядок слов; однако в перечисленных германских языках это «подлежащее - сказуемое - дополнение» (или в символах S + P + O), а в турецком это «подлежащее - дополнение - сказуемое» (или S + O + P). И это - устойчивая закономерность современного состояния этих языков.

В русском же языке мы имеем относительно свободный порядок слов с преобладанием основного варианта: S + P + O. Однако в стилистических целях русский язык допускает и другие, сравнительно редко употребляемые варианты порядка слов: O + P + S, O + S + P, P + O + S, что ни в одном из германских языков, ни в турецком языке не случается.

Приведенные примеры, которые можно было бы значительно умножить, показывающие особенности структуры основных единиц языка на лексическом уровне - слова и на синтаксическом уровне - предложения, наглядно свидетельствуют о том, что каждый язык обладает какими-то свойственными ему и отличающими его от других языков чертами. И эти черты или признаки сосуществуют друг с другом не просто механически, а составляют определенную устойчивую систему.

Чешский ученый В. Скаличка, занимавшийся проблемой лингвистической типологии, разработал вопрос об отношениях между явлениями языка [20, 26-27]. Он показал, что между явлениями языка существуют следующие виды отношений: 1) если есть А, то есть и В, т.е. если в данном языке представлено согласование по роду (*большой город - большая деревня*), то есть и грамматический род; 2) если есть А, то, вероятно, есть и В. Отношения этого рода с точки зрения их выражения делятся следующим образом: а) изоморфизм, т.е. сходство в одном явлении языка с другим, например, если в языке существует много классов склонения, то в том же языке существует и много классов спряжения: подобное явление мы как раз находим в древних языках - готском, древнеславянском, древнегреческом, латинском и др.; б) компенсация, под которой он понимает такой случай: если в языке имеются два средства для выражения одного грамматического явления, то, вероятно, что какой-либо один язык использует не больше од-

ного из этих средств. Так, например, если в языке имеется много согласных, то вероятно, будет мало гласных. Это отношение подтверждается на примере многих языков - русского, где имеется 35 согласных и только 6 гласных; украинского, где имеется 44 согласных и тоже 6 гласных; армянского, где имеется 30 согласных и только 8 гласных, и ряда других; 3) если есть А, то может быть и В и non-В, т.е. если язык обладает большим количеством согласных, то количество падежей может быть большим и небольшим. Это отношение, которое В.Скаличка назвал «отношением случайности» [20, 271], по его мнению, также важно с точки зрения типологии.

Установление определенных отношений между явлениями языка свидетельствует о том, что понятие «тип языка» включает в себе наличие каких-то связей и взаимоотношений между признаками, образующими тот или иной тип. Тем более неожиданным и вызывающим недоумение представляется нам определение понятия «тип языка», которое мы находим в той же работе автора, где сказано: «Совокупность таких благоприятствующих друг другу явлений мы называем типом» [20, 27]. Подобное же понимание типа автор высказывает в другой работе: «Сумма свободно сосуществующих явлений называется типом» [19, 34]. Тут, по нашему мнению, кроется какое-то противоречие. Если автор считает целесообразным и законным говорить об определенных отношениях между явлениями языка, то как можно, определяя понятия «тип языка», говорить о простой совокупности явлений или о свободно существующих явлениях? Ведь, как указывалось выше, единство общего и индивидуального уже само по себе предполагает не свободное, а закономерное сосуществование, наличие строгих отношений между компонентами единства, в противном случае может случиться, что какой-либо индивидуальный признак не будет отражен в общем, и таким образом единство окажется нарушенным. Кроме того, понятие единства предполагает наличие каких-либо достаточно устойчивых закономерностей, что практически исключает свободное сосуществование компонентов. Взаимобусловленность признаков языка может также быть на примерах из конкретных языков: так, отмирание категории падежа, обусловленное, в свою очередь, десемантизацией основообразующей морфемы в древнеанглийском периоде, привело к исчезновению категории падежа и соответственно к отмиранию склонения в системе имени существительного и прилагательного в среднеанглийский период; а это имело прямым следствием становление твердого порядка слов предложения. Постепенное упрощение системы времен в древне-

русском периоде тесно связано с развитием системы вида в современном языке; наличие пространственных падежей в тюркских и большей части финно-угорских языков обусловило слабое развитие или даже отсутствие в отдельных языках этих семей целой части речи – предлога.

Все сказанное выше дает нам основание сформулировать наше понимание «типа» как устойчивой совокупности ведущих признаков языка, находящихся между собой в определенных связях, причем наличие или отсутствие какого-либо одного признака обуславливает наличие или отсутствие другого признака или признаков (т.е. если есть А, то есть и В, и наоборот).

В.Скаличка наметил основные признаки типов языков, безотносительно к какому-либо конкретному языку, и дал, может быть, далеко не полный, перечень их признаков. А - тип агглютинативный; Б - тип флективный; В - тип изолирующий; Г - тип полисинтетический; Д - тип интрофлексивный [20, 29-30]. Не имея возможности в данной работе подробно остановиться на характеристике каждого из типов языка, перечисленных выше, дадим лишь основные, принципиальные признаки, отличающие один тип от другого.

Тип флективный отличается от других типов наличием согласования, которое может проводиться по одной из следующих грамматических категорий - роду, числу, падежу и категории детерминативности. Согласование предполагает, по крайней мере, двухморфемную структуру слова, т.е. корневую + аффиксальную морфему; ср. русск. *вод + а, сел + о, стол + ø* (т.е. корень + нулевая морфема); ит. *insul + а остров, cas + а дом, giardin + о сад* и т.д.

Тип агглютинативный, в отличие от флективного, имеет ограниченное согласование. Одноморфемность имен в начальной форме: тур. *deniz море, ada остров, ev дом*; эст. *puu дерево, lapse ребенок* и т.д. Однозначность прибавляемых падежных морфем: тур. *deniz + de в море, ada + da на острове, ev + de в доме, ev + ler + de в домах, ada + lar + da на островах*; эст. *puu дерево, puu + d деревья, lapse ребенок, lapse + d дети* и т.д. Кроме этого, для всех языков агглютинативного типа характерен сингармонизм в той или иной степени.

Тип изолирующий, так же как и предыдущий тип, совершенно не имеет согласования, вместо него имеет место примыкание, строгий порядок слов в предложении, наличие предлогов и различных частиц для выражения отношения слов в предложении.

Тип полисинтетический характеризуется наличием слов-предложений.

Наконец, тип интрофлексивный характеризуется использованием гласных в грамматических целях - для выражения числа, временных и видовых форм и отсутствием однозначных словоизменительных морфем; ср. араб, дараба *он бил*, ядрибу *он бьет*, дуриба *он был бит*, *его били* и т.д.

Однако современные конкретные языки свидетельствуют о том, что в настоящее время не существует языков, в которых бы полностью проявлялись черты одного только типа; так, в русском языке мы наблюдаем образование будущего времени со вспомогательным глаголом *быть* - *я буду читать*; превосходная форма в том же языке образуется аналитическим путем, ср. *самый крупный* и т.д. В английском языке, наряду с отсутствием согласования как типологического признака, существует согласование указательных местоимений в числе с определяемым существительным; ср. *this boy этот мальчик*, *these boys эти мальчики*, *that town этот город*, *those towns эти города*. Типологического значения этот случай не имеет, так как это явление не носит массового характера и касается только четырех слов, отражая совершенно иную типологию. Это дает нам право говорить о наличии в данном языке известных черт, присущих языкам другого типа, т.е. «типе в языке».

Таким образом, заключая наш разговор о типе языка, можно сформулировать следующее важное положение: в типологии существуют три понятия и соответственно три термина, содержание которых необходимо четко различать: 1) **тип языка**, под которым понимается устойчивая совокупность ведущих признаков языка, находящихся между собой в определенных связях, причем наличие или отсутствие какого-либо одного признака обуславливает наличие или отсутствие другого признака или признаков; 2) **языковый тип**, под которым понимается устойчивая совокупность ведущих признаков языка, находящихся между собой в определенных связях, вне какой-либо связи с конкретным языком; 3) **тип в языке**, т.е. наличие в одном языке признаков, соответствующих признакам языка другого типа.

О ЯЗЫКОВЫХ УНИВЕРСАЛИЯХ И ИХ ЗНАЧЕНИИ ДЛЯ ТИПОЛОГИИ

Исследуя различные, иногда весьма далекие друг от друга языки, мы легко обнаруживаем в них ряд общих признаков. Так, во всех языках мы находим систему гласных и систему согласных, во всех языках существуют словосочетания, во всех языках существуют суперсег-

ментные средства - ударение и интонация и т.д. Но, естественно, каждый язык наряду с такими всеобщими признаками имеет и свои индивидуальные, что вытекает из данного выше определения «тип языка».

Всякий тип языка, какую бы совокупность предметов или явлений он ни представлял, складывается, как в свое время отметил Т.П. Ломтев [14, 41], из набора признаков, «общих для некоторого подмножества общего множества языков», и кроме того представляет собой устойчивую совокупность признаков, так что вполне естественно будет задать себе вопрос: что же представляют собой эти признаки? Которые из них следует признать типологически существенными, важными, т.е. такими, которые могут быть и даже обязательно должны быть учтены в числе признаков, составляющих типологическую характеристику данного конкретного языка, и такими, которые, хотя и отмечаются как признаки структуры языка, но не носят устойчивого характера, а поэтому не могут приниматься во внимание при установлении устойчивой совокупности типологических признаков, иначе говоря, не имеют типологической значимости, т.е. не могут считаться типологическими?

Для того чтобы ответить на этот вопрос, следует вспомнить одно из положений диалектического материализма о единичном, особенном и общем. Как известно, все многочисленные существующие на земном шаре языки отличаются друг от друга. Нет абсолютно одинаковых языков: потому что, если бы это было так, то соответствующие языки не отличались бы один от другого, т.е. были бы идентичными, и, следовательно, были бы не различные языки, а один язык.

Поэтому каждый отдельно взятый язык чем-то отличается от других, обладая своими только ему одному присущими особенностями; например, в русском языке, в отличие от польского или болгарского, существует группа существительных, которые в именительном падеже множественного числа имеют морфему - ударное *à*: *домà*, *докторà* и т.д., чего не наблюдается в других славянских языках.

Совокупность индивидуальных, неповторимых черт, принадлежащих отдельной вещи, явлению или языку и отличающих их от всех других однородных объектов, носит название «единичного». В то же время предметы, явления и языки не только своеобразны и отличны, но они имеют также ряд общих между собой черт и признаков. Например, все языки при всем их различии обладают системой гласных и согласных, но число их индивидуально по отдельным языкам: так, в английском языке 20 гласных и 24 согласных, а в таитянском языке, относящемся к полинезийской ветви малайско-полинезийской семьи языков,

10 гласных и всего 9 согласных. Во всех языках существуют слова, но в английском языке большинство слов односложные, а в русском - дву-, трех- и даже четырехсложные.

Все языки передают определенную информацию, иначе исчезает основное назначение человеческого языка - служить важнейшим средством человеческого общения. Таким образом, при всем различии между отдельными языками (например, между китайским с его неизменяемыми словами-корнями и арабским с его системой выражения грамматических значений с помощью строго фиксированного изменения гласных, между русским и английским) эти языки имеют глубокое внутреннее сходство: они представляют собой разновидности одного и того же особого общественного явления - человеческого языка вообще. Следовательно, в каждом отдельно взятом, конкретно существующем языке повторяются общие черты (например, гласные, согласные, словосочетания, предложения и др.), принадлежащие ряду языков и выступающие как то общее, что свойственно всем языкам вообще и каждому языку в частности. Из сказанного следует, что единичное и общее не существуют отдельно друг от друга, но образуют неразрывное единство.

На основании вышесказанного можно сделать заключение о том, что поскольку, как было определено ранее, всякий тип, в какой бы области предметов, явлений или языков мы его ни устанавливали, представляет собой некоторую устойчивую совокупность взаимосвязанных и взаимообусловленных признаков, постольку необходимо признать, что в каждом из этих признаков заключены частички того общего, что характеризует собой тип данного языка. Поэтому каждый из привлекаемых признаков, входящих в устойчивую совокупность признаков, составляющих соответствующий тип, должен обязательно включать в себя частицы или элементы тех типологических характеристик типа языка, которые ему присущи, т.е. иначе говоря, быть типологически значимым. Если же данный факт языка, представленный в его структуре, не отражается в типологической характеристике языка, то такой признак не может рассматриваться как типологически существенный или, что то же, как «типологичный» и, следовательно, не может быть учтен при типологической характеристике языка или языков.

С другой стороны, сходные, одинаковые или повторяющиеся признаки, наблюдаемые в структуре отдельного языка, образуют вместе с соответствующими признаками других языков некое множество, которое определяется как «совокупность элементов, выделяемых в

обособленную группу, по какому-либо признаку» [22, 238]. Сами же эти элементы образуют некоторый класс однородных элементов, который и существует в той связи, которая ведет к общему. Например, для английского языка в качестве общего типологического признака, характеризующего предложение, следует назвать примыкание как один из основных видов синтаксической связи. Этот общий признак, включаемый в общую комплексную типологическую характеристику английского языка, проявляется в виде единичных сторон структуры этого языка: например, в сочетании определения (выраженного прилагательным, местоимением притяжательным, порядковым числительным) с определяемым: *a new hat - new hats; my son - my sons; the first man - the first men*; в сочетании подлежащего и сказуемого в формах прошедшего времени: *I (he, we, you, they) became a teacher (teachers) in 1981*.

Аналогично английскому языку общим типологическим признаком предложения в русском языке следует назвать согласование как вид синтаксической связи, поскольку этот общий типологический признак проявляется во всех единичных случаях сочетания определения (выраженного прилагательным, местоимением притяжательным, указательным и неопределенным, порядковым числительным) с определяемым им существительным в роде, числе и падеже; приведенным выше английским примерам в русском языке соответствуют: *новая шляпа - новые шляпы; мой сын - мои сыновья; первый человек - первые люди*; сочетания подлежащего и сказуемого в прошедшем времени: *я (ты, он) стал учителем в 1981 году - мы (вы, они) стали учителями в 1981 году*.

Иначе говоря, мы должны признать, что тот признак, который воспринимается как имеющий общий характер или отражающий категорию общего, обязательно охватывает все отдельные элементы или, что то же, проявляется во всех отдельных элементах (компонентах, словах) соответствующего языка, т.е. носит «массовидный» или «массовый» характер.

Это можно легко показать на примере любого языка, к числу типологических характеристик которого относится «общая категория падежа». В языках такого типа каждое отдельное существительное способно принимать соответствующую падежную морфему; это означает, что «общая категория падежа» реализуется в форме соответствующей морфемы в каждом отдельно взятом слове данного языка. Если принять во внимание, что слова в любом современном развитом языке исчисляются несколькими десятками и даже сотнями тысяч, то становится

ся совершенно очевидным, что данный признак (категория падежа в таких языках, как славянские, кроме болгарского и македонского, немецкий, исландский, латинский, тюркские, финно-угорские и др.) должен по необходимости носить «массовый» характер, т.е. свойственный очень многим единицам языка, тем самым отражая типологию структуры соответствующего языка.

На основании сказанного выше представляется возможным для определения понятия «типологически существенный» = «типологичный» предложить следующие критерии:

1. наличие единства категории общего и ее реализации в единичном (т.е. в отдельных единицах языка);

2. «массовый» охват категорией общего отдельных единиц языка.

Явления или признаки одинаковых единиц, удовлетворяющие этим критериям, следует рассматривать как подлежащие учету при типологической характеристике структуры отдельного языка или же целой группы языков, родственных и неродственных.

Признаки или закономерности, общие для всех языков, получили название универсалий (от лат. *universalis* *всеобщий*). Те универсалии, которые являются общими для всех или для большинства языков, называются описательными или абсолютными универсалиями.

Однако для типологии большое значение имеют так называемые статистические или неполные универсалии, которые охватывают не все 100% языков, а лишь подавляющее их большинство. Группировка языков по какому-то признаку, охватывающему лишь часть языков, дает возможность составить схему по признаку да / нет (или имеется / отсутствует) и таким образом получить типологическую схему конкретных языков. Например, можно составить на основании учета типологических признаков схему: языки, имеющие склонение / языки, не имеющие склонения; или языки, имеющие одну форму настоящего / языки, имеющие две формы настоящего времени; или языки, имеющие гармонию гласных / языки, не имеющие гармонии гласных, и т.д.

Универсалии могут быть не только синхроническими, т.е. отражать признаки (закономерности) современного состояния языков; они могут быть также диахроническими, т.е. могут показать общий характер развития какого-либо языкового компонента. Так, в связи с оживлением интереса к универсалиям и проведением специальной конференции по этой проблеме в 1961 г. логическая структура этих универсалий была сформулирована так: «Для всех *x* и всех *y*, где *x* есть более ранее, а *y* - позднее состояние того же языка...» [10, 40]. Это озна-

чает, что некоторое состояние языка *x* изменяется в состояние *y*, и этот процесс проходил по сходным путям в ряде языков, как генетически родственных, так и неродственных. Этот процесс очень хорошо прослеживается на примере изменения фонемы /k'/ > /tʃ/ в ряде языков.

Как известно, исторически изменение фонемы /k'/ > /tʃ/ имело место в древнерусском языке перед гласными переднего ряда /e/ или /i/. Ср. *пеку*, но *печешь*, *печет* или *легкий*, но *легче* и т.д.

Древнеанглийская фонема /k'/ перед гласными переднего ряда к XI в. изменилась в /tʃ/, ср. да. *cild* /kild/ > *child* *ребенок*-, да. *ciese* /'kiəzə/ > *cheese сыр* и т.д.; в итальянском языке ди. /k/ также изменилось в /tʃ/, ср. лат. *Cicero* /'kikero/ > ит. *cicerone* /tʃitʃéro:nə/ *проводник*; то же наблюдается в современном шведском языке, ср. дшв. *kök* /k'ø:k/ < лат. *coquina* > *kök* /çø:k/ *кухня* (ср. нем. *Küche*).

Из приведенных примеров можно видеть, что совершенно сходные процессы протекали в различных языках в различное время и притом совершенно независимо друг от друга. Во всех приведенных примерах наблюдается частный случай широко распространенного в языках явления ассимиляции, т.е. уподобления согласных задне- или среднеязычных гласному переднего ряда среднего или верхнего подъема /i/, /e/ в артикуляционном и акустическом отношениях. Это обстоятельство дает нам основание рассматривать изменение фонемы /k/ > /tʃ/ перед гласными переднего ряда как своего рода языковую универсалию диахронического характера, поскольку в истории развития ряда языков, принадлежащих к различным генетическим группам, аналогичные изменения имеют место.

Представляется целесообразным принять определение понятия языковой универсалии Б.А.Серебренниковым как более точное и полное: «Языковая универсалия - это единообразный, изоморфный способ выражения внутрисистемных корреляций языковых элементов или однотипный по своему характеру процесс, дающий одинаковые результаты, проявляющиеся с достаточно высокой степенью частотности в различных языках мира» [18, 5].

Идеи всеобщности, универсальности грамматики зародились еще в древности. Термин «универсальная грамматика» возник в XIII в., что свидетельствует о попытках тогдашних ученых создать универсальную грамматику, в задачу которой, как они полагали, входило обнаружить общие явления в грамматике немногих известных в те времена языков и изучить логические принципы, лежащие в основе этих языков. При этом возникло ошибочное отождествление логических и языковых ка-

тегорий, причем первые с особым упорством навязывались языку. Наиболее яркое выражение эти концепции получили в изданной в XVII в. во Франции «Всеобщей и рациональной грамматике» Пор Рояля, авторами которых были К.Лансло и А.Арно. В этой грамматике ее авторы пытались установить естественные основы речи, определить принципы, общие всем языкам, и причины основных различий, которые в них имеются.

Эта ошибочная концепция языка имела далеко идущие и печальные последствия для языкознания, так как укореняла неправильный взгляд на язык как на нечто неподвижное и постоянное. Поэтому всякие изменения, естественно протекавшие в языке, рассматривались как своего рода порча языка. Эта же концепция породила мысль о необходимости предохранить язык от порчи путем его фиксации в нормативных словарях, какие и были созданы в XVII в. в Италии - словарь Итальянской академии Crusca (1612 г.) и словарь Французской академии (1694 г.).

Однако подлинное начало разработки проблемы универсалий следует отнести к середине XX в., когда в 1957 г. Р.Якобсон в своем докладе на VIII Международном конгрессе лингвистов в Осло подчеркнул, говоря о значении типологических исследований для сравнительно-исторического языкознания, что типология вскрывает закон импликации, т.е. предугадываемости явлений, лежащих в основе различных уровней структуры языка, т.е. наличие элемента А или отсутствие элемента В [24, 95-107]. Это положение можно проиллюстрировать примерами из языков, где существует развитая система пространственных падежей, как, например, в финском или эстонском, где число их достигает 14-18, класс предлогов как отдельной части речи отсутствует и все достаточно сложные пространственные отношения передаются с помощью этих пространственных падежей; ср фин. *kiirja on hyllyllä книга на полке (hylly + llä)*.

Своим утверждением докладчик подчеркнул значение системного характера структуры языка и доказал научную особенность типологических исследований. Большое значение для разработки проблемы универсалий имела специальная конференция, посвященная этой проблеме, которая состоялась в Нью-Йорке в 1961 г., на которой был заслушан доклад того же ученого о значении лингвистических универсалий для науки о языке, а также обсужден «Memorandum о языковых универсалиях», подписанный Дж.Гринбергом, Ч.Осгудом и Дж.Дженкинсом [10, 31]. В этом меморандуме дается определение языковых уни-

версалий как обобщенных высказываний о тех свойствах и тенденциях, которые присущи любому языку и разделяются всеми говорящими на этом языке; рассматриваются универсалии различных типов, а также показана сфера действия универсалий и намечается программа дальнейшей работы по исследованию проблемы универсалий.

УРОВНИ ТИПОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Как отмечалось выше (с.6), одной из характеристик всякого языка является его структура, которую следует понимать как внутреннюю организацию его компонентов. Последняя же представляет собой сложную систему связей и отношений неограниченного числа единиц языка - фонем, служащих для различения звуковой оболочки слов, морфем - наименьших значимых частей слова, слов - основных кратчайших единиц языка, выражающих понятие (предметное, качественное, процессное и т.д.). Каждая из названных выше единиц обладает какими-то особыми признаками, отличающими ее от других подобных ей единиц; так, фонема /д/ отличается от фонемы /к/ как местом, так и способом своего образования: фонема /д/ дентальная, смычная, звонкая; фонема /к/ заднеязычная, смычная и глухая; морфемы также различаются между собой; так, морфема -ск- отличается от морфемы -ами-, во-первых, по своей функции - словообразовательной, и, во-вторых, по своему звуковому составу.

В то же время отдельные единицы языка обладают рядом общих свойств; например, фонемы обладают способностью различать слова, т.е. обладают общим свойством различать слова в звуковом плане или, иначе, обладают различительными, или дистинктивными, признаками. Эти свойства дают возможность объединять различные единицы языка по признаку их общности в совокупности различной величины, называемые подсистемами, или уровнями, структуры языка. Итак, под уровнем структуры языка мы понимаем некоторую совокупность единиц структуры языка, объединяемых по признаку их общности.

Таким образом, мы можем говорить об уровне фонем или фонологическом уровне, уровне морфем или морфологическом уровне, уровне слов или лексическом уровне и т.д.

Каждый из перечисленных уровней не существует изолированно в структуре языка, но связан с другими уровнями различными связями и отношениями. Например, от числа фонем и их типов в отдельном языке зависит структура слова, его протяженность. Слова, в свою очередь, используются для образования словосочетаний и предложений.

Из сказанного можно сделать заключение, что не все уровни (или подсистемы) занимают в структуре языка одинаковое положение. Одни уровни (подсистемы) являются как бы основанием для других, а те, в свою очередь служат основанием для третьих и т.д. Так, например, фонологический уровень служит основой для морфологического уровня, поскольку все морфемы образуются из устойчивого ряда определенным образом расположенных фонем; морфологический уровень служит основой для образования слов, поскольку каждое слово представляет собой устойчивую, исторически сложившуюся последовательность морфем.

Все это и образует так называемую иерархию уровней, располагаемых по ступеням и соотносимых как высшие и низшие по отношению друг к другу. Таким образом создается ярусная организация структуры языка. Каждый из ярусов представляет собой уровень языка, в котором объединены однотипные единицы, обладающие определенными свойствами, признаками и системой отношений. Поскольку морфологическая структура слова тесно связана со словообразованием, в иерархии уровней выделяется особый уровень – словообразовательный, в котором лексические и грамматические характеристики слова типологически существенны.

Эти уровни и являются объектом исследования в типологии; кроме этих основных совокупностей, объектами типологического изучения могут быть меньшие совокупности языковых единиц, или отдельные микросистемы, входящие в данный уровень языка, как, например, микросистема склонения или микросистема времени и т.д.

ОБ ИЗОМОРФИЗМЕ

В типологии немаловажное значение имеет понятие «изоморфизм». Этот термин, восходящий к греческому *isos* *равный*, *одинаковый* и *morphe вид, форма*, был введен в лингвистический обиход польским языковедом Е. Куриловичем [12] из математики, где он обозначает тождество, подобие внутреннего устройства двух систем чисел.

Э.А.Макаев определяет изоморфизм как «однотипность структуры конститутивных языковых единиц различных уровней, следствием чего является или может являться однотипность отношений между этими единицами на разных уровнях» [15, 51]. В качестве примера явления изоморфизма можно привести структуру имени существительного в русском и немецком языках.

В качестве единиц сопоставления мы возьмем грамматическую категорию. И в том, и в другом языке существительное характеризуется наличием трех грамматических категорий: категории рода – представлена мужским, женским и средним родом; категории числа – два числа: единственное и множественное. На уровне этих двух категорий мы наблюдаем изоморфизм, т.е. их подобие. Но если мы обратимся к категории падежа в обоих языках, то тут мы обнаружим не изоморфизм, а алломорфизм, т.е. не подобие, а различие, потому что в русском языке категория падежа представлена шестью падежами, а в немецком – только четырьмя. Еще более резко выраженный алломорфизм мы обнаружим, если сопоставим систему имени существительного в немецком и английском языках. В первом из них имя существительное характеризуется, как отмечалось выше, четырьмя категориями – рода, числа, падежа и детерминативности. В структуре же английского существительного категория имени представлена только двумя категориями – числа и детерминативности.

Нам, однако, представляется правильным понимать под изоморфизмом не только подобие признаков, составляющих типологические характеристики данного класса или подкласса слов, но также и их материальное выражение по отдельным языкам.

Так, мы можем говорить об изоморфизме средств, выражающих категории лица в глаголах настоящего времени в русском и украинском языках, где наблюдается подобие морфем категории лица в настоящем времени глагола. Итак, под изоморфизмом мы понимаем не только подобие в структуре единиц различных уровней языка, но также подобие в материальных средствах их языкового выражения.

В этом случае одной из целей типологического описания языка следует считать выявление изоморфизма различных языков, т.е. установление подобия или сходства не только микросистем, но также и подсистем и целых систем ряда языков.

ИЗ ИСТОРИИ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Типология языков как один из разделов науки о языке зародилась в конце XVIII – начале XIX вв. в связи со знакомством ученых с большим числом языков самой разнообразной структуры и первоначально складывалась как учение о морфологических типах языков, поскольку в качестве исходного момента для классификации, являвшейся в то время основной целью ученых, использовался только один и то случайно выбранный признак – способность отдельного слова присоеди-

нять аффиксальные морфемы различного типа или же не присоединять их совсем. Была предложена классификация языков мира по признаку структуры слова, независимо от их родства. На основе учения о морфологическом строении слова все языки мира разделяются на морфологические типы: аморфные (изолирующие), в которых грамматические отношения между словами выражаются с помощью порядка слов или служебных слов, наиболее характерным представителем которых признается древнекитайский язык (вэньян) [25, 12]; к этому же языковому типу относятся тибетский, тайский, вьетнамский, кхмерский и некоторые языки Западной Африки - эве, йоруба; агглютинативные - языки в которых грамматические отношения между словами выражаются с помощью механического присоединения однозначных стандартных аффиксов к неизменяемым корням-основам; представителями этих языков признаются языки тюркские, монгольские, маньчжуро-тунгусские и финно-угорские; полисинтетические (инкорпорирующие) - языки, у которых в основе грамматического строя лежит инкорпорация, т.е. сложение корней-основ отдельных слов и служебных морфем для образования слов-предложений; представителями языков этого типа считаются языки чукотский, эскимосский и другие языки Северо-Восточной Азии, а также языки американских индейцев; флективные - в которых грамматические отношения между словами выражаются с помощью флексии, которая обычно является выражением нескольких категориальных значений. Представителями языков этого типа считаются индоевропейские и семитские языки. Эта морфологическая классификация, предложенная В.Гумбольдтом, несколько видоизмененная А.Шлейхером и дополненная Ф.Ф.Фортунатовым, сохраняет свою актуальность и до настоящего времени. Однако ее идейное содержание существенно изменилось. В.Гумбольдт, рассматривая язык как эманацию (т.е. истечение или излучение) человеческого духа, отождествлял язык и психологию народа и ошибочно считал, что различные типы языковой структуры отражают различный культурно-психический уровень соответствующего народа. Как следствие своей неправильной концепции, В.Гумбольдт и его последователи объявили флективные языки вершиной языкового развития, т.е. самыми совершенными языками. Таким образом, разработанная в XIX в. морфологическая классификация языков носила оценочный характер. В настоящее время эта концепция полностью признана ошибочной, не соответствующей фактическому положению вещей.

Расширение и обогащение наших знаний новыми данными о языках мира, а также развитие теоретической мысли языковедов разных стран в XX в. привели к созданию нескольких направлений в современной типологии: ступенчатой типологии (Э.Сепир), квантитативной типологии (Дж.Гринберг), характерологии (В.Скаличка), типологии отдельных языковых систем (Н.С.Трубецкой, Т.Милевский) и, наконец, типологии универсалий (Р.Якобсон, Дж.Гринберг).

В отечественной науке интерес к проблемам типологии возник еще в конце XIX в. (И.А.Бодуэн де Куртенэ); трех- и четырехчленная классификация В.Гумбольдта была дополнена особым флективно-агглютинативным типом языков (Ф.Ф.Фортунатов); после некоторого затишья в разработке проблем типологии, вызванного ошибочной теорией единого глоттогонического процесса, выдвинутой Н.Я.Марром и затем полностью отвергнутой на дискуссии 1950 г., работа по изучению проблем типологии возобновилась. Этому способствовало наличие в нашей стране большого числа национальных языков, нуждавшихся в научной разработке, в связи с созданием литературных языков в наших национальных республиках и введением их в качестве языков школьного преподавания. Теоретический интерес к проблемам типологии возник в связи с упоминавшимся докладом Р.Якобсона [24, 95-106]. По мнению докладчика, типология призвана вскрывать законы предугадываемости (импликации) явлений, лежащих в основе фонологической и морфологической систем языков, и тем самым может дать много полезных данных, необходимых для сравнительно-исторического языкознания.

В советском языкознании большой вклад в теорию типологии внес И.И.Мещанинов на основе исследования синтаксических отношений в различных малоизученных разноструктурных языках нашей страны [16, 24-37; 17, 3-13], что дало ему возможность разработать синтаксическую типологию языков, включающую три типа языков: языки пассивного строя - чукотский; языки эргативного строя - аварский, лакский, даргинский, отчасти грузинский и баскский; языки номинативного строя - индоевропейские, тюркские, монгольские и т.д.

Возросший интерес языковедов к проблемам типологии в начале 60-х гг. получил свое организационное выражение в ряде докладов на конференциях, на которых обсуждались и продолжают обсуждаться различные проблемы типологии. Первой такой конференцией было совещание по типологии, созванное в Институте востоковедения Академии наук СССР в Москве в 1963 г. [13].

В результате проводимых советскими типологами исследований в отечественной типологии наметились два направления - структурно-типологическое (И.И.Мещанинов, В.Н.Ярцева, Б.А.Успенский, Ю.В.Рождественский, Г.П.Мельников и др.) и историко-типологическое (М.М.Гухман и др.).

В последние годы стало развиваться еще одно направление в типологии - сравнительно (сопоставительно)-типологическое. Оно было вызвано к жизни необходимостью учитывать типологические особенности родных языков в связи с подготовкой учителей иностранных языков для средней школы из числа носителей различных языков народов СССР. Учитывая значение типологии для более успешной работы по усвоению иностранных языков - английского, немецкого и французского, в учебные планы факультетов иностранных языков педагогических институтов в 1973 г. была введена новая научная учебная дисциплина «Сравнительная типология родного и изучаемого языка», для которой Министерством просвещения СССР была разработана и утверждена программа и написаны соответствующие учебные пособия [9, 6, 11]. Было написано и защищено значительное число кандидатских диссертаций, разрабатывавших отдельные проблемы сравнительной типологии; были сформулированы и теоретически обоснованы типологические категории и установлена их связь и отношение к сравнительному изучению языков.

Список литературы

1. Алиева Н.Ф., Аракин В.Д., Оглоблин А.К., Сирк Ю.Х. Грамматика индонезийского языка. - М., 1972.
2. Аракин В.Д. Типологические особенности словообразовательной системы в некоторых языках индонезийской группы // Языки Юго-Восточной Азии. - М., 1967.
3. Аракин В.Д. Самоанский язык. - М., 1973.
4. Аракин В.Д. Сложные существительные с первым компонентом прилагательным цвета в турецком языке // Тюркология. - Л., 1976.
5. Аракин В.Д. Типология объектных словосочетаний в скандинавских языках // Типология германских литературных языков. - М., 1976.
6. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. - Л., 1979.
7. Аракин В.Д. Некоторые типологические характеристики системы словообразования в германских языках // Сопоставительный лингвистический анализ. - Куйбышев, 1980.
8. Аракин В.Д. Таитянский язык. - М., 1981.

9. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - Л., 1977.
10. Гринберг Дж., Осгуд Ч., Дженкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях / Пер. с англ. // Новое в лингвистике. - Вып. V. - М., 1970.
11. Зеленецкий А.Л., Монахов П.Ф. Сравнительная типология немецкого и русского языков. - М., 1983.
12. Курилович Е. Понятие изоморфизма // Очерки по лингвистике / Пер. с польского. - М., 1962.
13. Лингвистическая типология и восточные языки: Сб. ст. - М., 1965.
14. Ломтев Т.П. Типология языков как учение о классах и типах языков // Лингвистическая типология и восточные языки. - М., 1965.
15. Макаев Э.А. К вопросу об изоморфизме // Вопросы языкознания. - №5. - М., 1961.
16. Мещанинов И.И. Синтаксические группы // Вопросы языкознания. - № 3. - М., 1958.
17. Мещанинов И.И. Типологические сопоставления и типология систем // Филол. науки.
1. - № 3. - М., 1958.
18. Серебренников Б.А. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкознания. - № 2.
2. - М., 1972.
19. Скаличка В. О современном состоянии типологии / Пер. с чеш. // Новое в лингвистике. - Вып. III. - М., 1963.
20. Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания. - № 4. - М., 1966.
21. Тургенев И.С. Сочинения, - т. X. - Ленгиз, 1930-34.
22. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. - т. II. - М., 1938.
23. Чернышевский Н.Г. Сочинения, - т. X., Предисловие к русскому переводу «Всеобщей истории» М. Вебера. - т. VII. - М., 1951.
24. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание / Пер. с англ. // Новое в лингвистике. - Вып. III. - М., 1963.
25. Яхонтов С.Е. Древнекитайский язык. - М., 1965.

Givaməddin Rəhimov

Xülasə

V.D.Arakinin dillərin tipoloji tədqiqat problemlərinə linqivistik baxışları

Məqalə dillərin tipoloji problemlərinə həsr olunmuşdur və dilçiliyin bir bölməsi kimi dil strukturunun bütün mərhələlərində müqayisəli tipologiyanın məzmunu və prinsiplərini müvafiq analiz vasitəsi ilə tədqiq olunmasını nəzərdə tutur. Məqalədə V.D.Arakinin dillərin tipoloji tədqiqat problemlərinə linqivistik baxışları öz əksini tapmışdır.

Givameddin Rahimov

Summary

The linguistic views of V.D.Arakin on the problem of typological studies of languages

The article is dedicated to the problems of the typology of languages - the typological analysis of languages at all levels of the linguistic structure, content and principles of comparative typology as a section of linguistics. The article sets forth the linguistic views of V.D.Arakin on the problem of typological studies of languages.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Abdullayev

fil.f.d., dos. Fatma Bağirova
BDU

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ CİNS KATEQORİYASI

Açar sözlər: *dil, cins kateqoriyası, qrammatik və bioloji formalaşma, müqayisə.*

Key words: *language, category of gender, grammatical and biological formation, comparison.*

Ключевые слова: *язык, категория рода, грамматическое и биологическое формирование, сравнение.*

Məqalədə dil və dilin cəmiyyətdəki rolu, isimlərin cins kateqoriyası mövzusunə toxunulmuşdur. Cins kateqoriyası məhvumunun dildəki iki növündən bəhs edilərək, qrammatik və bioloji cins kateqoriyalarının yaranması mövzusu, bu anlayışlar arasındakı fərqlər, oxşarlıqlar, bir-birinə uyğun olan qarşılıqların nümunələr ortaya qoyulmuşdur. Eyni zamanda qrammatik cins kateqoriyasının dildəki vacibliyi, hansı dillərdə, hansı cins kateqoriyasının hansı formada yer aldığı mövzusu da vurğulanmışdır.

Qrammatik cins kateqoriyasının mövcudluğu baxımından Azərbaycan dili alman dili ilə müqayisə edilmişdir və hər iki dil arasındakı oxşarlıqlar, fərqliliklər, qarşılıqlar göstərilmişdir.

Dünya dillərindəki cins anlamı hansı formada mövcuddur? Cins kateqoriyası hansı formada dildə öz əksini tapmışdır? Dildə cins kateqoriyasının mövcudluğunu görmək mümkündürmü? Bir-birini tamamlayan bu sualların cavablandırılmasıyla yanaşı alman dilindəki və Azərbaycan dilindəki cins kateqoriyasının müqayisəsi bu məqalənin əsas istiqamətidir.

Məlum olduğu kimi, dil insanların ən vacib ünsiyyət vasitəsidir. Dil ilkin mərhələdə ağla gələn ünsiyyət vasitəsi rolundan başqa insanların dünyanı qavraması üçün də bir vasitə rolunu oynayır. Hazırda planetimizdə müşahidə olunan qloballaşma şəraitində xalqların sözlü-verbal və sözsüz-nonverbal ünsiyyətdə olması vacib amil kimi bəşəriyyət qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. Bugünkü dünyamızda xalqların qarşılıqlı münasibətlərində təbii dil ən müxtəlif formalarda mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Rəsmi danışıqlardan tutmuş, fərdlərarası ünsiyyətə qədər insanların fəaliyyəti canlı, əsasən şifahi, amma məsafəcə daha çox yazılı formada reallaşan ünsiyyətdə dil aparıcı silah rolunda çıxış edir.

Dilin cəmiyyətlə əlaqəsinin dildə olan cins kateqoriyasına təsirinə gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, insanı digər canlılardan fərqləndirən iki önəmli

xüsusiyyəti vardır: dil (və onun vasitəsi ilə düşünmək qabiliyyəti) və fərqli mühitə uyğunlaşma bacarığı. İnsanı digər canlılardan ayıran ən önəmli ünsür olan dil, şifahi və ya yazılı formasıyla, hərəkət tərəfindən müntəzəm olaraq istifadə edilir. Bu səbəblə də dillə bağlı mövzular daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər bir danışan şəxsin dillə bağlı bir fikri vardır. Ana dilində nəyin doğru, nəyin yanlış olduğu haqqında hər bir dil daşıyıcısı daxili duyarlılığa sahibdir. Bu duyarlılıq sayəsində ailələr heç bir dil təhsili almamalarına baxmayaraq öz övladlarına ana dilini düzgün bir şəkildə öyrətmə bacarığına malikdirlər. Bununla bərabər dil cəmiyyətin dəyər və norma qavramlarını əks etdirərək hər zaman cəmiyyətə olan bağlılığı biruzə verir. Dil cəmiyyətdə baş verən hadisələri göstərdiyi kimi, cəmiyyətdə hökm sürən dəyər və normaları dəstəkləyərək (yaxud qəbul etməyərək) bunları özündə ehtiva edir. Dilin bu prosesi müəyyən daxili faktorlara forma baxımından bir həcm qazandırmaq üçün istifadə olunan şüurlu bir prosessdir. Bu şüurlu proses və mədəni xüsusiyyətlər dildə hansı miqdarda təsir göstərdiyini dillərdə olan isimlərin cins kateqoriyasında da görmək mümkündür.

Dillərin cins kateqoriyası mövzusunda bir çox istiqamətlərdən baxılaraq, bir çox metodlar vasitəsi ilə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Bu yanaşmaların, feminizm, sosiologiya, dilçilik kimi bir çox sahələrin bu mövzuya təsiri olmuşdur.

Ümumilikdə dildə cins kateqoriyası bioloji və qrammatik olaraq iki hissəyə ayrılmışdır. Dilin quruluşunu göstərən bir xüsusiyyət kimi “qrammatik cins kateqoriyası” dillərdə olan cins kateqoriyasının dil baxımından bir formasıdır və dilçiliyin əsas mövzularından biridir. Qrammatik cins kateqoriyası ismin qrammatik kateqoriyasıdır. İsim cümlədə müxtəlif rollara sahibdir. İsmi qrammatik kateqoriyası, ismin kökü, artikl, sifət şəkilçisi, hal və kəmiyyətə görə formalaşır. Beləliklə, qrammatik cins kateqoriyası, hal və kəmiyyətin göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də isimlərdə formanı yaradır və ismin formasının ifadəsində rolu vardır.

Bioloji cins kateqoriyası qrammatik cins kateqoriyası kimi qrammatik bir özəlliyə sahib olmamaqla yanaşı, bioloji-sosial cinsi göstərən dilçilik terminləri bu sahədə araşdırılır. F.Sössür terminologiyasında, “qrammatik cins kateqoriyası” göstərən, “bioloji cins kateqoriyası” isə göstərilənin qruplaşdırılmasına işarə edir. Yəni bioloji cins canlıların təbii cinsiyətləridir və erkək, dişi olaraq iki kateqoriyaya ayrılır.

Alman dilində isə, bir sıra digər dillərdə olduğu kimi, canlı və cansız isimlər 3 cinsə bölünür:

1. Kişi cinsi
2. Orta cins
3. Qadın cinsi

İsimlərin cinsini alman dilində **artikl** adlanan köməkçi sözlər göstərir. Artikllər ismin əvvəlində ondan ayrıca yazılaraq işlənir. Artikl nədir və hansı forma və qrammatik paradıqmalara, yəni özünəməxsusluqlara malik olduğunu nəzərdən keçirək. Əvvəlcə ondan başlayaq ki, artikllər **müəyyən** və **qeyri müəyyən** olmaqla 2 yerə ayrılır.

Bioloji cinsiyyət ümumilikdə bütün dillərdə mövcuddur. Azərbaycan dilində də digər bütün dillər kimi bioloji cinsə rast gəlinir. Məsələn: **qadın-kişi, ana-ata, oğul-qız, cənab-xanım**. Alman dilində **Mann-Frau, Mutter-Vater, Sohn-Tochter, Herr-Frau** sosial və bioloji cins ifadə edən sözlərdir. Eyni zamanda dillərdə **toyuq-xoruz, öküz-inək, qoyun-qoç, keçi-təkə** kimi heyvan cinsini ifadə edən söz cütlükləri mövcuddur.

Feminist qrammatikada, **qadın-kişi--Mann-Frau, ana-ata--Mutter-Vater, Sohn-Tochter--oğul-qız, Herr-Frau--cənab-xanım** kimi xitablarda bioloji cins ilə qrammatik cins kateqoriyası arasında sıx bir münasibətin olduğunu iddia edirlər. Alman dilində, insanlara müraciətdə kişi-qadın ayrımı olmadan, xitab olunan hər şəxs kişi cinsinə məxsus bir xitabdan istifadə, feministləri, qadınların təhqir olunması fikrinə gətirir və bərabərlik axtarışına sövq edir. Alman dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, peşə və ya ixtisas adlarında cins ayrımına daha çox rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilində olan **müəllim-müəllimə** kimi xitablar alman dilində də özünə yer tapır. Məsələn, Azərbaycan dilində həkim, mühəndis kimi peşə adlarını ifadə etdikdə cins ayrımına rast gəlinmir. Xitab edilən şəxsə görə həkim, mühəndis həm kişi, həm də qadın ola bilər. Alman dilində isə bu fərqlidir. Kişi cinsli isimlər “der”, qadın cinsli isimlər isə “die” artıqlını qəbul edir və qadın peşəsi bildirən isimlərin sonuna çox vaxt “-in” şəkilçisi əlavə edilir:

- der Lehrer - die Lehrerin; müəllim-müəllimə
- der Arzt - die Ärztin; kişi həkim - qadın həkim
- der Ingenieur - die Ingenieurin; kişi mühəndis -qadın mühəndis

Ümumi bir xitab istifadə olunduqda isə çox vaxt kişi cinsinə mənsub ismin “die” artıqlı ilə işlənməsindən yaranan isimdən istifadə olunur. Bu artikl “generisches Maskulinum” olaraq adlandırılır və bir cəmlik ifadə etdikdə və bioloji cins kateqoriyasının vacib olduğu məqamlarda istifadə olunur:

- die Lehrer von dieser Schule; bu məktəbin müəllimləri (bu məktəbin kişi müəllimləri)

“Bu məktəbin müəllimləri“ ifadəsi Azərbaycan dilində məktəbin bütün müəllimlərini ifadə edir. Alman dilində də bu ifadə mənə olaraq bütün müəllimləri nəzərdə tutur. Amma quruluş olaraq “Lehrerin” (müəllimə) yerinə “Lehrer” (müəllim) sözünün cəm formasında işlənən isim kimi istifadəsinə görə feministlər bu vəziyyəti təhqir və qadının ikinci plana atılması ola-

raq başa düşürlər. Buna görə xitablarda qadın cinsi artiklın və isimlərə qadın cinsini bildirən suffikslərin artırılmasını tələb edirlər.

Feminist qrammatistlərin düşüncələrinə qarşı cavab verən qrammatistlər də mövcuddur. Prof. Elisabeth Leiss, xitablarda bioloji cins ilə qrammatik cins arasında sıx münasibətin mövcudluğunu müdafiə edən feminist qrammatistlərin əksinə, bu iki cins arasında sıx bir münasibətin olmadığını iddia edirlər. Leiss, eyni şəkildə, Jacob Grimmin dəstəklədiyi qrammatik cins kateqoriyasının, bioloji cinsin bir törəməsi olduğu düşüncəsini müdafiə edən qurumlara da etirazını bildirir. Jacob Grimm, qrammatik cinsin kişi, qadın, və orta cins şəklində ayrılmasını aşağıdakı xüsusiyyətlərə əsasən təyin edir:

✓ kişi cinsi daha əvvəlki, daha böyük, daha sağlam, daha sərt, daha sürətli, aktiv, hərəkətli, törəyən

✓ qadın cinsi daha sonrakı, daha balaca, daha yumşaq, səssiz, gücsüz

✓ orta cins isə törəmiş, işlənmiş, hazırlanmış, ümumi, inkişaf etməmiş, kollektiv, cansız, duyğusuz

Jacob Grimmin bu açıqlamasına görə, ismə təyin edilmiş qrammatik cins, sözün necə dərk olunması istiqamətlərini də özündə birləşdirir. Bu nöqteyi-nəzərdən, əl ayağa nisbətən daha çox qadın cinsinə uyğun gəlir. Çünki əl ayaqdan daha balacadır. Qrammatik cinsin bioloji cins ilə müqayisəsində bu qurumun fikrinə görə hər zaman keçərlidir. Buna baxmayaraq die Hand (əl) — der Fuß (ayaq) sözlərinin müqayisəsinə uyğun gələn bu qayda, das Bein (qıç) — der Arm (qol) sözlərinin müqayisəsində eyni uyğunluğu göstərmir. Bu baxımdan qrammatik cinsin, bioloji cinsin bir törəməsi olduğunu demək hər situasiyada mümkün deyildir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan və alman dilləri iki fərqli dil olaraq cins kateqoriyası baxımından çox fərqli quruluşa malikdir və uyğunsuzluğa baxmayaraq hər iki dildə dildaxili imkanlardan istifadə edərək qrammatik cins kateqoriyasının ifadə vasitələrini tapmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı “Təhsil” 2007.
2. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı. “Mürtəcim” 2011.
3. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları Bakı. “Mürtəcim” 2013.
4. Dudenredaktion (2006): Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch. Mannheim. Leipzig. Zürich.
5. Fischer, Rudolf-Josef. Genuszuordnung. Theorie und Praxis am Beispiel des Deutschen-Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: 2 Abb., 24 Tab., 1 Graf. Europäische Hochschulschriften: Reihe 21, Linguistik. Bd. 281. 2005.

6. Lyons, John. Einführung in die moderne Linguistik, aus dem Englischen von W. Un G. Abraham-München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 5. Auflage, 1980.

Fatma Bağırova

Summary

Grammatical and biological gender in Azerbaijani and German

In this article grammatical and biological gender, the development, definition, historical and structural formation of both concepts are discussed and an explanation is made about the subject. However, the importance of these concepts in world languages is emphasized here. This study reveals once again that the grammatical gender in German has a complex field of application. In this complex structure, it should not be ignored that the grammatical and biological genders of the names are two distinct phenomena. One of the results that emerges here is that each of the theories of the emergence of grammatical gender has its own specific acceptability sides, but why such a structure is deemed necessary is still not fully explained and cannot go beyond certain estimates. In this case, it would be the first step to acknowledge that the grammatical gender in such a language except some cases is purely random.

Фатма Багирова

Резюме

Грамматический и биологический род в азербайджанском и немецком языках

В данной статье рассматриваются категории грамматического и биологического родов, развитие, определение, историческое и структурное формирование обоих понятий, дается объяснение предмета. Сравнительный анализ в данной области азербайджанского и немецкого языков показывает, что грамматический род в немецком языке имеет сложную область применения. В этой сложной структуре не следует игнорировать тот факт, что грамматический и биологический роды имен являются двумя различными явлениями. Один из результатов анализа заключается в том, что каждая из теорий появления категории грамматического рода имеет свои специфические стороны приемлемости, но почему такая структура считается необходимой, все еще не до конца объяснено и не может выходить за рамки определенных оценок. Целью сопоставительного рассмотрения проблемы является освещение существующих научных позиций в данной области, а также специфика проявлений бинарности биологического и грамматического рода в азербайджанском и немецком языках.

Rəyçi: ped.f.d.Q.Axundova

Arzu Niftəliyeva
ADU

DİALOJİ NİTQİN LİNQVİSTİK VƏ PSIXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: *Xarici dilin tədrisi, dialoji nitq, linqvistik xarakteristika, deyimlərin növləri, psixoloji xarakteristika, dialoji nitqin əsaslandırılmış olması, dialoji nitqin auditoriyaya ünvanlanması, emosional çalarlılıq.*

Key words: *teaching foreign languages, dialogical speech, linguistic characteristic, psychological characteristics, emotional colouring, reasonableness of dialogical speech.*

Ключевые слова: *преподавание иностранного языка, диалогический речь, лингвистическая характеристика, типы высказывания, психологическая характеристика, эмоциональная окраска, обоснованность диалогической речи.*

Xarici dilin öyrənilməsi ümumtəhsil məktəblərində başlanır, müxtəlif mərhələlərdən keçir və bu mərhələlərin hər birində tədris qarşısında duran konkret vəzifələr müəyyən qədər fərqli olur. Bununla belə dilin öyrənilməsi qarşısında duran əsas məqsəd əslində bütün mərhələlərdə dəyişilməz qalır və bu da dili öyrənəni xarici dildə yazılı və şifahi ünsiyyətə hazırlamaqdan ibarətdir, yəni xarici dil tədrisinin əsas məqsədi kommunikativlik qabiliyyətidir. Tədris prosesini müəyyənləşdirən də məhz budur.

Əsas ünsiyyət formalarından biri dialoji nitqdır. «Dialoji nitq nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışıqdır. Burada danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir. Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır» [1].

Öyrənilən xarici dildə dialoji nitqin inkişaf etdirilməsi hazırda pedaqogika elminin ən kəskin problemlərindən biridir. Son illərdə bu problemə bir sıra ciddi tədqiqat əsərləri həsr olunsa da, o hələ də metodiki həllini tələb edir, çünki dialoji nitqə şagirdlərə öyrənilən xarici dildə söhbət etmək vərdişləri aşılamaq kimi əsas müasir tələb heç də həmişə və tam həcmdə yerinə yetirilmir.

Hazırda dillərin öyrənilməsinin daha rəşional metodikasına ehtiyac var, çünki bu istiqamətdə praktik nəticələrin daha tez və daha az məsrəflə əldə olunması tələb olunur.

Dialoji nitq monolojiddən mürəkkəb olsa da, şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasında hər halda dialoji nitqə üstünlük vermək lazım gəlir, çünki məhz dialoq vasitəsilə ayrı-ayrı nitq nümunələri, bütöv strukturlar aşılır və yaddaşa həkk olunur.

İngilis dilinin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində şagirdlər öyrənilən dildən ünsiyyətdə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnməli, müəllim isə bu işdə ona kömək etməlidir. Bu mərhələdə şifahi nitq vərdişləri dilin kommunikativ funksiyalarını açmağa kömək edir. Bu zaman 8-10 yaşlarında olan şagirdlərin səslənən nitqə və eşidiləni təkrarlamağa qabiliyyəti nəzərə alınır və bu, tədris prosesini real ünsiyyət şəraitinə yaxınlaşdırır, şagirdlərdə fənnə maraq oyadır və onları ingilis dilinin öyrənilməsinə həvəsləndirir.

Dialoqun öyrədilməsi qarşısında duran məsələlərdən danışanda mütləq qeyd etmək lazımdır ki, dialoji nitqin tədrisi metodikası son zamanlar şifahi nitq tədrisinin müstəqil istiqamətinə çevrilmişdir. Bu sahədə tədqiq olunmalı nəzəri və təcrübi məsələlər çoxdur. Bunlara orta məktəb kursunda dialoji və monoloji nitqlərin nisbəti, dərstdə kommunikativ şəraitin yaradılma prinsipləri və priyomları, dialoq prosesində nitqin qavranılma xüsusiyyətləri, tədrisin müxtəlif mərhələlərində dialoqun tədrisinin əsasında duran situasiyaların seçilməsi, dərstdə dialoji nitq situasiyasının yaradılma üsulları, dialoqun öyrədilməsində texniki vasitələrdən istifadə, onun öyrədilməsi üçün materialın seçilməsi aiddir.

Şifahi nitqin hər iki formasının (dialoji və monoloji) öz linqvistik xüsusiyyətləri var və buna görə də onların hər birinin tədrisinə fərqli yanaşma tələb olunur.

Dialoji nitq zamanı iki və daha çox şəxs arasında bilavasitə deyim mübadiləsi nəzərdə tutulur. İstənilən dialoqun əsasında müxtəlif deyimlər dayanır ki, onların kombinə edilməsi onun mahiyyətini təşkil edir.

Məqsədinə görə nəqli, sual və nida deyimləri fərqləndirilir. Onların hər biri həm təsdiq, həm də inkar ola bilər. Nəqli gerçəkliyin, hadisənin hansısa faktı haqqında (müsbət və ya mənfi) məlumatdan ibarət ola bilər. Suallar həmsöhbəti danışanı maraqlandıran fikirləri söyləməyə vadar edir. Əmr deyimlərində əmr, xahiş, yalvarış, təhdid, məsləhət, təklif və s. bildirilir.

Bu deyimlərin hər biri müəyyən intonasiya ilə ifadə olunan müvafiq emosional çalar olduqda nida deyimi olur. Nida intonasiyası çox vaxt xüsusi strukturla müşayiət olunur. Məsələn, ingilis dilində nida cümlələri çox vaxt «*what*» əvəzliyi və ya *How* 'neçə' zərfi ilə başlayır: *How well he reads ! How*

clever she is! What an interesting book that is! 'o necədi yaxşı oxuyur! O necədi ağıllıdı! O necəmarahlı kitabdı!'

Bu kimi ifadələr danışanların ünsiyyət prosesində bir-birinə dedikləri konkret deyimlərin sonsuz rəngarəngliyini əhatə edir. Xüsusi tədqiqatlar göstərir ki, onların hamısı ən müxtəlif dillərin dialoji nitqində xeyli geniş yayılmışdır.

Dialoji nitqin dil materialının seçimi, tərtibatı və funksional istifadə yönümlülüyü baxımından öz xüsusiyyətləri var. Məsələn, ara sözlər, nidalar, ştaplar, danışanın alınmış informasiyaya reaksiyasını əks etdirən, deyilən fikri inkar və ya təsdiq edən, şübhə, təəccüb, istək və s. bildirən qiymətləndirmə yönümlü ifadələrin işlədilməsi səciyyəvidir.

İngilis dilində monoloqa nisbətən dialoqda sözlərin qısaldılmış və zəif formaları daha çox işlədilir. Məsələn, «I'll, you'll, doesn't, shan't, won't, can't, I'd, he'd, you're» və b. Xəbərin təsrif olunmayan hissəsinin və modal fellərlə işlənən məsdərin buraxılması mümkündür:

Have you read this book? — Yes, I have. 'Sən bu kitabı oxumusan? Bəli'.

Can you speak English? — Yes, I can. 'Sən ingilis dilində danışa bilirsən? Bəli'.

Dialoji ünsiyyət forması ekstralinqvistik vasitələrdən geniş istifadəni nəzərdə tutur. Dialoji nitqin əsasında replika dayanır və o, dialoji nitqin elementar struktur vahididir. Amma tədrisin əsas, ilkin struktur vahidi dialoji birlik hesab olunur. Bu birlik bir cüt replikadan ibarət olur və bunlardan biri stimül replika, digəri isə reaksiya replikadır. Replikaların birləşmə üsulları ən müxtəlif ola bilər. Onlar dialoji birliyin funksional tipologiyasının əsasında durur:

- sual – cavab;
- məlumat – sual;
- məlumat – cavab məlumatı;
- dəvət (xahiş) – razılıq (razılaşmama);
- xahiş – məlumat.

Dialoji birliklərin bu tipləri dialoqların tiplərini müəyyənləşdirir. Məktəb proqramına bunlardan aşağıdakılar daxildir:

- dialoq – birtərəfli sorğu (müsahibə tipli);
- dialoq – ikitərəfli sorğu-sual;
- dialoq – fikir mübadiləsi.

Struktur baxımından bu tiplər dialoji nitqin daha iri vahidləridir, amma onların əsasında məntiqi-məna asılılığında olan eynitipli dialoji birliklər dayanır. Belə dialoqları mikrodialoglar adlandırmaq qəbul olunmuşdur.

Dialoji nitqin ən iri struktur vahidi bir ünsiyyət situasiyası ilə birləşdirilən bir neçə mikrodialogdan ibarət olan tematik mikrodialogdur.

Dialoq üçün ekstralinqvistik vasitələrdən: jestlər, mimika, müəyyən predmetlərin göstərilməsi və s.- geniş istifadə səciyyəvidir. Nitqdə dil və qeyri-dil işarələrinin nisbəti situativlik hesab olunur. Situasiya – bu və ya digər münasibətləri, şəraiti və ya vəziyyəti yaradan şərait, şərtlər – ünsiyyəti asanlaşdırır, dil vasitələrinə qənaət etməyə rəvac verir [1, 245-246].

Dialoji nitqdə psixoloji baxımdan həmişə aşağıdakı xarakteristikalar olur:

1. Dialoji nitq həmişə əsaslandırılmışdır. Bu o deməkdir ki, biz həmişə hansısa səbəbdən, hansısa məqsədlə danışıq və bu da ya xarici, ya da daxili stimullarla müəyyənləşdirilir. Bu xarakteristika ilkin mərhələdə mütləq nəzərə alınmalıdır. Şagirdə danışmaq istəyi, danışmağa tələbat oymaq lazımdır, bunun üçün isə elə şərait yaradılmalıdır ki, yalnız özgənin fikirləri, hisslərini deyil, öz fikir və hisslərini demək, ifadə etmək istəyi oyansın. Təəssüf ki, tədris müəssisələrində çox vaxt bunun əksi müşahidə olunur, təhsil alanlara belə imkan verilmir və onlar əzbərlənmiş ifadələri səsləndirirlər. Belə şəraitlərə öyrənlərin özlərini ifadə etmək istəyinin oyadılmasını aid etmək olar. Bu, əlverişli psixoloji şəraitin yaradılması yolu ilə mümkündür. Belə ki, müəllimin və sinif kollektivinin xoş münasibəti, verilmiş tapşırığın yerinə yetirilməsində maraqlı olmaq, bu tapşırıqları yaxşı yerinə yetirmək cəhdi belə şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

2. Nitq həmişə dinləyiciyə, auditoriyaya ünvanlanır. Bu o deməkdir ki, biz fikrimizi bildirmək, fikrimizi bölüşmək, kimisə inandırmaq, nəyisə sübut etmək, soruşmaq, xahiş etmək və s. üçün həmişə kiminləsə, kimin üçünsə danışıq. Başqa sözlə, nitq həmişə müraciət xarakterli olmalıdır. Bu xarakteristika əvvəlki ilə sıx bağlıdır. Danışan özünəməxsus, fərdi nəyisə ifadə edəndə dinləyicilərin diqqətini cəlb edir. Məsələn, şagird sevimli heyvanı haqqında danışır və bu zaman həm də onun şəklini və ya oyuncaq göstərsə, özünə dinləyici «yaradır» və onun nitqi müraciət xarakteri alır. Müəllimin qarşısında duran məsələ qrupun konkret şəraitindən çıxış edərək elə tapşırıqlar verməkdir ki, nitqin bu xarakteristikaları realizə oluna bilsin.

3. Nitq emosional çalarlıdır, çünki danışan öz fikirlərini, hisslərini, haqqında danışdığına münasibətini ifadə edir. Dili öyrəndə ilk deyimdən başlayaraq imkan daxilində bu xarakteristikaları nəzərə almaq lazımdır. O da əvvəlki iki xarakteristika ilə bağlıdır. Şagird, hətta məhdud dil vasitələrindən istifadə edərək, özündən danışanda, onun nitqi emosional çalarlı olur, dediyinə münasibəti bildirilir.

Məsələn, *I like my dog very much* 'mən öz itimi çox sevirəm' ifadəsini səsləndirdikdə o mütləq «like» və ya «very» sözlərini fərqləndirəcək.

4. Nitq həmişə situativ şərtlənmişdir, çünki o müəyyən situasiyada baş verir. Bunu məktəb praktikasında nəzərə almaq lazımdır. Dərslərdə müəllim şa-

girdlərə ingilis dilini real situasiyalardan istifadə və ya əyani vasitələrin (oyuncaqlar, əşyalar, şəkillər, aplikasiyalar və s.) köməkliyi ilə tədris-nitq situasiyaları yaratmaq yolu ilə, həmçinin situasiyanın verbal-sözlü təsviri yolu ilə öyrətməlidir. Məsələn, «*Gəlin sizin analarınız haqqında danışmaq*» [2, 138-140].

Beləliklə, dialoji nitq xüsusilə şifahi nitqdə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi xüsusi diqqət tələb edir. Onda ən azı iki tərəf iştirak edir: danışan və dinləyən. Dialoji nitqin özünün linqvistik və psixoloji xüsusiyyətləri var və onlar tədris prosesində mütləq nəzərə alınmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Желяниной С., Вайсбурд М. Л., Калининой С. В. Обучение устной речи и чтению на иностранных языках/ Под ред. Л.– М.: Изд. Академии Пед. Наук РСФСР, 1962.
2. Рогова Т. В., Верещагина И. Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. – М.: Просвещение, 1988.
3. [https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti/Nitqin_n%C3%B6vl%C9%99ri_\(monoloji_v%C9%99_dialoji\)](https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti/Nitqin_n%C3%B6vl%C9%99ri_(monoloji_v%C9%99_dialoji)).

Arzu Niftaliyeva

Summary

Linguistic and Psychological characteristics of Dialogical Speech

Teaching of English begins with middle school and goes on in all the stages of education. The aim of teaching in all levels is to prepare the learners to the written and oral communication in the foreign language. During this process it is taken into consideration that at present the most demanded form of communication is dialogical speech. While studying dialogical speech it is necessary to take into consideration linguistic and psychological characteristics which are considered in this article.

Арзу Нифталиева

Резюме

Лингвистическая и психологическая характеристика диалогической речи

Обучение иностранным языкам начинается со средней школы и продолжается на всех ступенях образования. Целью обучения на всех этапах является подготовка обучающихся к письменному и устному общению на иностранном языке. При этом учитывается, что в настоящее время самой востребованной формой коммуникации является диалогическая речь. При обучении диалогической речи необходимо учитывать лингвистические и психологические характеристики данной формы речи, которые и рассматриваются в данной статье.

Rəyçi: fil.f.d., prof. A.Sabitova

Akifə Sadıqova
ADU

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SEMANTİKANIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *söz, söz birləşməsi, sabit söz birləşmələri, sərbəst söz birləşmələri, frazeologiya, cümlə, səs.*

Key words: *word, word combination, neutral word combinations, idioms, phraseology, sentence, sound.*

Ключевые слова: *слово, словосочетание, фразеологическое выражение, идиома, фразеология, предложение, звук.*

Hansı dildə danışmasından asılı olmayaraq insan öz fikrini cümlələr vasitəsilə ifadə edir. Cümlələr isə sözlərdən ibarətdir. Odur ki, sözsüz bir cümlə belə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bununla belə, söz də cümlə kimi dilin əsas vahididir. Ona görə də sözün mahiyyətini, onun məzmun dolğunluğunu və məna dairəsini müəyyənləşdirmək zəruridir.

Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilər, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz, lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində büruzə verir.

Bu o deməkdir ki, hər hansı bir müəyyən səs tərkibinin sözün leksik vahid olması üçün onun hər hansı bir kollektivin üzvləri tərəfindən anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşması lazımdır. Odur ki, hər hansı bir sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır [1].

Söz birləşməsi iki və daha artıq sözün məna və qrammatik birləşməsindən əmələ gəlir: yaşıl yamac, dünyanın sonu və s. Söz birləşməsi müstəqil sözlərdən əmələ gəlir. Ona görə də müstəqil sözlə, köməkçi sözün birləşməsi (evə tərəf, axşama doğru və s.) söz birləşməsi sayılmır. Söz birləşməsi də sözlər kimi əşya və hadisələri adlandırır. Ayrı-ayrı sözlər kimi söz birləşmələri də cümlə üçün təməldir. Bu cür oxşar cəhətlərə baxmayaraq söz birləşmələri sözdən əsaslı surətdə fərqlənir.

Söz leksik, söz birləşməsi sintaktik vahiddir, yəni sözlər dilimizin lüğət tərkibində hazır şəkildədir, söz birləşməsi isə nitq prosesində sintaktik əlaqələrlə formalaşır.

2. Söz səslərdən, söz birləşməsi isə sözlərdən yaranır.

3. Sözü mənəsi ümumi və geniş olur. Lakin söz birləşməsi tərkibində sözü mənəsi xeyli konkretləşir. Söz birləşməsi cümlə ilə də oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Hər ikisi, həm sözbirləşməsi, həm də cümlə, sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsindən əmələ gəlir. Hər ikisi eyni nitq hissəsindən və eyni sintaktik əlaqədən yaranır; sözlərin sırası da bunlarda əsasən, eyni cür olur.

Bu oxşarlıqla bərabər, söz birləşmələri ilə cümlələrin mühüm fərqləri də vardır:

Cümlə ünsiyyətin əsas vahididir və bitmiş bir fikri ifadə edir. Söz birləşməsi isə bitmiş fikir ifadə edə bilmir. Bundan başqa cümlənin özünəməxsus intonasiyası olur və söylənilən fikrə münasibət bildirir. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq cümlə bir sözdən də ibarət ola bilər. Hər bir nitq vahidinin forma və məzmun vəhdəti əsasında qurulduğunu bilir. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə söz birləşməsinə, cümləyə və sintaktik bütövlərə də aiddir. Sözlər də söz birləşməsi və cümlə daxilində bir-biri ilə iki cəhətdən bağlı olur: **məna (semantik)** cəhətdən; **qrammatik (sintaktik)** cəhətdən. Başqa sözlə desək, söz birləşməsinə və cümləni təşkil edən sözlər arasında həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlılıq olur [2].

Sözlər arasında məna əlaqəsi dedikdə, sözlərin əlaqəsi nəticəsində yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş qrammatik semantika nəzərdə tutulur. Məna əlaqəsi obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrlə onların müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri arasındakı real əlaqələrdən doğur, lakin bunlar ümumiləşmiş qrammatik mənəsinə görə eyni cümlələrdir - hamısında əşya ilə onun hərəkəti ifadə olunmuşdur. Eləcə də söz birləşmələrinin hər biri fərdi semantikaya malik olduğu halda, ümumiləşmiş qrammatik mənəsinə görə eyni olub, hərəkətlə onun obyektini bildirir. Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında əlaqə nəticəsində ifadə olunan maddi, əşyavi mənalar birləşmə və cümlələrin sayı qədər olduğu, hüdudsuz olduğu halda, ümumiləşmiş (qrammatik) məna əlaqələri məhduddur və cəmi dörd növə ayrılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Predikativ əlaqə – əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqə.
2. Atributiv əlaqə – əşya ilə onun əlaməti arasındakı əlaqə.
3. Obyekt əlaqəsi – hərəkətlə onun obyektini arasındakı əlaqə.
4. Relyativ (zərfi) əlaqə. Məna əlaqəsinin bu növü hərəkətlə onun tərzini, dərəcəsi, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və çoxplanlılığı ilə seçilir.

Söz birləşməsi də söz kimi dilin nominativ vasitələri sahəsinə aid olub əşyaları, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Bu o deməkdir ki, söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənəsinə görə sözə yaxınlaşır və

o da söz kimi cümləyə əsas vasitə olaraq daxil olur. Lakin bu oxşarlıq söz birləşməsi ilə sözü eyniləşdirmir. Beləki; söz leksik kateqoriyadır, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və s. ifadə etsə də, onları təklikdə, təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. Söz müəyyən məfhumları ifadə edərkən öz-özlüyündə o məfhumun başqasına münasibətini göstərmir, lakin söz birləşmələrinin mənasında belə bir əlaqə vardır. (Əlinin kitabı) Söz birləşmələrinin ümumi mənası məhz bu əlaqələr əsasında meydana gəlir. Sözlərin leksik, söz birləşmələrinin qrammatik kateqoriya olması da bununla əlaqədardır [3].

Söz səslər əsasında, söz birləşməsi isə sözlər əsasında yaranır. Söz cümlə üçün olduğu kimi, söz birləşməsi üçün də eyni rol oynayır. Tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri iki növə ayrılır:

Sərbəst birləşmələr;

Sabit birləşmələr

S ə r b ə s t b i r l ə ş m ə l ə r i n komponentləri müstəqil mənəli (tam-mənəli) sözlərdən ibarət olur və həmin sözlər birləşmə daxilində də ilkin leksik mə'nasını - mənə müstəqilliyini mühafizə edib saxlayır; məs.: Die Tür der Schule - məktəbin qapısı, die Bäume des Waldes- meşənin ağacları; quşların səsi –die Zwitsern oder der Vögel oder Vögelgesang, elmə maraqlı - die Interesse für die Wissenschaft, vətənə sevgi – die Liebe der Heimat, məktubu oxuyan- der Lernendedes Briefes oder der Brieflernende və s.

Sərbəst birləşmənin tərəfləri həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur. Tərəflərin nominativ mə'nası və tərəflər arasında sintaktik əlaqələr aydın müşahidə edilir. Sərbəst birləşmələr ünsiyyətin əsas vasitəsi olan cümləyə (söyləmə) necə xidmət edir?

Bunlar dildə hazır şəkildə olur, yoxsa nitq prosesində yaradılır?

Bu suallara dilçilər müxtəlif şəkildə cavab verirlər. Əgər sərbəst birləşmələr dildə hazır şəkildə olsa idi, onlar dilin lüğət tərkibində olardı və onları ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, lüğətlərə daxil etmək lazım gələrdi. Dilimizdə sərbəst birləşmələrin özləri deyil, quruluş modelləri mövcuddur. Nitq prosesində dilin lüğət tərkibindən məqsədə uyğun sözlər seçilib götürülür, həmin modellər əsasında birləşmələr yaradılır və cümləyə daxil edilir.

Sabitsözbirləşmələrində sözlər üzvi surətdə elə birləşirki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər sözü müstəqim mənada düşünmək olmur.

Sabit söz birləşmələrinin əsas bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onları əksər hallarda başqa bir dilə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc ifadələr alınır;

məsələn: azərbaycanca- gözüm su içmir söz birləşməsinə heç bir dilə sətri tərcümə etmək olmaz.

Sabit söz birləşmələrinin bütün bu xüsusiyyətləri onların qrammatik birləşmələrdən əsaslı surətdə fərqlənməsinə və müasir dildə spesifik xüsusiyyətlərə malik ayrıca bir bəhs təşkil etməsinə imkan yaradır.

Sabit söz birləşmələri istər öz semantikasına və istərsə də tərkib xüsusiyyətlərinə görə bu və ya digər dildə çox maraqlı bir kateqoriyadır.

Sabit söz birləşmələrinin iki növü vardır: sabit və qeyri-sabit. Sabit söz birləşməsinə mənaca tam olaraq dəyişən və komponentlərinin mənası üst-üstə düşməyən söz birləşməsi daxildir [4].

Məsələn:

“den Mund halten” schweigen; (ağızı saxlamaq-susmaq)

“auf die Beine kommen” gesund werden; (xəstəlikdən ayağa qalxmaq-sağalmaq)

Məhz bu dəyişməyən sabit söz birləşmələri frazeologiyaya aiddir. Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrin mühüm bir növünü təşkil edir. Frazeoloji birləşmələr məcazilik əsasında yaranır - birləşməni təşkil edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcaziləşmiş olur. Məcazilik belə birləşmələri həm sərbəst, həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz sabit birləşmələrdən fərqləndirir. Frazeoloji birləşmələr (bunlara frazeoloji vahidlər, frazeologizmlər, frazeoloji tərkiblər, frazemlər və s. də deyilir) tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcaziləşməsi, qaynayıb-qovuşması, bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Sərbəst birləşmələrdən və sabit birləşmələrin əvvəlki növlərindən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələr məcaziləşmə mərhələsi keçdikdən sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur, ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, lüğət tərkibindən götürülüb cümləyə daxil edilir. Leksikləşmiş olduğundan cümlənin sadə bir üzvü kimi çıxış edir.

Frazeoloji birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyətləri ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıqdır.

Ekspressivlik - əlamətin yüksək keyfiyyətdə ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər bu cəhətdən onlara ekvivalent olan sözlərdən çox fərqlənir.

Ələ salmaq - dolmaq, yada salmaq - xatırlamaq, dünyasını dəyişmək - ölmək, bel bağlamaq - inanmaq, ürəyi qopmaq - qorxmaq və s. kimi leksik və frazeoloji birləşmələri müqayisə etmək kifayətdir.

Metaforiklik, çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin yüksək obrazlılığı deməkdir. Emosionallıq danışan şəxsin hisslərinin ifadəsi dərəcəsi ilə bağlıdır və bu xüsusiyyət frazeoloji birləşmələrdə daha qabarıq olur. Bütün bu cəhətlərə görə frazeoloji birləşmələr adi sözlərdən yüksəkdə durur və bədii-lik vasitəsi kimi dildə böyük rol oynayır.

Frazeoloji birləşmələr yüz illər boyu tədricən sərbəst birləşmə modelləri əsasında əmələ gəlir. Bu proses hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də davam etməkdədir. Ona görə də bir sıra söz birləşmələri həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənməkdədir.

Məsələn: ağız açmaq, quyruq bulamaq, yolunu azmaq və s. kimi birləşmələr həqiqi mə'nada işlənməklə yanaşı, bir şey xahiş etmək (filankəsə ağız açmaq), yaltaqlanmaq (filankəsin qarşısında quyruq bulamaq), pis yola düşmək (lap yolunu azıb) mə'nalarında da işlənir.

Frazeoloji birləşmələr sərbəst birləşmələrdən yarandığı üçün onların arasında əsaslı forma fərqi olmur. Fərq sərbəst birləşmələrin tərəfləri arasında sintaktik əlaqənin mütəhərrikiyində, canlılığında, frazeoloji birləşmələrdə isə əlaqələrin sabitliyində, donuqluğundadır.

Frazeoloji birləşmələrin tərəfləri məcaziləşmə imkanlarına görə fərqlənir. Bəzi birləşmələrdə məcazilik güclü, bəzilərdə zəif olur. Məcazilik az və zəif olduqda sərbəst birləşmə ilə frazeoloji birləşmələri fərqləndirmək çətin olur [5].

Sintaksisin tədqiq obyektini sərbəst birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr dilçiliyin frazeologiya şöbəsində öyrənilir.

Frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiq obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün də vahid konkret termin hazırlanmamışdır. Odur ki, bu birləşmələr hələ də frazeoloji birləşmələr, dəyişməz söz birləşmələri, idomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsilə adlandırılır.

Bu təsnifata daxil olan qoşa sözlər - "Zwillingsformeln"- də diqqəti çəkir. Onlar iki sabit söz birləşməsindən ibarət olub eyni qrammatik növə daxildir.

Mann und Maus- hamı bir nəfər kimi, schalten und walten- istədiyini etmək, fix und fertig- tamamilə hazır, hin und her-ora- bura.

Strukturuna görə onlar digər frazeoloji qruplardan asanlıqla fərqlənir. Bəzən onlar sözləri ilə birləşir:

Schritt für Schritt-addım-addım, Stunde um Stunde-saatbasaat. Bəzən daha gurultulu çıxan oyfonik sözlərdən istifadə olunur.

Zweck und Ziel- məqsəd və niyyət, Kisten und Kasten-yeşiklərlə (yeşik-yeşik)- bei Nacht und Nebe-gecənin qaranlığında, mit Ach und Krach-güc bəla ilə, weit und breit-hər yanda, hər tərəfdə. Bəzən də istifadə olunmur:

alt und jung qocalardan tutmuş cavanlaradək., Tag und Nacht-gecəgündüz, dayanmadan, aramsız.

Bəzən söz birləşmələri sadəcə qoşa sözlərdən ibarət olur və bu qoşa sözlərin istər antonim, sinonim, istərsə də omonimlərdən ibarət olmasının hec bir fərqi olmadan, eyni məfhumun mənasını ifadə edəcəkdir.

Beləliklə, frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır:

- idiomlar;
- ibarələr
- hikmətli sözlər;
- atalar sözləri;
- zərbi- məsəllər.

Bu da məlumdur ki, bir sıra sərbəst birləşmə modelləri mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün baza rolunu oynayır. Yəni, mürəkkəb sözlər söz birləşmələrinin quruluş modelləri əsasında yaranır. Məsələn, mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün geniş imkanlara malik olan ismi birləşmə modellərindən bir neçə nümunə:

sifət + isim - uca boy - ucaboy (adam)

say + isim - beş guşə - beşguşə (ulduz)

isim + III ş. məns. ş. -li isim - su qabı - ayaqqabı

isim + düzəltmə sifət - dağ gövdəli - dağgövdəli (adam)

sifət + düzəltmə sifət - qara saçlı - qarasaçlı (adam) və s.

Mürəkkəb sözlər o zaman yaranır ki, insanın həyatı, onun ictimai, iqtisadi, mənəvi münasibətləri ilə bağlı mühüm anlayışın dildə leksik ifadəçisi olmur, insan həmin anlayışı gündəlik zəruri bir tələbat kimi daim təkrar etməli olur və nəticədə illərlə, bəzən əsrlərlə təkrarlanmalı olan birləşmələr leksikləşərək həmin məfhumun ifadə vasitəsinə çevrilir [6].

Sərbəst birləşmələr sintaksisdə öyrənilir, sintaksisin əsas tədqiq obyektlərindən biri sayılır. Sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü olur. Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri məna müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, yaygın, son dərəcə ümumi semantikasına ilə, yaxud təərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur. Belə birləşmələrin bir qisminə təərəflərdən biri həm qrammatik, həm də leksik məna, digəri yalnız qrammatik məna daşıyır. Həmin birləşmələrin asılı tərəfi olmadan əsas tərəf heç bir konkret məna ifadə etmir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İskos A. Lenkova. Deutsche Lexikologie .Uçpedqiz.Leninqrad, 1963.
2. Левковская К.А. Лексикология немецкого языка.Москва, 1956.
3. Jakaitine E. Lexikologiya, Vilnius, 2010.
4. Paul H. Deutsche Grammatik, Bd.1.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970.
6. Wanzeck, Lexikologie. Göttingen Chr.2010.

Akifa Sadigova

Summary

Comparative analysis of semantics in the German and Azerbaijani languages

Offers are made of words. Word is the basic unit of language. Stylistic idioms sharply differ from the words. The bulk of the words is stylistically neutral, which is not the phraseological units which main purpose - an expression of different kinds of assessments and attitude of the speaker to the expressed, which is an essential element of idiomatic meaning. There can not be a text consisting of one frazeology. Idiom and all its compositions are combined with the significant word speech. Like free associations, they also become part of the offer. However, when the components of free association are independent, in the true sense, one of the components of a stable connection is a weak, scattered, ultra-general semantics or inseparable combination of one or both sides. In some of these compounds, one of the sides has both a grammatical and a lexical meaning, and the other has only a grammatical meaning. The main batch without any affiliation of these compounds has no specific meaning.

Акифа Садыгова

Резюме

Сравнительный анализ семантики в немецком и азербайджанском языках

Предложения состоят из слов. Слова является основной единицей языка. В стилистическом отношении фразеологизмы резко отличаются от слов. Основная масса слов стилистически нейтральна, чего нельзя сказать о фразеологизмах, основное назначение которых - выражение разного рода оценок и отношение говорящего к высказываемому, которые являются существенным элементом фразеологического значения. Нет текста, состоящего из одних фразеологизмов. Фразеологизм всем своим составом сочетается в речи со знаменательным словом. Как и свободное словосочетание, они также становятся частью предложения. Однако, тогда как компоненты свободной ассоциации независимы, в истинном смысле, одним из компонентов стабильного соединения является слабая, рассеянная, ультраобщая семантика или неразделимая комбинация одной или обеих сторон. В некоторых из этих соединений одна из сторон имеет как грамматическое, так и лексическое значение, а другая имеет только грамматическое значение. Основная группа без какой-либо принадлежности этих соединений не имеет никакого конкретного значения.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Sobor

Vüsalə Əliyeva

ADU

vusale.aliyeva-76@mail.ru

FRANSIZ DİLİ FRAZEOLÖGİYASININ TƏDQIQI TARİXİ

Açar sözlər: *frazeologiya, frazeoloji vahid, atalar sözü, söz birləşməsi, semantika.*

Key words: *phraseology, phrasiological units, proverbs, word combinations, semantics.*

Ключевые слова: *фраzeология, фразеологические единицы, пословицы, словосочетания, семантика.*

Hər bir dilin zənginləşməsində mühüm yer tutan frazeoloji vahidlər qədim zamanlardan işlənməyə başlansalar da, dilçiliyin ən gənc tədqiqat obyektlərindən hesab olunur. Uzun müddət frazeologiya xüsusi tədqiqat sahəsi kimi qəbul olunmamış, leksikologiyanın bir bəhsi sayılmışdır. Bunun səbəbi frazeoloji vahidlərin mahiyyətinin lazım olunan səviyyədə açılmaması, onların linqvistik qanunauyğunluqlarının, nitqdə funksional işlənmə imkanlarının üzə çıxarılmaması olmuşdur. “İdiome”, “expression”, “locution” və s. adlandırılan frazeoloji vahidlər yalnız XX əsrin ikinci yarısında sistemli şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır.

Fransız dilçisi S.Mejri hesab edir ki, “müasir dilçilikdə frazeoloji vahidlərin tədqiqi dillərin təsvirində ən mühüm yerlərdən birini tutur” [8, 183-196]. Biz bu fikirlə tam razıyıq, çünki çox dillərdə frazeoloji vahidlər lüğət fondunun əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Bununla əlaqədar M.Grossun sözlərini xatırladsaq yerinə düşər: “Dildə çoxmənalı və çoxtərkipli dil vahidləri (les unités polylexicales) (bura frazeoloji vahidlər də aiddir-müəl.) tək-mənalı və tək tərkipli (les unités monolexicales) dil vahidlərindən qat-qat çoxdur [6,7-22].

Qeyd etdiyimiz kimi, frazeologiya nisbətən gənc bir elm sayılsa da, dilçilik aləmində öz yerini tutmuş və bir çox alimlərin – leksikoloqların, leksikoqrafların, üslubiyyatçıların, qrammatistlərin, ədəbiyyatşünasların, etnolinqvistlərin, folklorşünasların diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, bu maraq frazeoloji vahidlərin geniş təbiəti və xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlərin zəngin təbiəti onları müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Fransız dili frazeologiyası sahəsində ilk tədqiqat işləri əsasən atalar sözləri və zərb-məsəllərin toplanmasından kənara çıxmamışdır. XIX əsrdən başlayaraq atalar sözləri, zərb məsəllər və qanadlı sözlər şərh olunaraq toplu şəkildə nəşr olunmağa başlamışdır. Bir çox topluda bu ifadələrin yaranma tarixi, mənşəyi göstərilmişdir. Misal olaraq, fransız tədqiqatçısı Antuan Lø Ru de Lənsinin 1842-ci ildə dərc etdiyi “Le livre des proverbes français” – fransız atalar sözləri lüğətini göstərmək olar. Burada müəllif bəzi atalar sözlərinin mənşəyini, bu ifadələrin Molyerin, La Fontenin, Kornelin, Rasinin və digər fransız klassiklərinin əsərlərində tətbiqi haqqında məlumat verir, toplanılan atalar sözlərinin ilk tematik təsnifatını aparır. Toplanılan atalar sözləri “Müqəddəs ifadələr” (Allah, İsa peyğəmbər, Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid personajları, müqəddəslər və rahinlərlə bağlı ifadələr), “Təbiət” (torpaq, daşlar, bitkilər, meyvələr və s.), “Zaman” (fəsillər, il, gün, saat və s.), “Heyvanlar” (heyvanlar, quşlar, həşəratlar, balıqlar), “İnsan” (insan, kişi, qadın, uşaq, bədən üzvləri, bədənin hərəkətləri, xəstəliklər, tibb və s.), “Tarix” (ölkə, xalq, şəhərlər, kəndlər, çaylar) tematik qruplarında təqdim olunmuşdur. Bu əsər fransız dili frazeologiyası sahəsində ilk atılan addımlardan hesab oluna bilər.

Həmin il Pyer Mari Kitar “Dictionnaire étymologique, historique et anecdotique des proverbes et des locutions proverbiales de la langue française” adlı fransız dilində atalar sözlərinin və ifadələrin etimoloji, tarixi və anekdotik lüğətini nəşr etdirmişdir.

Hər iki lüğət fransız dilində işlənən atalar sözlərinin mənşəyi, onların semantikasının diaxronik aspektdə təhlili məsələlərinə xeyli aydınlıq gətirmişdir.

Beləliklə, demək olar ki, XIX əsrdə frazeologiya sahəsində leksikograf-alimlər tərəfindən aparılan işlər atalar sözlərinin tədqiqi ilə məhdudlaşdırılmışdır. Hesab edirik ki, bu tədqiqat işləri frazeologiyanın bir elm sahəsi kimi formalaşmasında möhkəm fundament yaratmışdır.

Frazeologiyanın nəzəri məsələləri ilə məşğul olan ilk alimlərdən biri fransız tədqiqatçısı M.Brealdır. 1897-ci ildə buraxdığı “Essai de sémantique (Science des significations)” əsərində alim “formules”, “groupes articulés”, “locutions” adlandırdığı söz birləşmələrinin dildə sabitliyi məsələsini ilk dəfə olaraq müzakirəyə çıxarır [5, 97-107].

Ferdinand de Sossür frazeologiyanın tədqiqat obyektini müəyyənləşdirən ilk alimlərdən biridir. Sossür 1916-cı ildə yazdığı məşhur “Cours de linguistique générale” əsərində frazeologiyanın tədqiqat obyektini belə müəyyənləşdirir: “Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki,

adətən, daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu, məqbul sayılmır... Bunların ənənəyə görə daşdığı mənə, komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir” [10, 372].

Frazeologiyanın nəzəri problemləri ilə məşğul olan alimlərdən biri də A.Seşeye olub. A.Seşeye frazeoloji vahidləri iki tipə ayırır: *locutions* – ifadələr və *mots composés* – mürəkkəb sözlər. A.Seşeye ifadələri mürəkkəb sözlərdən fərqləndirmək üçün “semantik bütövlük” anlayışını irəli sürür: “*locutions* – ifadələr semantik cəhətdən bütöv bir vahid təşkil etdikləri üçün mürəkkəb sözlərdən fərqləndirilməlidir” [11, 654].

Sossürün tələbəsi olan Şarl Balli elmi dairələrdə rəsmi olaraq frazeologiya elminin banisi hesab olunur. Onun “*Traité de stylistique française*” kitabı frazeologiya nəzəriyyəsinin əsasını qoydu. Ş.Balli frazeologiyanın tədqiqat obyektini belə müəyyənləşdirir: “Söz birləşməsində hər hansı bir söz öz mənasını itirirsə, bu söz birləşməsi yalnız komponentlərin birgə təşkil etdikləri mənada işlənirsə, deməli biz frazeologiya hadisəsinin şahidiyik” [3, 264]. Ş.Balli sabit söz birləşmələrini üç qrupa böldü:

- azad birləşmələr, ya “təsadüfi birləşmələr”: *avoir une maison*;
- çox işlənən, ya “frazeoloji serialar” adlandırdığı ifadələr: *chaleur suffocante, avoir de la chance*;
- frazeoloji vahidlər: *avoir maille à partir*.

Bu təsnifatın əsas prinsipi sözlər arasında olan əlaqədir. Birinci qrupda sözlər arasında olan əlaqə danışıq zamanı, bədahətən baş verir; ikinci qrupda əsas amil işlənmə tezliyidir; üçüncü qrupda isə sözlər arasında olan əlaqə daimidir.

Demək olar ki, frazeologiyanın bir elm kimi formalaşması XX əsrə təsadüf edir. XX əsrin ortalarında bu sahəyə marağ əhəmiyyətli dərəcədə artır və bir çox alimlərin diqqət nəzərində olur. Fransız dilçilərindən A.J.Greymas, P.Giro, J.Pino, A.Rey, R.Galison, S.Şantro, M.Gros, S.Mejri, C.Buridan, C.Duneton, S.Klaval, B.Laflör, J.Anri, İ.Gonsales Rey və başqaları dilçiliyin bu sahəsinə müxtəlif səpkidən yanaşmışdılar.

C.Buridan, A.J.Greymas, P.Giro, J.Pino frazeoloji vahidlərin etimologiyası məsələsi ilə məşğul olmuş, frazeologiyaya diaxronik aspektdə yanaşmışdılar.

M.Grosun əsərlərində frazeologiya sinxronik aspektdə tədqiq olunur [6, 7-22]. M.Gros frazeoloji birləşmələrin leksik-qrammatik strukturunu müəyyənləşdirərək, əsasən Z.S.Harrisin transformasiya nəzəriyyəsinə əsaslanır. Eyni yanaşma G.Grossun əsərlərində də müşahidə olunur [7, 57-72].

S.Mejri fransız dilində frazeoloji birləşmələrin semantikasını ilə məşğul olub.

Ümumilikdə götürsək, fransız dilçiliyində frazeologiyanın nəzəri problemləri praktiki məsələlərlə müqayisədə daha az işlənib. Demək olar ki, frazeologiyanın tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin işlərini, əsasən, frazeoloji lüğətlərin tərtibatı ilə məhdudlaşdırmışdılar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilinin frazeologiyası ilə yalnız fransız dilçiləri məşğul olmayıb. Fransız dilinin frazeologiyası ilə məşğul olan alimlər arasında sovet dövrünün dilçiləri xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. İlk növbədə bu sahə ilə məşğul olan alimlər arasında V.Q.Qakın adını çəkmək lazımdır. V.Q.Qak haqlı olaraq frazeoloji vahidləri dilin milli-mədəni sərvətlərindən biri hesab edirdi. Alim frazeoloji vahidin milli xüsusiyyətinə təsir edən iki faktor təyin etmişdir: obyektiv və subyektiv. Obyektiv faktor məhz bir xalqın təbii və mədəni realiyalarında cəmləşir. Subyektiv faktor isə eyni hadisələri əks etdirən sözlərin müxtəlif dillərin frazeologiyasında fərqli təmsilindən ibarətdir [12, 768]. Qeyd etmək lazımdır ki, V.Q.Qakın redaksiyası ilə hazırlanan böyük fransızca-rusca frazeoloji lüğət fransız dilinin frazeologiyası sahəsində ən irihəcmli leksikoqrafik mənbədir. Burada 50 000-dən çox frazeoloji ifadə təqdim olunub. Fransız dili frazeologiyası ilə məşğul olan alimlərin arasında A.A.Sıreyşikova, O.M.Şvars, Q.Q.Sokolova və digərlərinin adını çəkmək olar. A.A.Sıreyşikova eyni köklü frazeoloji vahidləri ayrı-ayrı leksik qruplara ayırmış və onları lüğət şəkilində təqdim etmişdir. Q.Q.Sokolova «Fransız dilinin frazeologiyası» kitabında frazeoloji vahidlərin formalaşmasında konnotativ mənanın rolu və frazeoloji vahidlərin komponentlərinin semantikasını məsələlərinə toxunub.

Alman dilçiliyində də fransız dilinin frazeologiyasına həsr olunan işlər var. H.Tun fransız, italyan, ispan və roman dillərində frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini, A.M.Şmid tərkibində “mettre” komponenti olan predikativ frazeoloji vahidləri tədqiq ediblər.

Azərbaycanda fransız dili frazeologiyası məsələləri ilə G.R.Sadıxova məşğul olub. Fransız və Azərbaycan dilinin frazeologiyasını müqayisə edən G.R.Sadıxova 1998-ci ildə “Fransız və Azərbaycan dillərində ekvivalent paronimoloji frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı namizədlik, 2015-ci ildə isə “Fransız, Azərbaycan və rus dillərində din mənşəli frazeoloji birləşmələr” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir [15, 88].

Dil qlobal bir fenomen olub hər zaman dilçilər qarşısında özünün müxtəlif sahələrinin tədqiq olunması imkanlarını açmaqdadır. İnsanın daxili həyatını ifadə edən dil müxtəlif və eyni zamanda da spesifikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aristote. Rhétorique II, texte établi et traduit par M. Dufour, Paris : Les Belles Lettres. 1960, p.1378.
2. Bally Ch. «Syntaxe de la modalité explicite », Cahiers Ferdinand de Saussure 2, 1942, pp. 3-13
3. Bally Ch. Le langage et la vie, Genève, 1913, 111p.
4. Bally Ch. Traité de Stylistique française, vol.I, Librairie Georg and Cie, Genève, 1951, 264 p.
5. Bréal M. Essai de sémantique (Science des significations), Paris, Hachette, 19263. Rey A. La phraséologie et son image dans les dictionnaires de l'âge classique. Travaux de linguistique et de littérature. Mélanges de Linguistique française et de Philologie et Littérature médiévales offerts à Monsieur Paul Imbs), 1973, p. 97-107.
6. Gross M., "Les limites de la phrase figée", Langages 90, 1988, p.7-22.
7. Gross G. "Degré de figement des noms composés", Langages 90, 1988, p.57-72.
8. Mejri S. « Figement absolu ou relatif : la notion de degré de figement ». 2005, Linx, 53, pp. 183-196. Url : <http://journals.openedition.org/linx/283>.
9. Sainéan L. Le langage parisien au XIX siècle. Paris, 1920, 592 p.
10. Saussure F.(de), Cours de linguistique générale, Paris, Payot, 1974, 510 p.4, 372 p.
11. Sechehaye A. "Locutions et composés". Journal de psychologie normale et pathologique, t. 18, 1921, p. 654.
12. Гак В.Г. Языковые преобразования / В.Г. Гак. М., 1998, 768 с.
13. Садыхова Г.Р. Библийская фразеология во французском, азербайджанском и русском языках. Баку, 2012, 332 с.
14. Садыхова Г.Р. Фразеология, восходящая к Библии и Корану. Баку, 2014, 391 с.
15. Садыхова Г.Р. Фразеология религиозных источников. Автореф. докт. дисс. Баку, 2015, 88 с.

Vusala Aliyeva

Summary

The history of French language phraseology

The research in the field of phraseology of French language is held within the framework of proverbs and sayings. Referring to one of the first researchers in the field of theory of phraseology M. Breal, the problem of stability of word combinations in language became a point of interest of a number of scholars. Development of phraseology as a science refers to XX century. Interest to this field increased in the XX century and attracted attention of many scientists.

Вусала Алиева

Резюме

История исследования фразеологии французского языка

Исследования в области фразеологии французского языка в основном не выходили за рамки сборника пословиц и поговорок. Согласно одному из первых ученых, занимавшихся теоретическими вопросами фразеологии М.Бреала проблема устойчивости словосочетаний в языке впоследствии стала объектом исследования многих учёных. Формирование фразеологии как науки относят к XX веку. Интерес к этой сфере исследования значительно увеличился именно в XX в. и привлёк внимание многих учёных, в том числе русских и немецких.

Rəyçi: fil.f.d.Y.Orucova

Rəna Əliyeva

ADU

alieva_rena@hotmail.com

İSPAN DİLÇİLİYİNDƏ FRAZELOGİYANIN ARAŞDIRILMA SƏVİYYƏSİ VƏ DİNİ MƏZMUNLU FRAZELOGİZMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

Açar sözlər: *ispan dili, dini frazeologizmlər, “İncil”, xristianlıq, linqvokulturologiya.*

Key words: *the Spanish language, religious phraseologisms, “Bible”, Christianity, linguoculturology.*

Ключевые слова: *испанский язык, религиозные фразеологизмы, «Библия», христианство, лингвокультурология.*

İspan dilinin frazeoloji sisteminin Azərbaycan dilçiliyində demək olar ki, sistemli tədqiqata məruz qalmaması və keçmiş postsovet məkanında isə əsasən son bir neçə onillikdə fərqli semantik qruplar çərçivəsində araşdırmalar hədəfinə çevrilməsi diqqətin bilavasitə ispan dilçilərinin öz elmi yaradıcılığına yönəldilməni qaçılmaz edir.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, frazeologiya sahəsi, irəlidə araşdırmalarına müraciət edəcəyimiz ispan dilçilərinin özlərinin də etiraf etdikləri kimi, milli dilçiliyin ən güclü tədqiqatlarla seçilən sahələrindən sayıla bilməz. İspan dilçiləri arasında frazeologiyanın tədqiqat sahəsi, vahidləri və s. bu kimi nəzəri məsələləri ilə bağlı birmənalı fikrin hasil olduğunu söyləmək çətinidir. Belə bir şəraitdə konkret sahənin, yəni dini məzmunlu ispan frazeologizmlərinin milli dilçilikdə sistemli tədqiqata məruz qala biləcəyini gözləmək yanlış, aldadıcı optimizmdən başqa bir şey olmazdı.

İspan dilçilərinin bu sahənin ümumnəzəri məsələləri ilə bağlı fərqli yanaşmalarının bilavasitə dini frazeologizmlərin təhlil formatına aidliyini nəzərə alaraq, ilk olaraq, həmin problematik məqamlara diqqət ayırmaq istərdik.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, ispan elmi fikrində frazeologiyanın bir dilçilik sahəsi kimi nisbətən sonrakı dövrlərdə inkişaf tapması bu növ ifadələrin tam diqqətdən kənar qalması anlamına gəlməməlidir. Sadəcə olaraq, ispan alimləri daşlaşmış ifadələrin daha çox mədəniyyətsünaslıq rakursundan araşdırılmasına üstünlük vermişlər ki, bu da öz növbəsində hətta ispan filoloqlarının dəyərləndirmələrinə az və ya çox dərəcədə sirayət etmişdir. Natividad Peramos Soler və Xose Batista Rodriges “Frazeoloji vahidlər və

variativlik” adlı məqaləsində yazırlar: “*Cəmiyyətlər bir mədəni mühiti digərindən fərqləndirərək*, müxtəlif mövzularda özlərinə xas dünya baxışlarını və müəyyən yanaşmalarını qoruyub saxlayırlar. *Frazeologiya* elmin şöbəsi kimi, bu linqvistik xüsusiyyətləri mükəmməl şəkildə toplayan və *bir çox ictimai-mədəni aspektləri vurğulayan bir elmdir*”. (kursiv bizimdir. – R.Ə.) [13, 44]. Maraqlıdır ki, bu yanaşma keçən əsr dilçilərinin tədqiqatlarında deyil, XXI əsrin əvvəllərində aparılan araşdırmalarda dilə gətirilən haqlı təəssüfü ifadə edir. Həmkarlarının doğru mövqeyi əslində onlardan üç il öncə “Frazeoloji vahidlər: ispan dilinin Argentina variantı ilə italyan dilində somatizmlərin kontrastiv təhlili” adlı məqaləsində Virjiniya Skuittonun açıqlanan yanaşması ilə səsləşir. Sonuncu frazeoloji vahidlərə haqsız ötəri yanaşmanın əslində təkcə ispan dilçiliyi üçün deyil, italyan dilçiliyi üçün də xarakterik olduğuna diqqət çəkərək yazır: “Həm İspaniyada, həm İtaliyada frazeologiya uzun illər boyu linqvistik tədqiqatlardan kənar qalmışdır. *Tədqiqatların böyük hissəsində idiomlar və yaxud atalar sözlərinin* linqvistik xüsusiyyətlərinə və ya söz, yaxud sintaqma kimi vahidlərlə əlaqəsinə diqqət yetirmədən, *yalnız folklor aspektindən bəhs edilir*”. (kursiv bizimdir. – R.Ə.) [21, 504].

Müasir ispan dilçiliyində frazeologiya sahəsi ilə ardıcıl olaraq məşğul olan görkəmli tədqiqatçılardan Leonor Ruis Qurilyo 1997-ci ildə işıq üzü görmüş “İspan nəzəri frazeologiyasının aspektləri” (Aspectos de fraseología teórica española (Valencia, Universidad, 1997) [14] adlı məşhur araşdırma-sında bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmış və ispan danışq dilinin frazeologiyası sahəsində apardığı araşdırmaları ilə bu sahədəki boşluqları “doldurmağa” çalışmışdı. Adıçəkilən ilk əsərdə müəllif yazır: “*Müstəqil sahədən bəhs olunur* (söhbət frazeologiyadan gedir. – R.Ə.), belə ki, dilin nisbətən azad sahəsini tədqiq edir və *müstəqil predmetə, xüsusi elmi və təsviri metoda malikdir*. (kursiv bizimdir. – R.Ə.) [14, 34]. Dilçinin belə, ilk baxışdan, bəsit görünə biləcək dəqiqləşdirmə zərurətindən çıxış etməsi ispan frazeologiyasının inkişaf səviyyəsi baxımından anlaşılandır. L.R.Qurilyonun özünün də “Xaricilər üçün ispan frazeologiyasına didaktik yanaşma” (2000-ci il) adlı məqaləsində etiraf etdiyi kimi, ispan dilçiliyində “frazeologiya, ümumiyyətlə, lazımı qədər dərindən tədqiq edilməmişdir”. [18, 259]. Maraqlıdır ki, L.R.Qurilyo “İspan danışq dilinin frazeologiyası” kitabında, məhz ispan dilçiliyi üçün bu sahənin hələ də yetərincə “ışıqlandırılmadığını” vurğulayaraq özü də mövcud stereotiplərin qarşısında müəyyən ehtiyatlılıq nümayiş etdirərək yazır: “Dillə bağlı tədqiqatlarda, əsasən də ispan dili ilə əlaqəli olanlarda kənar qalmasında baxmayaraq, frazeologiyanı dilçiliyin bir sahəsi hesab etmək olar” [16, 6]. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, müasir is-

pan dilçiliyində frazeologiya sahəsində aparılan tədqiqatlardan bəhs edərkən ilk sırada məhz, L.R.Qurilyonun adı çəkilməlidir. Qeyd edək ki, dilçi ispan frazeologiyasına həsr etdiyi tədqiqatlarında [14], [15, 173-194], [16], [17, 21-30], [18], [19, 13-37], bu sahənin həm ədəbi dil, həm danışmaq dili formatında üslubi özəlliklərini tədqiq etməklə yanaşı, frazeologiyanın bir çox nəzəri problemlərinə toxunmuş hansı vahidlərin, məhz hansı meyarlar əsasında frazeoloji vahid hesab oluna biləcəyi kimi problematik məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Qeyd edək ki, dilçinin sonuncu məsələ ilə bağlı yanaşması yetərincə loyallığı ilə seçilir və o, frazeologiya həm idiomların, həm atalar sözlərinin, həm də daşlaşmış birləşmələrin daxil edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir (daha ətraflı bax: [19,13-37]). Frazeoloji vahidlərdə kollokasiyanın semantik “uyumu” təmin etmə xüsusiyyətləri dilçinin 2001-ci ildə işıq üzü görmüş “Müasir ispan dilində idiomlar” adlı araşdırmasında sistemli təhlilə məruz qalmışdır [16, 34-35].

Bir dilçilik sahəsi kimi, frazeologiyanın yeri və mövqeyi L.R.Qurilyonun 1998-ci ildə dilə gətirdiyi bu etirafından çox öncələrdən təsbit olunsada, ispan dilçiliyi üçün bu yanaşma yetərincə cəsarətli iddia kimi ortaya çıxır. Məhz, L.R.Qurilyovə irəlində fikirləri ilə tanış olacağımız bəzi ispan dilçilərinin davamlı tədqiqatlarının təsiri nəticəsində XX əsərin sonlarından etibarən ispan dilçiliyində frazeologiyaya münasibət köklü şəkildə dəyişdi. Lakin ədalət naminə onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 90-cı illərindən günümüzədək Leonor Ruis Qurilyo, Qloria Korpas Pastor, Karmen Navarro, Xesus Kantera Ortis de Urbina, Xosefina Velasco Menendez, Xuan Orteqa Madrid və bir çox başqa görkəmli dilçilərin ispan frazeologiyasının araşdırılması sahəsində göstərdiyi misilsiz xidmətlərlə yanaşı, bu sahədə ilk addımlar çox daha öncədə atılmışdır. Frazeologiyanın ayrıca dilçilik sahəsi kimi statusunun etirafı və linqvistikada mövqeyinin təsbiti sahəsində ilk və mühüm iddia hələ XX əsrin ortalarında konkret olaraq, 1950-ci ildə işıq üzü görmüş “İspan leksikologiyasına giriş” əsərində səsləndirilmişdir.

Bir qədər haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, Xulio Kasares (Julio Cásares) İspan linqvistikasında çox mühüm yerlərdən birini tutur. Artıq İntibah dövründən başlayaraq müxtəlif dillərin nəzəri tədqiqatına maraq latın dilinə olan marağı üstələməyə başladı. Bununla belə, Xulio Kasares ispan dil sisteminin təsvirinə maraq göstərən o şəxslərdən birinə çevrildi. Onun 1950-ci ildə ilk dəfə çap olunmuş “İspan leksikologiyasına giriş” kitabında əsasən, dilin üç sahəsi: orfoqrafiya, leksikologiya və frazeologiya ilə bağlı tədqiqatları yer alır. ***Frazeologiyaya gəldikdə, ona qədər frazeoloji birləşmələri dilin bir sahəsi kimi təqdim edilmirdi.*** Alimin bu sahədə verdiyi təsnifat İspaniyanın sonrakı nəsillər üçün istinad nöqtəsi olub və olmaqda davam

edir. Bununla belə, Kasares frazeologiyayı leksikologiyadan ayırmır, onun frazeologiya anlayışı leksikologiya anlayışının ayrılmaz bir hissəsidir. Kasares uzun illər İspan Kral Akademiyasının üzvü olmuşdur. İspan dilinin ideoloji lüğətinin (Diccionario ideológico de la lengua española) (1942-ci ildə çap olunub) müəllifidir. [6, 42]

Maraqlıdır ki, frazeologiya sahəsinin milli dilçilikdə yetərli səviyyədə işlənməməsinin fərqinə varan ispan tədqiqatçıları bəzi hallarda XX əsr frazeologiyasının ən görkəmli simalarının düşüncələrini yerli materiala tətbiqi ilə kifayətlənmişlər. Konkret olaraq, rus-sovet frazeologiyasının “atası” sayılan V.V.Vinoqradovun bu sahə ilə bağlı fikirləri ondan sonrakı nəsil ispan həmkarlarının yaradıcılığına yetərinə ciddi təsir etmişdi. Belə ki, Xosefina Velasko Menendes “Rus frazeologiyasının inkişafında V.V.Vinoqradovun töhfəsi” adlı məqaləsində deyir: “Şübhəsiz, Vinoqradovun tədqiqatları frazeologiyanın dilçiliyin bir sahəsi kimi formalaşması və inkişafında böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məhz o, müasir ədəbi rus dilində sabit birləşmələrin tədqiqi üçün baza yaratmağa imkan verən *ümumi səciyyəyə malik bir çox məsələləri irəli sürərək həll etmişdir* [22, 134]. Başqa sözlə desək, X.Menendes V.V.Vinoqradovun frazeoloji bölgüsü və frazemlərin təsbiti parametrlərinin təkcə rus dili materialı zəminində keçərli olan səciyyələndirmələr olmadığını, onların ümumnəzəri əhəmiyyət kəsb etməklə dünya dillərinə, o cümlədən ispan dilinin materiallarına tətbiq edilə biləcək təhlil konsepsiyalarını təşkil etdiyini vurğulamışdır. Xosefina Velasco Menendes V.V.Vinoqradovun frazeologiyanın bir dilçilik sahəsi kimi nəşət tapıb inkişaf etməsində müstəsna xidmətlər göstərdiyini etiraf edən yeganə ispan dilçisi deyil. Belə ki, böyük rus-sovet aliminin frazeologiyanın nəzəri əsaslarının müəyyənədirilməsindəki xidmətləri digər ispan araşdırmaçısının – T.Ş.M.Salemin “İspan və ərəb dilində frazeologiya: tədqiqat, müqayisə, tərcümə və lüğət hazırlanmasına təklif” adlı doktorluq dissertasiyasında da xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Belə ki, T.Ş.M.Salemin dissertasiyasında oxuyuruq: “Frazeologiya elm sahəsi kimi keçmiş Sovetlər Birliyində 50-ci illərdə Viktor Vladimiroviç Vinoqradovun tədqiqat işlərinin meydana çıxması ilə yarandı ki, məhz o, adıçəkilən sahəni bu statusa qaldırmışdı. Onun araşdırmaları slavyan xalqları arasında böyük nüfuza sahib olmaqdan əlavə böyük əhəmiyyətə malikdir” [21, 24]. V.V.Vinoqradovun tədqiqatlarının əsas materialını rus frazeologiyası təşkil etsə də onun gəldiyi ümumnəzəri nəticələrin slavyanşünaslığın sərhədlərini aşdığını və dünya dilçiliyi üçün böyük töhfə olduğunu önə sürən müəllif daha sonra davam edir: “Onun fikirləri bir çox tədqiqat işlərinin *əsas sütununu təşkil etməklə* digər linqvistlər üçün istinad nöqtəsi olmuşdur. Buna görə deyə bilərik ki, *hal-hazırda istifadə edilən fra-*

zeoloji terminologiyanın böyük hissəsi Viktor Vladimiroviç Vinqradov tərəfindən təqdim edilmişdir” (kursiv bizimdir. – R.Ə.) [21, 24].

Xatırladaq ki, əslində frazeologiyanın bir müstəqil dilçilik sahəsi kimi əsası fransız əsilli İsveçrə dilçisi Şarl Ballinin tədqiqatları sayəsində qoyulmuşdur. Müasir dilçiliyin istiqamətverici nəzəri əsaslarını formalaşdırmış dahi Ferdinad de Sössürün tələbəsi olmuş Ş.Balli müəlliminin struktur dilçilik haqqındakı görüşlərini əxz etməklə dil sistemi və strukturu haqqında, eləcə də “sistemlər sistemini” formalaşdıran ayrı-ayrı səviyyə vahidləri haqqında nəzəri müddəaları öz yaradıcılığında əks etdirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, Ş.Balli istər ispan, istərsə də rus dilçilərinin özlərinin də qeyd etdikləri kimi, dilçilik araşdırmaları tarixində ilk dəfə olaraq, leksik vahidlərdən fərqlənən sabit ifadələrin ayrıca dil vahidi kimi statusunu müəyyənləşdirmiş və bu zəmində tədqiqatlarının davamı kimi, frazeologiyanın ilkin nəzəri əsaslarını formalaşdırmağa müyəssər olmuşdur (daha ətraflı bax: [3, 143]). Frazeoloji vahidlərin ilk semantik qruplaşdırmasının məhz Ş.Balli tərəfindən verildiyi məlum olsa da, təkcə ispan dilçilərinin deyil, rus frazeoloqlarının özlərinin də etiraf etdikləri kimi [2, s.10, 14, 20-21] müasir frazeologiya elminin hal-hazırkı inkişaf səviyyəsinə çatmasında, V.V.Vinqradovun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu mövqeni bölüşən ispan dilçilərindən T.Salem yazır: “Müəlliflərin çoxu iddia edir ki, frazeologiyanın əsası keçmiş Sovetlər Birliyində qoyulmuşdur. Viktor Vladimiroviç Vinqradovun tədqiqatları yalnız istinad nöqtəsi kimi tanındığı SSRİ-də deyil, leksikologiyaya həsr edilmiş istənilən araşdırma işi üçün mənbə kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir; bundan əlavə sonralar Avropa mühitində meydana çıxan tədqiqat işləri üçün də mənbə rolunu oynamışdır” [21, 85].

Zamanla frazeologiya sahəsinə diqqət və marağın artması ispan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin tədqiqi işinin eləcə də tərcümə sənəti sahəsində də ciddi yanaşma tələb edən linqvistik sahələrdən olması qənaətini formalaşdırmışdır. Bu mənada qohum dillərin frazeoloji materialına istinadən semantik adekvatlıq məsələlərini araşdırmış Pedro Moqorron Uertanın fikirləri maraqlı doğurmaya bilməz. Belə ki, dilçi ən fərqli semantik sahələrə aid olan ifadələrin, o cümlədən dini məzmunlu frazeologizmlərin məna uyğunluqlarını dəyərləndirdiyi araşdırmasında (“Fransız və ispan dillərində feli idiomlarda ekspressivlik” adlı kitabında) yazır: “**Hər hansı bir dilin mənimsənilməsi** danışanın bu dilə məxsus və səciyyəvi **frazeoloji vahidlərə yiyələnməsi və onlardan səlīs istifadə etməsi ilə ölçülür**. Dil daşıyıcılarında bu ifadələr ümumi mədəni və sosial linqvistik biliyi təcəssüm etdirirlər ki, bu ifadələr təcrübə yolu ilə onun yaddaşına həkk olunur” (kursiv bizimdir. – R.Ə.) [9, 15].

İspan dilçilərinin frazeologiyanı dərin və hərtərəfli araşdırmaların hədəfi etməməsi bu sahədə yalnız müəyyən konkret və qəlibləşmiş dəyərləndirmələrin hökm sürməsinə rəvac vermişdir. Belə ki, bir çox ispan leksikoloqları Alberto Suluaga Ospinanın verdiyi qısa və lakonik tərif formatını yetərli hesab etmişlər. Dilçi özünün “Sabit birləşmələrin tədqiqatına giriş” adlı araşdırmasında yazır: “Frazeoloji vahid sözlərin sabit kombinasiyasıdır” [23,16]. Analoji təhlil konsepsiyasını nümayiş etdirən Alberto Zuluaga Ospina “**Frazeoloji sabitlik**” adlı məqaləsində yazır: “Sabitlik dedikdə nitqdə əvvəlcədən sabit kombinasiyalar kimi formalaşmış müəyyən ifadələrin xüsusiyyətləri kimi başa düşülür” [23, 230]. Göründüyü kimi, müəllif frazeoloji vahidlərin sabit söz birləşmələri və ya cümlə formatlı qəlibləşmiş, daşlaşmış ifadələri ehtiva etdiyini önə çəkir. Bu kontekstdə onu da qeyd edək ki, ispan dili öz analitik-flektiv quruluşu etibarilə frazeoloji vahidlərin transformasiyalarına bir o qədər də açıq deyil. Müqayisə üçün deyək ki, ispan frazeoloji vahidlərinin transformasiya özəllikləri ilə bağlı digər ispan dilçi daha fərqli yanaşma nümayiş etdirir. Belə ki, Qloriya Corpas Pastor “İspan frazeologiyası vəsaiti” adlı kitabında yazır: “Frazeoloji birləşmələr iki və ya daha çox sözdən ibarət vahidlərdir ki, onlar tərkibində olduqları cümlə (ifadə) ilə sərhədlənilirlər. Adı çəkilən vahidlər istifadəsinin tezliyinə, idiomatik spesifikliyinə, *potensial variativliyinə* görə səciyyələnilirlər.” (kursiv bizimdir. – R.Ə.) [5, 20].

Dini məzmunlu frazeoloji vahidlər ispan dilçiliyində öz geniş və sistemli araşdırmasını tapmasa da, bu qrup frazeoloji vahidlərin tamamilə ispan frazeoloqlarının diqqətindən kənar qaldığını söymələmək olmaz. Bu sırada Xesus Kantera Ortis de Urbina, Mariya Anxeles Kalero Fernandes, Xuan Orteqa Madrid kimi tədqiqatçıların adını xüsusilə çəkmək lazımdır.

“İncil” özü özlüyündə xristian aləmi üçün və bu dinə etiqad edən xalqların dünyanın dil mənzərəsi üçün birmənalı şəkildə presedent mətn mahiyyəti kəsb etməkdədir. Bu xristianlığın Pireney yarımadasında bərqərar olduğu dövrdən etibarən, günümüzədək ispan dilli toplum üçün heç bir şəkk-şübhəsiz belə olmaqda davam edir.

Xatırladaq ki, “Linqvokulturologiya. Dilin dəyər-məna fəzası” adlı əsərində N.F.Alefrenkonun da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “məkan və zamanda real prototiplərə malik olan leksik və frazeoloji vahidlər özü ilə fon biliklərini təcəssüm etdirirlər ki, onların sayəsində dil vahidləri mədəniyyət faktları ilə əlaqələndirilirlər” [1, 92].

Əslində N.F.Alefrenkonun bu yanaşması ispan həmkarı Kantera Ortis de Urbinanın yanaşmasını dolayısı ilə təsdiq etməklə yanaşı, digər ispan dilçisinin mövqeyini də təsdiqləmiş olur.

Xuan Orteqa Madrid kimi digər ispan tədqiqatçıları da “İncil” mətnlərinin personaj və süjetlərinin ispan toplumunun gündəlik həyatına, məişətinə bir mənəvi oriyentir, əxlaqi-etik doqmalar sistemi, bir çox halda isə nümunə kimi ən dərin qatlaradək sirayət etdiyini etiraf edirlər. Bu mənada “İncil” mətnlərinin ispan xalqının alt şüuruna, kollektiv təfəkkürünə təsirini tam obyektivliklə dəyərləndirmiş Mariya Anxeles Kalero Fernandesin bibleizmlərin ispan frazeologiyasındakı rolu və mövqeyi haqqındakı dəyərləndirmələri xüsusilə maraq doğurur. Kalero Fernandes yazır: “Məlum olduğuna görə, dinlər və onlara etiqad dillərə təsir edir və bu da məntiqi olaraq, İberiya (Pireney – R.Ə.) yarımadasında xristianlığın və onun fundamental mətni olan “İncil”in kollektiv şüura misilsiz, silinməz təsirində də ... özünü aydın şəkildə biruzə edir” [4, 50]. Bu frazeoloji birləşmələrə misal olaraq, “**Voto a Cristo!** (hər fən: *İsaya səs verirəm*) “*Lənətə gələsən!*”, **Sacar el cristo** (hər fən: *İsa çıxarmaq*) “*Son kartını işə salmaq*”, **Ni cristo padre** (hər fən: *İsa ata belə/Heç İsa ata da*) “*Heç kəs, heç bir insan övladı*”, **Ni cristo le apea** (hər fən: *İsa belə onu dayandıra bilməz*) “*Onu fikrindən döndərmək mümkün deyil*”, **Donde Cristo dio las tres voces** (hər fən: *İsanın üç dəfə qışqırdığı yer*) “*Çox uzaqda*”, **Hasta ver a Cristo** (hər fən: *İsanı görəyə qədər*) “*çox içmək (spirtli içki), sərxoş olmaq*” və s. Bu nümunələr ispan xalqının mental şüurunun bilavasitə xristian etiqadına bağlılığı əsasında formalaşmasını ortaya qoymaqla bərabər, bilavasitə konfessional seçimdə katolikliyə bağlılığını və məzmunlarından görüldüyü kimi məişətdə də geniş istifadə olunduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Yekun olaraq, onu qeyd edə bilərik ki, ispan dilçiliyində frazeologiyanın ayrıca bir dilçilik kimi mövcudluğunun ilkin etiraf mərhələsi XX əsrin ortalarına təsadüf etsə də, əsl mənada bu sahədə araşdırmaların yalnız həmin yüzilliyin sonlarına doğru başladığını göstərə bilərik. Bu kontekstdə də ispan dilindəki dini məzmunlu frazeologizmlərin tədqiqi işinin ondan bir qədər sonrakı dövrdən başladığını qeyd etmək olar. İspan dilçiliyində frazeologiya sahəsi hələ də yetərinə inkişaf tapmamış sahə olduğu etiraf edilsə də, yeni nəsillə ispan dilçilərinin bu istiqamətli araşdırmalarının yeni keyfiyyət və kəmiyyət mərhələsinə qədəm qoyması bu sahə ilə əlaqədar, eləcə də konkret olaraq, dini frazeologizmlərin araşdırılması işinin perspektivləri ilə bağlı nikbinliyə tam əsas verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология : ценностно-смысловое пространство языка. (учеб. пособие , 5-е изд.) М. : ФЛИНТА, 2016. , 288 с.

2. Алефиренко Н.Ф., Семенов Н.Н. Фразеология и паремология. М.: Флинта : Наука, 2009. 344 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Иностранная литература, 1955, 416 с.
4. Calero Fernández María Ángeles Personajes y episodios bíblicos en las locuciones y frases hechas del español y del catalán. Universidad de Lérida, Paremia, №. 9, 2000, 146 pp. https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/009/006_calero.pdf
5. Corpas Pastor Gloria Los estudios de fraseología y fraseografía en la península Ibérica (Breve presentación y orientación bibliográfica), Universidad de Málaga, Károly Morvay, Universidad Loránd Eötvös, Annales, Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguística, Budapest, 2002, pp.333.
6. Diccionario ideológico de la lengua española Julio Cásares, Barcelona, Gustavo Gili, 1992
7. Gonsález Rey Isabel De la didáctica de la fraseología a la fraseodidáctica // Paramia, 21, 2012, pp. 67-84
8. Martínez Montoro Jorge La obra de Julio Cásares. Tesis doctoral.- Universidad de Granada, 2005, <http://digibug.ugr.es/bitstream/10481/718/1/15510621.pdf>
9. Mogorrón Huerta Pedro La expresividad en las locuciones verbales en francés y en español, Alicante, Servicio de Publicaciones de la Universidad, 2003, pp.440.
10. Mura Angela. La fraseología del desacuerdo: los esquemas fraseológicos en español y en italiano. - Madrid, 2012, pp.450, <http://eprints.ucm.es/16778/1/T33859.pdf>
11. Ortega Madrid Juan Fraseología nacida del Nuevo Testamento, Revista de Folklore, № 396, 2015, 59 pp.
12. Ortiz de Urbina Jesús Cantera Fraseología bíblica comparada. Su reflejo en el refranero español.- Universidad Complutense de Madrid, Paremia, 14: 2005, 201 pp., https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/014/002_cantera.pdf
13. Peramos Soler Natividad y Batista Rodríguez José Juan Unidades fraseológicas y variación, Ogiya, Revista electrónica de estudios hispánicos, № 3, Valladolid, 2008, 86 pp.
14. Ruiz Gurillo Leonor Aspectos de fraseología teórica española, Cuadernos de Filología, Anejo XXIV, Facultad de Filología, Universitat de València, ISBN: 84-370-3327-6, Valencia, 1997. 140 pp.
15. Ruiz Gurillo Leonor Interrelaciones entre gramaticalización y fraseología en español // Revista de Filología Española, 2010, págs. 173-194, http://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4740/25257_112615.pdf
16. Ruiz Gurillo Leonor Las locuciones en español actual, Arco Libros - La Muralla, S.L. (2001), 112 p.; <http://www.gbv.de/dms/sub-hamburg/339562684.pdf>

17. Ruiz Gurillo Leonor Relevancia y fraseología: la desautomatización en la conversación coloquial, en Español actual: revista de español vivo, (1997), 68, pp.21-30.
18. Ruiz Gurillo Leonor Un enfoque didáctico de la fraseología española para extranjeros, Cuadernos de filología. Estudios lingüísticos, № 5, (número dedicado al Aprendizaje y enseñanza de una segunda lengua), Valencia, 2000, 370 pp.
19. Ruiz Gurillo Leonor Una clasificación no discreta de las unidades fraseológicas del español // Estudios de fraseología y fraseografía del español actual (Gerd Wotjak (ed.)), 1998, págs. 13-37) <https://d-nb.info/953933326/04>
20. Sciutto Virginia Unidades fraseológicas: un análisis contrastivo de los somatismos del español de Argentina y del italiano.- Università di Napoli "L'Orientale".- Palermo, Actas XXIII (2005), 517 pp.
21. Shaban Mohammad Salem Tarek La fraseología en español y en árabe: estudio, comparación, traducción y propuesta de una diccionario, tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2014, pp.462.
22. Velazco Menéndez Josefina La aportación de V.V. Vinogradov al desarrollo de la fraseología rusa.- Universidad de Salamanca, Esclavística complutense, ISSN 1578-1763, № 10, 2010, (211 s.) <https://revistas.ucm.es/index.php/ESLC/article/.../30168>
https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/021/007_gonzalez.pdf
23. Zuluaga Ospina Alberto La fijación fraseológica, Instituto Caro y Cuervo, Colombia, Thesaurus XXX, 1975, pp.560.

Rena Aliyeva

Summary

The level of the research of phraseology in Spanish linguistics and the history of the study of religious phraseologisms

The article assesses the level of research of phraseology in Spanish linguistics, and in this context, the history of a specific group of phraseological units is analyzed - the study of religious expressions. As noted, the recognition of phraseology as a separate language area in Spanish linguistics dates back to the middle of the 20th century, but systematic interest in this area began to grow towards the end of the twentieth century. It is known that many theoretical problems of phraseology in Spanish linguistics were the focus of analysis of Leonor Ruiz Gurillo, Josefina Velasco Menendez, Antonia Maria Trista and many others in the 90s of the XX century. In the field of the study of religious phraseological units, it is necessary to pay special attention to such researchers as Jesus Canter Ortiz de Urbina, Maria Angeles Calero Fernandez and Juan Ortega Madrid.

Рена Алиева

Резюме

Уровень изучения фразеологии в испанской лингвистике и история исследования фразеологизмов религиозного содержания

В статье оценивается уровень исследования фразеологии в испанской лингвистике, и в этом контексте анализируется история изучения конкретной группы фразеологических единиц религиозного характера. Как отмечается, признание фразеологии как отдельной языковой области в испанской лингвистике относится к середине 20-го века, но систематический интерес к этой области начал расти к концу двадцатого столетия. Известно, что многие теоретические проблемы фразеологии в испанской лингвистике были в центре внимания анализа Леонора Руиса Гурильо, Жозефины Веласко Менендес, Антонии Марии Тристы и многих других в 90-х годах XX века. В области исследования фразеологизмов религиозного содержания необходимо выделить таких исследователей, как Хесус Кантера Ортис де Урбина, Мария Анжелес Калеро Фернандес и Хуан Ортега Мадрид.

Rəyçi: fil.f.d., dos.A.Quliyeva

Aydan Məlikzadə

ADU

aydanmalikzadeh@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ AMBİQİTİV İDIOMATİK İFADƏLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *ambiqitiv idiom, qeyri-obyektiv linqvistik mühit, hərfi və idiomatik məna, yumoristik effekt.*

Key words: *ambiguous idiom, bias, idiomatic versus, non-idiomatic meaning, humorous effect.*

Ключевые слова: *неоднозначная идиома, необъективный лингвистический контекст, буквальное и идиоматическое значение, юмористический эффект.*

Məlum olduğu kimi, linqvistik ambiqitivlik linqvistik vahidlərin eyni anda iki və daha çox fərqli mənaya sahib ola bilməsidir. Bu hadisə dilin müxtəlif yaruslarında müşahidə oluna bilər və bu cəhətdən idiomatik ifadələr də istisna deyil. Ambiqitivliyin idiomatik ifadələrə necə təsir etməsini tədqiq etməmişdən öncə onların özünə qısa nəzər salaq.

Məlumdur ki, dildə iki cür söz birləşmələri mövcuddur: sərbəst və sabit. Sərbəst söz birləşmələrinin tərkib hissələri ayrı-ayrı leksik mənalar daşırsalar da, sabit söz birləşmələri bütövlükdə bir leksik məna ifadə edir və idiom adlanır. Nəticə xüsusi ifadəlilik, canlılıq gətirən bu birləşmələr həm gündəlik nitqdə, həm də daha çox bədii üslubda istifadə olunur. Məlumat üçün deyək ki, “idiom” və “frazoloji birləşmə” ekvivalent terminlərdir. Sadəcə olaraq, ilk dəfə akademik V.V.Vinoqradov tərəfindən frazeoloji birləşmə adı almış və sovet dilçiləri tərəfindən bu formada istifadə olunan termin Qərb dilçiliyində özünə “idiom” adı altında yer tutmuşdur. Biz “idiom” termininə üstünlük verdiyimizdən məqalə boyunca da onu istifadə edəcəyik. İdiomlar hər bir millətin adət-ənənələri, inancları, tarixi, xalq mahnıları və nağılları ilə sıx bağlıdır [1, 225]. İngilis dilində idiomların dəqiq sayını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkün olsa da, təxmini sayının on minlərlə və daha çox olduğu bəllidir (<https://en.wikipedia.org/wiki/Idiom>).

İdiomlar semantik və sintaktik cəhətdən məhdud və məhz bu səbəbdən hazır vahid kimi fəaliyyət göstərən söz qruplarıdır. Onların semantik cəhətdən məhdud olması bu deməkdir ki, ümumi ifadənin mənası tərkib hissələrinin mənalarından ibarət deyil. Sintaktik baxımdan isə məhdudiyətli olması

dəyişikliklərə məruz qala bilməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, “it is raining cats and dogs” (selləmə yağış yağır) ifadəsini “it is raining a cat and a dog” və ya “it is raining dogs and cats” kimi demək mümkün deyil [3, 236].

İdiomları təsnif etmək üçün bir neçə prinsip irəli sürülmüşdür. Bu prinsiplərdən biri idiomları dilə daxil olma mənbəyinə- obyektinə görə təsnif edir. Burada mənbə deyərəkən təbiət hadisələri, peşələr, rənglər, heyvan və bitkilər, idman, incəsənət, məişət və s. kimi sahələr nəzərdə tutulur [1,242]. Zənnimizcə, belə bir təsnifat ağlabatan olsa da, linqvistik əsası yoxdur. Akademik V.V.Vinoqradovun frazeoloji birləşmələri (yəni, idiomları – A.M.) təsnif etmək üçün irəli sürdüyü prinsip ilk dəfə olaraq onların semantik xüsusiyyətlərinə əsaslanıb, belə ki, bu prinsipə əsasən, birləşmənin elementləri arasındakı semantik bağlılıq və qovuşma vacibdir. Bu təsnifatda struktural xüsusiyyətlər nəzər alınmadığından bu boşluq sonralar professor Smirnitski, professor Kunin və s. tərəfindən doldurulmağa çalışılıb [1, 250]. Məqalənin hədəfindən yayınmamaq üçün frazeoloji birləşmələrin təsnifatı məsələsini bununla yekunlaşdırıb onların ambiqitivliyinə nəzər salmaq.

Ambiqitivliklə bağlı müxtəlif təsnifatlar mövcud olsa da, idiomatik ambiqitivlik təsnifatlara daxil olmayıb. İdiomatik ambiqitivlik təbii dil emalı prosesindəidiomla qarşılaşdığımız zaman onunidiomatik və hərfi mənaları arasındakı qarşıdurmadan doğur [4, 455]. İdiomatik ambiqitivliyi bir nümunə üzərində izah edək: “John let the cat out of the bag” cümləsi “Con sirri ağzından qaçırdı” və ya “Con pişiyi çantadan çölə çıxartdı” kimi anlaşıla bilər, çünki “to let the cat out of the bag” ifadəsi ambiqitivdir. İngilis dilində ambiqitiv idiomatik ifadələr çoxluq təşkil etməsə də, tədqiqata cəlb olunacaq qədərdir.

İdiomlar bizim mental leksikonumuzda bütöv bir vahid kimi saxlanılır və ünsiyyət prosesində eynilə bir vahid kimi leksikondan “götürülərək” istifadə edilir. Psixolinqvistlərin gəldikləri bu qənaət idiomların ambiqitivliyinin çözülməsi məsələsində açar məqamdır [6, 246]. Çünki ambiqitivliyi aradan qaldırmağa kömək edən amillərdən biri dil vahidlərinin işlənmə tezliyidir. Əsasən, oxşar kontekstlərdə yanaşı görməyə vərdiş etdiyimiz dil vahidləri bir bütöv kimi qəbul edilərək emal olunur. Psixoloji tədqiqatlar da bu faktı təsdiqləyib[6, 247]. İki və ya daha çox elementdən ibarət olan idiomatik ifadələr onun ilk sözünü gördüyümüz zaman aktivləşmir, çünki digər sözlər hələ “fəal” deyil. Bütün leksemlər qəbul edildikdən sonra idiomatik ifadə aktivləşdirilir və emal olunur. Bu baxımdan idiomlar ambiqitivlik qarşısında məğlub olmayan və hərfi, qeyri-idiomatik mənəni əksər hallarda dəf edə bilən dil vahidləridir, belə ki, idiomatik ifadələrlə qarşılaşdığımız zaman açıq-aydın üstünlük hərfi mənaya yox, məcazi mənaya verilir [6, 246].

Vaşinqton Universitetindən S.Bobrou və S.Bel Quilliana istinadən belə hesab edirlər ki, sərbəst söz birləşmələrinin qavranılması zamanı onlar tərkib hissələrinə bölünür, hər vahidin mənası aydınlaşdırılır və bunun əsasında yekun məna əldə edilir. İdiomatik ifadələr isə bir söz kimi emal edilir [2, 343]. S.Bobrou və S.Belin idiomatik ifadələr üzərində apardıqları tədqiqat onların linqvistik təhlilindən çox emal edilməsi məsələsinə yönəlib, belə ki, Vaşinqton Universiteti tələbələri ilə aparılan təcrübənin mahiyyəti idiomatik və qeyri-idiomatik məna daşıyan cümlələrdə ambiqitivliyin aşkar edilməsi, emalı və buna təsir edən səbəblərin aydınlaşdırılmasıdır. Təcrübə öncəsi irəli sürülən fərziyyə budur ki, cümlə emalının idiomatik və hərfi olmaqla iki rejimi mövcuddur. İdiomatik ambiqitivlik olan cümlələrdə ilk sezilən idiomatik məna olsa da, bu prosesə təsir edərək əksini əldə etmək də mümkündür. Bunun üçün lazım olan təcrübədə istifadə olunan cümləni tək formada deyil, bir neçə eyni sintaktik strukturlu cümlə ilə komplekt şəkildə təcrübə iştirakçılarına təqdim etməkdir. Belə bir qeyri-obyektivlik (bias) yaratmaqla iddia olunur ki, cümlənin qavranılmasını istədiyimiz səmtə yönəldə bilərik. Tədqiqatçılar nümunə üçün “They are visiting sailors” cümləsini təqdim edirlər. Qeyri-idiomatik olan bu cümlə sintaktik baxımdan ambiqitivdir, çünki “visiting” həm təyin, həm də indiki davamedici zaman formasının bir hissəsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Ambiqitiv cümlələrdə istədiyimiz mənanın birinci sezilməsi üçün qeyri-obyektiv linqvistik mühitin yaradılması ilə bağlı belə bir müqayisə aparaq:

1-ci komplekt	2-ci komplekt
1. They are unearthing diamonds/ Onlar almazları qazıb tapırlar. (qeyri-ambiqitiv cümlə)	1. They are incoming signals /Bu, gələn siqnallardır. (qeyri-ambiqitiv cümlə)
2.They are installing benches / Onlar skamyaları quraşdırırlar. (qeyri-ambiqitiv cümlə)	2.They are emerging nations / Onlar ortaya çıxan millətlərdir. (qeyri-ambiqitiv cümlə)
3.They are visiting sailors / Onlar dənizçiləri ziyarət edirlər.	3.They are visiting sailors / Onlar ziyarətə gələn dənizçilərdir.

Aparılmış təcrübə isbat edir ki, ambiqitiv olan “They are visiting sailors” cümləsi birinci komplekt daxilində ilk iki cümlənin təsiri ilə “Onlar dənizçiləri ziyarət edirlər” şəklində anlaşılıb. Ambiqitivliyin mərkəzi olan “visiting” təyin kimi yox, indiki davamedici zaman formasının tərkib hissəsi kimi qəbul edilib. İkinci halda isə təsirsiz feillər olan “to income” və “to

emerge” cümlədə feili sifət kimi işlənərək sintaktik baxımdan təyin funksiyası daşıyır. Bu cümlələrdən sonra gələn “They are visiting sailors” cümləsində də “visiting” sözünə eyni funksiya “yaraşdırılır”.

Bu tədqiqatın əsas məğzi də buna yönəlib ki, idiomatik ambiqitivliklə qarşılaşdığımız zaman fərfinə vardığımız ilk mənə idiomatik olsa da, yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, qeyri-obyektiv linqvistik mühit yaratmaqla cümlənin ilk olaraq idiomatik deyil, hərfi mənasının görülməsini təmin etmək olar. Təcrübədə istifadə olunan idiomatik ifadələrin işləndiyi cümlələrin bəzilərinə nəzər salaq:

İdiom	İdiomatik mənə	Hərfi mənə
1. John and Mary buried the hatchet.	Con və Meri barışdılar.	Con və Meri baltanı basdırdılar.
3. John let the cat out of the bag.	Con sirri ağzından qaçırdı.	Con pişiyi çantadan çölə çıxartdı.
4. John was in hot water.	Con çıxılmaz vəziyyətdə idi.	Con isti suda idi.

Təcrübə zamanı bu cümlələr ayrılıqda təqdim edildikdə iştirakçılar ilk olaraq idiomatik mənəni gördüklərini bildiriblər. İdiomatik olmayan, lakin sintaktik strukturu oxşar olan digər ambiqitiv və qeyri-ambiqitiv cümlələr komplekt şəkildə təqdim edildikdə idiomatik mənənin ilk fərfinə varanların sayı xeyli azalıb. Bu tədqiqat, həqiqətən də, sübut edir ki, cümlə emalının hərfi və məcazi rejimləri mövcuddur. İdiomatik ifadələrdə əksər hallarda məcazi mənə hərfi mənədən daha tez aşkarlansa da, bu prosesə təsir etmək, insan beyni ilə manipulyasiya etmək və onu lazım olan mənəni birinci görməyə istiqamətləndirmək mümkündür.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, idiomatik ifadələrin ambiqitivliyini asanlıqla aradan götürmək olar. Bu zaman sual oluna bilər ki, idiomların ambiqitivliyini çözmək xüsusi bir çətinlik törətmirsə, bu məsələni araşdırmağın əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Cavab budur ki, idiomlarda hərfi və idiomatik mənənin qarşıdurması yumoristik effekt üçün istifadə edilə bilər. Məhz bu səbəbdən təsadüfi deyil ki, ambiqitiv idiomlara əsaslanan lətifə və zarafatlar xeyli saydadır. Təqdim olunan nümunələrin daha anlaşılıqlı olması üçün onların Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim etsək də, yumorun və idiomların milliyini nəzərə alaraq, tərcümə zamanı onların gülüş doğurmaya biləcəyini fərz etmək olar. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

1) -What happened to the farmer who fell down the well?

-He kicked the bucket [4, 256].

-Quyuya düşən fermerə nə oldu?

-O öldü / O, vedrəni təpiklədi.

“To kick the bucket” idiomatik ifadə kimi “ölmək” mənasında işlənir. Sadəcə olaraq eyni ifadə idiom kimi nəzərdən keçirilməsə, hərfi mənada “vedrəni təpikləmək” kimi tərcümə olunur. Düşünürük ki, bu ifadə sintaktik baxımdan ambiqitivdir, çünki, birinci halda “to kick the bucket” bütövlükdə cümlənin xəbəri, ikinci halda isə xəbər+ tamamlıq kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu lətifədə idiom elə bir kontekstdə təqdim olunub ki, hər iki şərh ağlabatan hesab oluna bilər. Bu məqamda belə bir haşiyə çıxıb qeyd etmək istədik ki, üst qatda “to kick the bucket” hər iki halda eyni olsa da, dərin qatda onun sintaktik rəftarı fərqlidir. İdiom kimi nəzərdən keçirilmədikdə “The bucket was kicked by him” kimi məchul növ konstruksiyası və ya “the bucket” isminin önünə hər hansı bir sifət və ya digər təyinedici sözün əlavəsi və s. dəyişikliklər mümkündür. İdiom kimi isə bu deyilənlər və ya digər dəyişikliklər yolverilməzdir. Törəmə qrammatikada idiomların bu xüsusiyyəti cümlənin strukturu ilə bağlı fərziyyələr irəli sürməyə kömək edir [3, 236].

Digər nümunələrə də nəzər salaq:

1) Maude: When I am down in the dumps, I buy a new hat.

Matilda: Oh, so that is where you get them. [4, 457]

Mod: Mən zibilxanaya düşəndə / Mənim kefim olmayanda yeni şlyapa alıram.

Matilda: Aha, demək, onları aldığı yer bura imiş.

Bu nümunədə isə “to be down in the dumps” “kefsiz, üzgün olmaq” kimi idiomatik anlamda yox, hərfi mənada - məkan mənasında şərh olunub.

2) Customer: I feel like a sandwich.

Waiter: Well, you certainly don't look like one [4, 458].

Müştəri: Sendviç istəyərdim / Özümü sendviç kimi hiss edirəm.

Ofisiant: Nə demək olar, amma sendviçə oxşamırsız.

“To feel like” “ürəyi çəkmək, ürəyi istəmək” mənasında istifadə edilsə də, verilən cavabdan aydın olur ki, bu ifadə tərkib hissələrinə bölünərək yanlış anlaşılıb.

3) -Don't you hate people who talk behind your back?

-Yes, especially at the movies [1, 240].

- Arxada danışan / Qeybətini edən insanlara nifrət etmirsən?

- Bəli, xüsusilə də kinoteatrda.

Bu nümunədən isə görsəndiyi kimi, “to talk behind one's back” “kiminsə qeybətini etmək” mənasında deyil, hərfən yəni “kiminsə arxasında danışmaq” mənasında şərh olunub.

Düşünürük ki, ambiqitiv idiomlarla bağlı qeyd ediləsi məqamlardan biri də uşaqların onları necə anlamasıdır. Uşaqların dil qavrama səviyyəsi məhdud və səthi olduğundan onlar ambiqitiv idiomlarla qarşılaşdığı zaman onun həqiqi yəni idiomatik mənasını yox, hərfi mənasını daha öncə sezirlər və bu məsələ də bir sıra zarafat və lətifələrin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər:

1) -“You must be pretty strong”, said Willie, aged six to the young widow who had come to call on his mother.

-“Strong?” What makes you think so?”

-“Daddy said you can wrap any man in town around your finger” [1, 238].

- “Siz, gərək ki, çox güclüsüz” 6 yaşlı Villi anasını ziyarətə gəlmiş gənc dul qadına dedi.

- “ Güclü? Niyə belə düşünürsən?”

- “Atam dedi ki, siz şəhərdəki istənilən adamı barmağınıza dolaya bilərsiz.”

Bu parçada 6 yaşlı Villi ambiqitiv olan “to wrap someone around one’s finger” idiomunu hərfi mənada, “kimisə barmağına dolamaq, sarımaq” mənasında anlayıb. İdiomatik anlamda da bu ifadə “kimisə barmağına dolamaq” kimi tərcümə olunsada, bu, təbii ki, fiziki bir proses olmayıb, “kimisə aldatmaq” mənasında işlənir.

2) Tom: What would you do if you were in my shoes?

Tim: Polish them. [1, 238]

Tom: Mənim yerimdə olsaydın / Mənim ayaqqabılarımı geyinsəydin, nə edərdin?

Tim: Onları təmizləyərdim.

Buradakı anlaşmazlıq isə “to be in one’s shoes” ifadəsinin ikili mənası ilə (“kiminsə yerində olmaq” və “kiminsə ayaqqabılarını geyinmək”) bağlıdır.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, idiomlar əsasən linqvistik baxımdan güclü olduğundan ambiqitivlik hadisəsinin təsirinə məruz qalmayıb tərkib hissələrinin bölünərək hərfi mənanın anlaşılmasına icazə vermir və buna görə də ciddi anlama problemləri törətmir. Bu məsələdə istisnalar isə idiomların ambiqitivliyinin bilərəkdən komizm üçün istifadə olunması və dil səriştəsi yüksək olmayanlar, xüsusilə də uşaqlar tərəfindən yanlış anlaşılması hallarıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Antruşina Q.B., Afanasyeva O.V., Morozova N.N., English Lexicology, Drofa, Moskva, 2001.
2. Bobrow A.S., Bell M. Susan, Catching on to idiomatic expressions//Memory & Cognition, Vol.1,No.3, pp 343-346, 1973

3. Crystal D., A dictionary of Linguistics and Phonetics, 6th edition, Blackwell Publishing, 2008
4. Dalling D.Oaks, Structural Ambiguity in English, Volume 2, Continuum , New York, 2010
5. Ginzburg A.S., A course in Modern English Lexicology, Москва, Высшая школа, 1979
6. Linden E. J., Kraaij W., Ambiguity resolution and the retrieval of idioms: two approaches//Conference: Proceedings of the 13th conference on Computational linguistics - Volume 2, The Netherlands, pp 245-250, 1990

Aydan Malikzadeh

Summary

The usage of ambiguous idiomatic expressions in English

The article deals with some specific features of the ambiguous idioms in English. It also discusses the perception and resolution of idiomatic ambiguity during the natural language processing claiming that when encountered with ambiguous idioms we tend to see the idiomatic meaning first. Finally, it provides several examples of idiomatic ambiguities explaining how they are used for humoristic effects and how they are comprehended by children.

Айдан Меликзаде

Резюме

Использование неоднозначных идиоматических выражений в английском языке

В статье рассматриваются некоторые характерные особенности неоднозначных идиом в английском языке. В ней также освещаются проблемы восприятия и разрешения идиоматической неоднозначности во время обработки естественного языка; утверждается, что при столкновении с неоднозначными идиомами мы, обычно, прежде всего воспринимаем идиоматическое значение, не обращая особого внимания на буквальный смысл. Далее, в статье приводится несколько примеров идиоматических двусмысленных выражений, и поясняется, как они используются для юмористического эффекта и как их понимают дети. В заключение автор приходит к выводу о том, что буквальное значение компонентов идиомы не соответствует идиоматическому смыслу всего выражения.

Rəyçi: fil.f.d., dos.A.Quliyeva

Aygün Amanəliyeva
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
amaneliyeva@mail.ru

**AQLÜTİNATİV VƏ FLEKTİV DİLLƏRDƏ KƏMİYYƏT
KATEQORİYASININ MORFOLOJİ-QRAMMATİK
GÖSTƏRİCİLƏRİ
(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)**

Açar sözlər: müqayisəli morfolojiya, müqayisəli-tutuşdurma metodu, morfoloji-qrammatik göstəricilər, sintaktik konstruksiya.

Key words: comparative morphology, comparative-confrontation method, morphological and grammatical indicators, syntactic constructions.

Ключевые слова: сравнительная морфология, сравнительно-конфронтационный метод, морфологические и грамматические показатели, синтаксические конструкции.

Dil yarandığı gündən inkişaf edir, təkmilləşir. Dövrümüzə gəlib çatan dil nümunələrinə əsaslanmaqla Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi XIII əsrdən başlanır. Bu dövrdən indiyə qədərki müddət ərzində dilimizin morfoloji quruluşu tarixi morfolojiyanın tədqiq obyektini kimi götürülür. Tarixi morfolojiya dilin morfoloji quruluşunu tarixi istiqamətdə tədqiq edib öyrənir və nitq hissələrini, onlara məxsus morfoloji göstəriciləri və kateqoriyaları tarixi baxımdan araşdırır.

Müqayisəli morfolojiya dilin morfoloji quruluşunu, nitq hissələri və morfoloji kateqoriyaları müqayisə etmək yolu ilə öyrənir. Müqayisəli morfolojiyanın əsasını müqayisəli metod təşkil edir. Dilçilik elmində müqayisəli metodun iki növü daha məqbul hesab olunur: **müqayisəli tarixi və müqayisəli tutuşdurma metodu**. Müqayisəli-tarixi metodla daha çox qohum dillərin morfolojiyasının tarixi öyrənilir. Müqayisəli-tutuşdurma metodu ilə həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin morfoloji sistemində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir [9]. Bu tipli tədqiqatların əhəmiyyətindən danışarkən akademik

A.Axundov yazır: “Qohum olmayan dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi qohum dillərin həmin yolla öyrənilməsindən bir neçə cəhətdən fərqlənir. Həmin fərqlərdən ən mühümünü qohum olmayan dillərin müqayisəli-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük nəzəri əhəmiyyəti-dir” [2]. Tədqiqatın məqsədi müqayisəyə cəlb edilən Azərbaycan və ingilis

dillərinin materialları əsasında kəmiyyət kateqoriyasını müqayisəli-tutuşdurma yolu ilə onların bir sıra özünəməxsus morfoloji-qrammatik göstəricilərinin ümumi və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq, kəmiyyət kateqoriyasının Azərbaycan və ingilis dillərində ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud morfoloji üsullar vasitəsilə dilin ayrı-ayrı səviyyələrində mövcud olan kəmiyyət kateqoriyaları müxtəlif sistemli dillərdə fərqlənən kateqoriyaların formalaşmasında morfoloji üsulların oxşar və fərqli cəhətləri ilə səciyyələnir. Kəmiyyət kateqoriyasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, müqayisə edilən hər iki dillər - istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilləri başqa-başqa dil qruplarına aid olduğu üçün bunlar arasında fərqli cəhətlər çoxdur. Bu dillərin hər birinin özünəməxsus, təkrar olunmaz spesifik əlamətləri də vardır.

Dünyada mövcud olan bütün dillər qrammatik-morfoloji quruluşundakı fərqlərə görə *amorf, aqlütinativ (iltisəqi), flektiv, inkorporlaşan* dillər kimi təsnif edilmişdir. Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, bütün dillərin morfolojiyası tarixən amorf quruluşlu olmuşdur. Ona görə də amorf morfolojiyası daha qədim, ilkin morfolojiya hesab edilmişdir. Sonralar amorf dillərin inkişafı ilə bağlı olaraq aqlütinativ (iltisəqi) və flektiv dillər meydana çıxmışdır [8].

İltisəqi morfoloji quruluşa malik olan Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasından ayrıca bir morfoloji kateqoriya kimi danışırıqsa, bunu ingilis dili haqqında demək olmaz. Flektiv dillərə aid olan ingilis dilində kəmiyyət anlayışı daha çox *sintaktik konstruksiyalar* hesabına yaranır. Qrammatik kateqoriyalardan biri olan kəmiyyət kateqoriyası təfəkkürün və dilin inkişafının müəyyən dövrlərində meydana çıxan tarixi bir kateqoriyadır. Deməli, istənilən qrammatik kateqoriya, xüsusilə də kəmiyyət kateqoriyası hər hansı bir xalqın təfəkkürünün və dilinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranıb inkişaf edərək təkmilləşən tarixi bir kateqoriyadır [10].

Aqlütinativ (iltisəqi) dillər söz formaları *aqlütinasiya* yolu ilə düzələn dillərdir. Bu dillər üçün şəkilçilərlə sözdüzəltmə və sözdəyişmə sistemli xarakter daşıyır, vahid təsriflənmə və hallanma xüsusiyyəti olmaqla şəkilçilərin eyni funksiyalılığı mövcuddur. Aqlütinativ dillərə *aqlütinativləşən, iltisəqi, şəkilçili, şəkilçiləşən* dillər də deyilir. Bu dillərdə bütün leksik-qrammatik, yəni sözdüzəltmə (derivasiya) və qrammatik, yəni sözdəyişmə (relyasiya) əlaqələr, ilk növbədə, şəkilçi morfemlər vasitəsilə realizə olunur. Aqlütinativ dillərin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, həmin dillərdə kök və şəkilçi morfemlər hər bir halda öz müstəqilliyini qoruyur. Təsədüfi deyildir ki, *A.Şleyxer* iltisəqi (aqlütinativ) dilləri *bitkilərlə* müqayisə etmişdir. Doğrudan da həmin dillərdə kök sanki ağacın gövdəsi, şəkilçilər isə onun

şaxələri və ya budaqları kimi mövcud olur. Bu dillərdə bütün söz kökləri sözə bərabər olur və müxtəlif lüğətlərdə müstəqil leksik vahidlər kimi qeyd olunur. Yalnız bir mənası olan standart sözdəyişdirici şəkilçilərin sabit söz kökünə qoşulması kimi qrammatik xüsusiyyətə malik dillərə **aqlütinativ dillər** deyilir. “*Aqlütinativ*” latın mənşəli söz olub “*agglutinare*” – bitişdirmək və yapışdırmaq mənasını bildirir.

Aqlütinativ dillərə *türk, fin, uqor, monqol, tunqus, mancur, batu, şumer dilləri* daxildir. **Azərbaycan dili** də aqlütinativ (iltisqa) dillər qrupuna daxildir.

Azərbaycan dilinin *morfoloji quruluşuna* əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, fel) və köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida) nitq hissələri daxildir. İsimlərin *kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik kateqoriyaları* var. Bu kateqoriyalar isimləşən (substantivləşən) digər nitq hissələrinə də aiddir [9].

Aqlütinativ dil olan Azərbaycan dilində hər bir qrammatik məna bir forma ilə ifadə olunur. Bütün söz kökləri müstəqil leksik vahidlərdir, yəni müstəqil sözlərdir. Kökün söz olması üçün heç bir şəkilçiyə ehtiyac yoxdur. Şəkilçilər, bir qayda olaraq, sözdən kənarında olur, yəni sözə əlavə edilir. İngilis dili analitik dillər qrupuna daxildir. Cümlədə sözlər arasına əlaqə sözləri, köməkçi sözlər ilə əmələ gəlir. Məsələn, ingilis dilindəki “*book*” sözünün Azərbaycan dilində leksik ekvalenti olan “*kitab*” sözünü nəzərdən keçirək. İngilis dilində həmin söz, deyərk ki, yiyəlik halda işlətmək üçün onu dəyişdirməli oluruq: “*of the book*”. Azərbaycan dilində isə qrammatik proses zamanı sözdə heç bir dəyişiklik baş vermir, sözə yalnız şəkilçi əlavə olunur: “*kitab+ın*”.

Aqlütinativ dillərdə kök kimi, şəkilçilər də spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Başqa tipli dillərdən fərqli olaraq aqlütinativ dillərdə şəkilçilər təkmənalı olur, daha doğrusu, hər şəkilçi yalnız bir qrammatik məna daşıyır.

Qrammatik kateqoriyaları ifadə etmək üçün flektiv dildən fərqli olaraq, iltisqa dili daha çox şəkilçi lazım olur. Ona görə də iltisqa dillər əhəmiyyətli dərəcədə *sintaktikdirlər*. Aqlütinativ (iltisqa) dillərin morfolojiyası amorf dillərin morfolojiyasından fərqli olaraq *zəngin morfoloji göstəriciləri* ilə fərqlənir.

Bu cür dillərdə şəkilçi sözün kökünə qoşulur. Bitişdirmək, yapışdırmaq da bununla bağlıdır. Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili morfoloji bölgüsünə görə aqlütinativ dillərə daxildir. Aqlütinativ dillərin morfolojiyası *aqlütinativ morfolojiya* adlanır. Bu cür dillər *iltisqa dillər* də adlanır. Onların morfolojiyasına *iltisqa morfolojiya* da deyilir. Aqlütinativ dillərin morfolojiyasını bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Aqlütinativ (iltisqa) dillərdə söz kök və şəkilçilərə ayrılır. Təbii ki, bu Azərbaycan dili,

eləcə də digər türk dilləri üçün də xarakterikdir. Söz şəkilçilərə təsir göstərə bilir (səs keyfiyyəti ilə), lakin özü heç vaxt şəkilçilərin təsirinə düşmür [1]. **Kəmiyyət anlayışı** aqlütinativ (iltisqa) dillərdə daha asan üsulla-konkret qrammatik forma ilə ifadə edilir. Aqlütinativ (iltisqa) dillərin morfoloji quruluşu üçün önlüklər xarakterik deyil. Yəni bu dillərdə önlüklər iştirak etmir. Yalnız saylar sözün əvvəlində qeyri-müəyyənlik bildirən artıqlıq funksiyasında işləyə bilər, məsələn: *az adam, çox kitab* və s. Aqlütinativ (iltisqa) dillərdə, eləcə də Azərbaycan dilində sözün kökü həmişə dəyişməz olaraq qalır və sözün kökü həmişə müstəqil mənalı olur. Sözə sözdəyişdirici şəkilçi artırıldıqda sözün mənasında deyil, formasında dəyişiklik əmələ gəlir. Məsələn: *kitab-lar, uşaq-lar, məktəbli-lər, müəllim-lər* və s. Azərbaycan dilinə məxsus olan sözlərə şəkilçi qoşulduqda ahəngə uyğun olaraq şəkilçi, əsasən, dil ahənginə (*adam-lar, qələm-lər*) və dodaq ahənginə tabe olur (*oxu-dular, düşün-dülər, gəldi-lər*). Sözə qoşulan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin yeriməqbul bir qaydaya uyğun gəlir. Belə ki, əgər sözdə həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi varsa, əvvəlcə sözdüzəldici, sonra sözdəyişdirici şəkilçi işlənir [6]: *ək-in-çi-lər, üzüm-çü-lər, dəniz-çi-lər, kitab-xana-çı-lar* və s. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasından danışarkən əsasən aşağıdakı şəkilçilər və morfoloji vasitələr nəzərə alınır:

1. -lar (-lər) morfemi Azərbaycan ədəbi dilində kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji göstəricisi hesab olunur. Qrammatik şəkilçi olub, tək isimləri cəm etmək üçün işlədilir, məsələn: *adam-adamlar, ev-evlər, kitab-kitablar* və s.

Dahi Nəsiminin qəzəllərində işlənən **-lar** şəkilçisi Azərbaycan dilinin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur: “*Canə sən candan nə kim gəlsə, ciyərlər ağrımaz, Həqq bilir, bir zərrə nəştərdən damarlar ağrımaz*”, “*Soyun, ey murdar sallaxlar, Nəsiminin tənini, Bunca namərdi görün, bir ər qıyarlar, ağrımaz*”, “*Allahü əkbər, ey sənəm, hüsnünə heyran olmuşam, Qövsü-qüzəhdir qaşların, yayına qurban olmuşam*”. Bu nümunələrin hər birində **-lar** şəkilçisi çoxluğu bildirir [5, İ.Nəsimi].

Dilimizdə **-lar (lər)** şəkilçisinin ümumilik, *müərrədik məzmunu* ifadə etməsinə də rast gəlinir, məsələn: “*Bir qədəm bas ki, toy öz toyundur, Toylar yaraşığı sənin boyundur*”. **-lar (lər)** cəmlik şəkilçisi hansı bir nitq hissəsinə əlavə olunursa, qeyri-müəyyən çoxluq məzmunu yaranır. Lakin bəzi hallarda isim abstrakt məfhum ifadə etdikdə **-lar (-lər)** şəkilçisi həmin abstraktlığı nisbətən konkretləşdirir. Məsələn: “*Kitab bilik mənbəyidir; Ordu torpaqları, kitab köülləri fəth edir; Kitab bir nəslin digər nəsə mənavi vəsiyyətidir*” cümlələrində *kitab* sözü özü müəyyən bir kitaba deyil, dünyada olan bütün kitablara şamil olunur. “*Bəzi mütəxəssislər iddia edir ki, elektron kitab-*

ların çoxalması, kağız nəşrlərin sayının azalması və meşələrdəki ağacların kəsilməkdən qorunması ilə nəticələnəcək” cümləsində isə kitablar sözü dünyada olan bütün kitabları deyil, yalnız elektron kitablara aid olunur. Deməli, bu misallardakı *kitab* sözü *kitablar* sözündən daha ümumidir. *-lar (-lər)* şəkilçisi xəbərlik kateqoriyasında həm isimlərin, həm də fellərin üçüncü şəxsin çoxluğunu göstərə bilər. Məsələn: *Onlar tələbədirlər, tələbələr hazırlaşırlar.*

İsmlərdə üslubi xüsusiyyət kəmiyyət, hal və mənsubiyyət kateqoriyalarında özünü göstərir [11]. Bu şəkilçinin cəmlilik bildirməsindən başqa digər vəzifəsi, adlardan isimlər düzəltmək kimi bir vəzifəsi də vardır. Məsələn: *iyirmialtıiyirmialtılar, qırmızı-qırmızılar, ağa-ağalar, bəy-bəylər.* Şəxs adlarını bildirən isimlərə qoşulmaqla oxucuda vətənpərvərlik, qürur hissi yaradır. Məsələn:

Bu dağlar qoynunda aslan yatmışdır, Burda Koroğlular at oynatmışdır (S.Vurğun. «Vaqif»). Bundan başqa, cəmlilik şəkilçisi şəxs adlarını bildirən xüsusi isimlərə qoşulmaqla kinayə bildirir [7]. Məsələn: *Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış, Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, ilahi?*

2. *-q, -k* ünsürləri heç bir başqa samitlə (ünsürlə) birləşmədən müvafiq saitlər vasitəsilə *-iq, -ik, -uq, -ük* şəklində ismi cümlələrdə cümlənin şəxs bildirən xəbərlik dərəcəsinə birinci şəxsin kəmiyyətə çoxluğunu ifadə edir. Bu ünsürlər bütün şəxsləri deyil, yalnız birinci şəxsin cəmini bildirir. Məsələn: *Gecə ikən biz bu kənddən çıxmalyıq.* Deməli, *-lar (-lər)* şəkilçisi əşyanın çoxluğunu göstərdiyi halda, *-iq, (-ik, -uq, -ük)* şəkilçisi ismi xəbərdə əksini tapan əlamətin şəxsə görə çoxluğunu bildirir. Bu şəkilçi fellərdə də birinci şəxsin cəmini ifadə edir. Məsələn: *Şirin və təmiz olan uşaqlıq günlərimizi xatırlayırdıq.*

3. *-ız (-iz, -uz, -üz)* şəkilçisi yalnız şəxsin çoxluğunu ifadə edir. Mənsubiyyət şəkilçisi olarkən birinci və ikinci şəxsin cəmini (*atamız, anamız*), xəbərlik kateqoriyası şəkilçisi olarkən ikinci şəxsin cəmini (*tələbəsiniz*), fellərdə şəxs kateqoriyası şəkilçisi olarkən yenə də ikinci şəxsin cəmini (*yazırsınız*), feli sifət şəkilçisinin tərkibində olarkən mənsubiyyətə həm birinci, həm də ikinci şəxsin cəmini (*aldığımız, aldığınız*) ifadə edir [7]. Məsələn: *İstədiyiniz, bəyəndiyiniz, tanıdığınız təmiz, vicdanlı adamları seçərsiniz, Sizin bugünkü səhvinizin üstündən keçmək olar, Ailəli olduğunuz üçün sizə təqəüd də verərlər.*

4. *-luq (-lik, -luq, -lük)* məhsuldard şəkilçidir, isimlərə qoşulub çoxluq bildirən isimlər də əmələ gətirir. Məsələn: *qumluq, daşlıq, meşəlik, otluq, çəmənlilik* və s. QEYD: *otlaq, yaylaq, qışlaq, ovlaq* və s. sözlər bəzən *-laq* şəkilçisi ilə düzəldiyi güman edilir, məsələn: *ot-la-q, ov-la-q, yay-la-q, qış-la-q.* Burada fel düzəldən *-la, -lə* və fel düzəldən *-q, -k* şəkilçilərindən istifadə olunub.

5. Say bir qrup sözdən ibarət olub, öz daxili məzmununa görə əşyanın miqdar və ya sırasını bildirir. Miqdar bildirənlərin morfoloji əlaməti yoxdur. Miqdar sayları yaranış etibarı ilə sayıla bilən maddi varlığın bir əlaməti kimi yaranıb. Sayın növlərindən biri olan miqdar saylarının *müəyyənlik* bildirən miqdar sayları, *qeyri-müəyyənlik* bildirən miqdar sayları və *kəsr sayları* kimi növləri əşyaların və hadisələrin kəmiyyətini bildirir [2].

6. Zərflərin növlərindən biri olan *kəmiyyət zərfi* hal-hərəkətin və əlamətin kəmiyyətini bildirir və *neçə?*, *nə qədər?*, *neçə-neçə?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn: *çox*, *az*, *xeyli*, *təkrarən*, *nisbətən*, *təxminən*, *təqribən*, *az-az*, *çox-çox*, *az-çox*, *bir-bir*, *qat-qat*, *təkrar-təkrar*, *az-maz*, *birə-iki*, *o qədər*, *yüz dəfə*.

7. Əvəzlik başqa nitq hissələrinin (isim, sifət, say və zərfin) yerində işləmə, mənaca onu əvəz edən və həmin sözün funksiyasını yerinə yetirən nitq hissəsidir. Əvəzliyin növlərindən olan *şəxs əvəzliyi*, *qeyri-müəyyən əvəzliyi* və *təyini əvəzliyinin* içərisində kəmiyyət bildirən əlamətlərə rast gəlinir, məsələn: *biz*, *siz*, *onlar* -*şəxs*; *hamı*, *hamısı*, *bəziləri-qeyri-müəyyən*; *bütün*, *özünüz*, *özləri-təyini*.

8. Qoşmaların lüğəvi mənası olmasa da, onlar qoşulduqları sözlərlə birlikdə, qoşulduqları sözlərin mənasından asılı olaraq kəmiyyət məzmunu da ifadə edə bilər. Məsələn: *-ca, -cə* qoşması isim və işarə əvəzliliklərinin sonuna artırılır.

Qədər qoşmasının tam sinonimi olur, məs.: *Təzvir ilə çəkmə bunca ahi (Nəsimi)*.

9. Uzlaşma əlaqəsi cümlənin mübtədə və xəbəri arasında olur. Bu əlaqədə əsas tərəf mübtədədir. Mübtədə hansı şəxsə olsa, xəbər də həmin şəxsə olur və həmin şəxsin şəkilçisini qəbul edərək onunla uzlaşır. Mübtədə tək olduqda, xəbər də tək, cəm olduqda, xəbər də cəm olur. Məsələn: *Mən gözləyirdim*, *Biz istəmirik*, *Sən xoşbəxtsən*, *Siz gələcəyiniz günəşlərisiniz*, *O, şəklini toxuyacağı adamı tanımaq istəyirdi*. Xəbərin mübtədə ilə həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşması tam uzlaşmadır. Məsələn: *Sizin kimi ağıllı, savadlı bir insanın diqqəti mənə çox xoşdur*. I və II şəxslərin tək və cəmində uzlaşma həmişə tam olur, yəni mübtədə *mən*, *sən*, *biz*, *siz* sözləri ilə ifadə olunduqda xəbər onlarla hər iki cəhətdən uzlaşır və uzlaşma heç vaxt pozulmur. Mübtədə III şəxsin təkində olduqda da uzlaşma heç vaxt pozulmur. Kəmiyyətə görə uzlaşma yalnız III şəxsin cəmində pozula bilər. Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki iş və hərəkətin icrasını kəmiyyət, miqdar və dərəcəsini göstərir və buna görə də baş cümlədə işlənen *o qədər*, *o dərəcədə* sözünün məzmununu izah edir və *nə qədər* sualına cavab verir [6]. Məsələn: *Ədalətlik, uzaqgörən-*

lik qabiliyyətimizi *nə qədər* çox yaxşılaşdırsaq, *nə qədər* çox bilik və dərrakə əldə etsək, qəbul etdiyimiz qərarlar da bir *o qədər* yaxşı olacaq.

Flektiv dillərin morfoloji-grammatik xüsusiyyətləri və həmin dillərdə kəmiyyət kateqoriyasının aqlütinativ dillərin kəmiyyət kateqoriyası ilə olan oxşar və fərqli cəhətləri: “Flektiv” sözü latın mənşəli söz olub, əyilmək, dəyişmək, başqasına keçmək mənasını bildirir. Flektiv dillər – dillərin morfoloji quruluşca üçüncü tipidir. Onlara flektivləşdirən, üzvi, formal, fuziyalı, insirafi dillər də deyillər. A.Şlegelə görə sintetik və analitik tipli ola bilər. Hind-Avropa dilləri flektiv dillərə aiddir. İngilis dili flektiv dillərə aiddir. Flektiv dillərdə aqlütinativ dillərdə olduğu kimi zəngin morfoloji göstəricilər və şəkilçilər vardır. Lakin, flektiv dillərdə aqlütinativ dillərdən fərqli olan özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətlərdə də vardır [4]:

1) flektiv dillərdə köklə şəkilçinin sərhədi yoxdur.

2) flektiv dillərdə söz köklərində səslərin dəyişməsi nəticəsində məna da dəyişir. Məsələn: **ingilis** dilində *uşaq-child, uşaqlar-children*; **alman** dilində *qardaş-bruder, qardaşlar-brüder*; **rus** dilində *dost-друзья, dostlar-друзья*; və s.

Flektiv morfolojiya flektiv dillərə məxsus morfolojiyadır. Flektiv dil olan **ingilis dilində** *interfiksasiya* və *suffiksasiya* müşayiət olunduğu halda (*morfoloji-sintaktik*), **iltisqi dil olan Azərbaycan dilində** *suffiksasiya* müşayiət olunur. Aqlütinativ dillərdə reduplikasiyanın özəyi kimi sözün kökü, bəzi hallarda isə *affikslər* çıxış edir. Flektiv dillərdə isə affikslərin reduplikasiyası daha çox təsadüf edilir, sözdaxili təkrarlar isə leksemlərin qoşalaşması ilə şərtlənir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində kifayət qədər sözlər vardır ki, onlar flektiv dillərin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, adi qaydada deyil, özünəməxsus şəkildə-*arxaik*, yəni *sözün kökündən dəyişilməsi* yolu ilə cəmlənir: **man** (kişi) - **men** (kişilər), **woman** (qadın) - **women** (qadınlar), **foot** (ayaq) - **feet** (ayaqlar), **tooth** (diş) - **teeth** (dişlər), **goose** (qaz) - **geese** (qazlar), **mouse** (siçan) - **mice** (siçanlar), **louse** (bit) - **lice** (bitlər), **ox** (öküz) - **oxen** (öküzlər), **child** (uşaq) - **children** (uşaqlar), **person** (şəxs, adam) - **people** (adamlar) və s [3, 12]. İngilis dilinin kəmiyyət kateqoriyasındakı morfoloji dəyişikliklər bəzi alınma sözlərdə də müşahidə edilir və həmin sözlərin cəm forması iki üsulla düzəldilir:

formula (düstur) - **formulae, formula**; **terminus** (sonuncu stansiya) - **termini**, terminuses; **focus** (mərkəz) **foci, focuses**; **stratum** (təbəqə) - **strata, stratum**s; **cactus** (kaktus) - **cacti**; **fungus** (göbələk) - **fungi**; **nucleus** (nüvə, özək) - **nuclei**; **syllabus** (tədris proqramı) - **syllabi, syllabus**es; **analysis** (təhlil) - **analyses**; **diagnosis** (diaqnoz) - **diagnoses**; **oasis** (vahə) - **oases**; **thesis** (əsas

fikir) - theses; crisis (böhran) - crises; phenomenon (hadisə) - phenomena; criterion (meyar) - criteria; datum (rəqəm, kəmiyyət) - data və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. ADU, Bakı, 1985.
2. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I c. Bakı: Gənclik, 2003.
3. Gordon M., Krylova R. A Grammar of Present Day English. Moscow, 1980.
4. İlyish B. History of the English Language. 1973.
5. İ. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, "Lider Nəşriyyatı", Bakı, 2004.
6. Novruzov M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi, Bakı, 2000.
7. Novruzov M. Hal kateqoriyasının araşdırılmasına dair. Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1987.
8. Pinker S. Language acquisition, 2003, Internet.
9. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, Elm və Təhsil, 2010.
10. Thomason S.G. Language variation and change. The University of Pittsburgh, 2002, Internet.
11. Худяков А.А. Отношение категории числа существительного к понятийной категории количественности и к количеству // Коммуникативный аспект языка: процессы и единицы. – Л., 1991.
12. <https://www.englishclub.com/grammar/sentence/category.htm>

Aygun Amanaliyeva

Summary

Morphological and grammatical indicators of quantitative category in agglutinative and flective languages.

(Based on materials of Azerbaijani and English languages)

The article identifies similar and distinct features in the morphological system of both relative and non-related languages using a comparative-confrontation method. The main purpose of the study is to reveal the general and distinct features of their specific morphological and grammatical indicators by comparing the quantitative categories on the basis of the materials of the comparative Azerbaijani and English languages. Speaking of the category of quantities, it should be noted that both the comparable languages - both Azerbaijani and English - belong to different language groups, there are many differences between them. The research shows that each of the quantitative categories of these languages has their own unique features.

Айгюн Аманалиева

Резюме

**Морфологические и грамматические показатели количественной категории в агглютинативных и флективных языках.
(по материалам азербайджанского и английского языков)**

В статье выявляются сходные и отличительные признаки в морфологической системе как относительных, так и неродственных языков с использованием метода сравнительно-конфронтационного сопоставления. Основная цель исследования - выявить общие и отличные особенности их специфических морфологических и грамматических показателей путем сравнения количественных категорий на основе материалов азербайджанского и английского языков. Говоря о категории величин, следует отметить, что оба сопоставляемых языка - и азербайджанский, и английский – принадлежат к разным языковым группам, и между ними существует много различий. Исследование показывает, что каждая из количественных категорий этих языков имеет свои особенности.

Rəyçi: fil.e.d., prof.M.Nagısoylu

Gülnara Aslanova
GDU
aslanova_g88@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PREPOZİTİV XARİCİ FLEKSİYA ELEMENTLƏRİNİN DERİVATİV FUNKSİYASI

Açar sözlər: *fleksiya, derivasiya, prepozisiya, analitik flektivlik, aqqlütinativlik.*

Key words: *flexion, derivation, preposition, analytic flexibility, agglutinativity.*

Ключевые слова: *флексия, деривация, препозиция, аналитическая флективность, агглютинативность.*

İngilis dili analitik-flektiv quruluşlu dil olduğu üçün bu dildə xarici fleksiyanın məhsulu kimi formalaşan prefiksəl elementlərin yaratdığı derivasiya proseslərinin zəngin ənənələri vardır. Xarici fleksiya ilkin informasiya prosesində formalaşmış linqvistik hadisə kimi dillərarası universal xarakter daşıyır. Yəni ingilis dilində olduğu kimi aqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilində də xarici fleksiyanın özünəməxsus ənənələri mövcuddur. İngilis dili analitik-flektiv quruluşa malik olduğundan bu dildə xarici fleksiyanın ənənələri davami olaraq inkişaf etmiş, Azərbaycan dilində isə ilkin informasiya prosesinə xas olan ənənələr saxlanmışdır. Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşa keçid mərhələsində xarici fleksiya elementlərinin ənənələri davam etməmiş və onların funksionallaşmasında da məhdudiyətlər baş vermişdir. Müasir tədqiqatlarda dillərarası universallıq problemləri təqdir edildiyinə görə, artıq analitik-flektiv dillərə məxsus digər linqvistik hadisələrdən biri kimi fleksiya elementlərinin Azərbaycan dilində mövcudluğu da mütəxəssislər tərəfindən şübhə ilə qarşılanmır [4, 17-24]. Bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, daxili və xarici fleksiya ilə əlaqədar dilçilikdə çoxsaylı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq fleksiya problemlərinin tamamilə həll edilib başa çatdırılmasını demək mümkün deyildir. Xüsusən, xarici fleksiya barədəki fikir və mülahizələrə əsasən onu demək lazımdır ki, bu sahədəki araşdırmaların bundan sonra da davam edəcəyi istisna edilmir. Dillərarası universallıq məsələlərinin genişləndirilməsi hələ xarici fleksiya hadisəsində açılmamış səhifələrin meydana çıxarılmasına öz pozitiv təsirlərini göstərməkdədir. Dilçiliyə flektivlik termini 1808-ci ildə Fridrix fon Şlexel tərəfindən gətirilmişdir. Flektivlik termini analitik-flektiv quruluşlu dillərdə sözlərin struktur və məzmun baxımından təsvirini vermək məqsədi ilə işlə-

dilmişdir [7, 264-267]. Bu mənada flektivlik termini dillərarası universallığın bir təzahür forması kimi Azərbaycan dilinə məxsus müvafiq linqvistik hadisələrə də tətbiq edilə bilər. Fridrix fon Şlekel flektivlik termininə söz tərkibinə müvafiq elementlərin saxlanması hadisəsi kimi yanaşırdı ki, bu da əslində dil vasitələrində fuziallığın təzahürü kimi anlaşılır [3]. Ancaq məsələdə elə bundan ibarətdir ki, fleksiya birbaşa fuziallığın nəticəsi kimi baş verən linqvistik hadisədir. Fleksiyanın fuzial təbiəti bundan ibarətdir ki, flektiv element kök modelinə bitişmiş qayda formalaşmış olsun. Ona görə də xarici fleksiyanı bu mənada belə başa düşmək olur ki, kök ilə şəkilçi bir tərkibdə vəhdət yarada bildikdə onu fleksiya adlandırmaq mümkündür. Sözü tərkibində iştirak edən və funksionallıq üzrə üzvlənə bilən, tərkib hissələrinə ayrıla bilən nümunələri isə fleksiyadan daha çox sözyaratma elementlərinin iştirakı ilə formalaşmış leksik vahid kimi adlandırmaq olar, lakin bəzi hallarda prepozitiv xarakterli prefikslərin iştirakı ilə formalaşmış sözlərin xarici fleksiya nümunələri kimi təqdim olunmasına da təsadüf edilir. Məsələn, rus dilinə aid xarici fleksiyanın şərhinə dair bir məlumatda *iz-*, *pri-*, *u-* elementlərinin iştirakı ilə formalaşmış *uzbëzamë* (*gëzib dolashaq*), *npuëzamë* (*ël atmaq, yanılmaq*), *yëzamë* (*qaçmaq, qaçıb getmək*) kimi nümunələr xarici fleksiyaya dair faktlar hesab edilir [9]. Xarici fleksiya haqqında bəhs edilərkən bəzi hallarda onun qrammatik funksiya daşdığı barədə müəyyən fikirlər irəli sürülür. Buna, əlbəttə ki, təsadüfi baxmaq olmaz. Çünki, kök modelinə kənardan yanaşan hər hansı bir element affiks funksiya malik olur. Affikslərin meydana çıxması isə qrammatik məna ilə yanaşı derivativliyin ifadə olunması tələbinə əsaslanır. Ona görə də tədqiqatlarda da xarici fleksiyanın baş verməsi affiks elementlərin meydana çıxması ilə əlaqələndirilir [2, 89-123]. Xarici fleksiyanın affiks elementlər hesabına baş verdiyi üçün ingilis dilində də bu hadisəyə qrammatiklik və derivativlik tələblərinin yerinə yetirilməsinə yaranmış zərurət kimi yanaşılır [6]. Xarici fleksiyanın kökdən-xaric elementlər hesabına baş verdiyi onun funksional təbiəti ilə bağlıdır. Fleksiyanın bu qayda üzrə kök modelinə qovuşması təqdirəedici fakt kimi qəbul edilir. Bununla yanaşı xarici fleksiyanın özündə də ikili xüsusiyyətin baş verdiyi müşahidə edilir. Bunlardan birincisi odur ki, kökdən-xaric element kökə onun ayrılmaz bir elementi kimi qoşulur. İkincisi isə odur ki, kökə qoşulan affiks element köklə birlikdə bir vəhdət təşkil etsə də özünün formal müstəqilliyini saxlaya bilər. Belə flektiv variant nümunələrində bir oxşar əlamət də vardır ki, ilkin monosillabik model öz müstəqilliyini qoruya bilmir, yəni fuzial elementdən kənardan məna bildirmir. Onun ilkin təməl mənası bir qayda olaraq sözlə birlikdəki variantda ifadə oluna bilər. Müasir tədqiqatlarda xarici fleksiyaya dair nümunələrin struktur tərkibinin bu xüsu-

siyyətləri müəyyən dərəcədə şərh edilir, lakin xarici fleksiyanın hansı səbəblərdən baş verməsi məsələsi bir çox hallarda tam şəkildə açılmır. Bəzən hətta kök və affiks elementlər üzrə üzvlənə bilən derivativ xarakterli sözlər də xarici fleksiya aid nümunələr kimi izah edilir [1, 162-164; 8, 95-98].

Azərbaycan dilçiliyində də fleksiya məsələlərinə xüsusilə son vaxtlar maraq artmağa başlamışdır. Lakin bu sahədə görülən işlər nə qədərdirsə görülməli olan tədqiqatlara daha çox ehtiyac vardır. Bu sahədəki tədqiqatların aparılması ona görə əhəmiyyətlidir ki, bir tərəfdən dillərin tipoloji quruluşu ilə bağlı yeni fikirlər formalaşdırılsın, digər tərəfdən isə dillərarası universallığa dair faktların mövcudluğu daha etibarlı və təsdiqedicə nümunələrlə aşkar edilə bilsin.

İngilis dilində prepozitiv xarakterli flektivliyin baş verməsində həm sait kimi və həm də affiksəl prefiks xarakterli element kimi yanaşan vasitələrin işlənməsi müşahidə edilir. İngilis dili analitik-flektiv quruluşlu olduğu üçün bu tipli prepozitiv elementlərin sözlərə yanaşması sözyaratma prosesinin əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Sözyaratma prosesinin bu üsulu özünün zəngin ənənələrinə görə bu dilə xas olan müxtəlif tipli qaydaların yaranmasına da səbəb olmuşdur. Belə ki, prepozitiv elementlərin başlanğıcda işlənməsi ilə müəyyən qrup sözlərdə həmin element füzial xarakter daşıyaraq sözün ayrılmaz bir tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İngilis dilində prepozitiv elementlərin söz tərkibinə qovşaq şəklində yanaşması ilə formalaşan derivativ variantlarda, bir qayda olaraq, sözün özünün təməl anlayışına dair mənə çalarlıqları saxlanılır. Bununla birlikdə prepozitiv elementlərin iştirakı ilə formalaşmış sözlərin özləri də müvafiq mənə üzrə motivləşərək xüsusi mənə ifadəsinə xidmət edir. Bu mənada aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

A prefiksəl elementinin qovuşması ilə: abash (pərt etmək, utandırmaq, xəcalət vermək), *abate* (azaltmaq, aşağı salmaq, zəiflətmək), *abatis* (sədd, maneə), *bash* (zərbə, cəhd, səy), *abet* (təhrik etmək, səbəb olmaq), *bet* (bəhs, mərc), *aboard* (xaricdə, gəmidə, qatarda), *go aboard* (gəmiyə oturmaq), *board* (taxta, lövhə, gəmi bortu, nəqliyyat növünə minmək), *abut* (mərz, sərhəd, çəkər), *but* (yalnız, bircə, təkçə, ayrıca, müstəsna), *acute* (güzgü), *cute* (zirək, diribaş, hazırcavab), *alive* (canlı, hərəkətli), *live* (yaşamaq, mövcud olmaq).

E prefiksəl elementinin qovuşması ilə: E prefiksəl elementinin işləndiyi sözlərdə olduğu kimi, *e* prefiksəl elementinin qovuşduğu sözlərdə ümumi mənə anlayışının müvafiq çalarlıqlarının saxlandığı müşahidə edilir. Məsələn, *clip* sözü *sancaq*, *sıxac*, *bənd*, *bərkitmək*, *sınmaq* mənalarını özündə əhatə edir. Bu sözün *clipse* variantına *e* – prefiksəl elementi qovuşduqda *tutulma*, *qaranlıq*, *qabağımı tutmaq* anlayışı üzrə sabitlənən *eclipse* sözü düzəlir. Bunların arasındakı mənə əlaqələri *tutulmaq*, *ara məsafəsi itmək* kimi

çalarlıqlarla ifadə olunur. Bunun kimi *dik yamac*, *eniş*, *təpəlik*, *yerdəki xəndək* mənası bildirən *scarp* sözünə *e* prefiksini qoşulması ilə yaranan *escarp* sözündə də ümumi mənə anlayışı ilə səsləşən *dik qum təpəsi*, *yamac*, *eniş* kimi mənə çalarlıqları bildirilir.

Sözlərin bir qisminə prefiksəl elementlərin qovuşması ilə mənə çalarlıqları saxlandığı halda bəzilərinə motivləşmənin müstəqilləşməsi ilə mənə əlaqələri aradan çıxmış olur. Məsələn, *remit* sözü ingilis dilində *bağışlamaq*, *əfv etmək*, *azad etmək*, *günahından keçmək* mənası bildirir. Bu sözə *e* – prefiksini yanaşması ilə *rahid*, *zahid*, *tərki-dünya* mənası bildirən *eremite* sözü düzəlir. Mümkündür ki, mənə müstəqillik təəssüratı yaradan bu sözlərin arasındakı anlayış bağlılığı *günahları əfv etmək* çalarlığından ibarət olsun. İngilis dilində mənə xüsusiləşməsi üzrə sabitlənən bu tipli sözlər çoxdur. İngilis dilində, həmçinin affiksəl səciyyəli prepozitiv elementlərin iştirakı ilə baş verən derivasiya prosesinin də zəngin ənənələri vardır.

Tək saitdən ibarət olan prepozitiv elementlər kimi tək hecatərkibli prepozitiv elementlərin söz əvvəlinə flektiv yanaşmalarında da mənə bütövlüyü ilə səciyyələnən leksik vahidlərin formalaşması müşahidə edilir. Belə nümunələrdə affiksəl xarakterli prepozitiv elementləri söz tərkibindən ancaq şərti olaraq ayırmaq mümkün olur. Ancaq bu halda sözün prepozitiv affiksəl variantla işlənən variantı ilə ayrılıqdakı variantı arasında müəyyən mənə fərqlərinin olduğu müşahidə edilir. Bu onu göstərir ki, sözün affiksəl elementli variantı nitq aktivliyinə uyğun olaraq özünəməxsus mənə sabitliyi prosesi keçirmişdir. Bununla belə, hər bir düzəltmə sözə təməl varianta məxsus semantik mühit saxlandığı kimi prepozitiv elementlərin iştirak etdiyi sözlərdə də istər-istəməz ilkin anlayışa məxsus bu və ya digər mənə çalarlıqları itmir və öz izlərini mühafizə edə bilir. Bu cəhətdən *ab*-prepozitiv elementinin söz əvvəlinə yanaşması ilə formalaşan nümunələri misal göstərmək olar. Məsələn, tərkibində *ab*- prefiksi iştirak edən *abroad* sözü müstəqil mənə üzrə *xaricdə*, *evdən kənarda*, *geniş*, *xaric* mənalarını bildirir. Sözün *road* tərkibi isə *yol*, *səfər*, *şose* mənasında işlənir. Hər iki variant özünəməxsus mənə müstəqilliyi üzrə motivləşmiş olsa da onların arasında, çıxış, gediş, kənar çıxma kimi mənə çalarlıqları özünü hiss etdirir. *Ab* – prefiksini iştirakı ilə formalaşan digər sözlərdə də təməl anlayış ya cüzi şəkildə saxlanılır və ya nitq aktının intensivləşdiriciliyinə müvafiq olaraq mənənin daha çox sabitləşməsi və xüsusiləşməsi müşahidə edilir. Məsələn, *absolve* sözü müstəqil olaraq *azad etmək*, *bağışlamaq*, *xilas etmək*, *günahından keçmək* mənalarını bildirir. Sözün ayrılıqdakı *solve* tərkibi isə *həll etmək* mənasında işlənir. Görünür, bunların arasındakı mənəbağlılığı haradasa gizli şəkildə nəyinsə həll edilməsinə nail olmaq anlayışı durur. *Ab*- prefiksini xarici fleksiya əlaməti

kimi sözə bitişərək qaynaq edilməsi ilə formalaşan *absurd* sözündə də təməl mənə ilə fərqlilik müşahidə edilir. Belə ki, məsələn, *absurd* sözü müstəqil bir vahid kimi *mənasız, boş, cəfəng* mənəsi bildirir. *Surd* sözü isə, bundan fərqli olaraq *kəmiyyət mənasında* işlənir. *Surd* sözünün *sure* varinatı isə *əmin, arxayın, etibarlı, səhsiz, şübhəsiz, yaxınlıq* mənalarını bildirir. *Ab* – tərkibli bəzi sözlərdə isə təməl mənə bir qədər aydın şəkildə müşahidə edilir. Görünür, belə sözlərdə nitq aktivliyi digərlərinə nisbətən az intensivliyə malik olmuşdur. Məsələn, *abruption* sözü müstəqil bir vahid kimi *kəsilmə, əlaqənin qarışması* mənəsini bildirir. Sözün *rupture* variantında da *kəsilmə, qaralma, üzülmə, yarmaq, yırtmaq* kimi mənə çalarlıqları ifadə olunur. Prefiks elementlərdən biri kimi *ac-* tərkibinin başlanğıcdakı flektivlik xarakteri əsasında da müvafiq derivativ variantlar formalaşmışdır. *Ac-*prefiks elementinin iştirak etdiyi sözlərin də bəzilərində nitq aktının intensivləşdiriciliyindən asılı olaraq mənə əlaqəsi ya gizli və ya müəyyən dərəcədə açıq şəkildə saxlanılır. Məsələn, *ac-*prefiksinin iştirak etdiyi *accent* sözü müstəqil olaraq vurğu, tələffüz, xüsusi qeyd etmək mənəsini bildirir. Bu mənə xüsusiyyəti *accent* sözünün sonşəkilçili (suffiksli) derivatlarında da müşahidə edilir. *Accented* variantı xüsusilə qeyd edilmiş, *accentual* sözü vurğulu, *accepter* sözü qəbul edilən mənalarını bildirir. *Accent* sözünün *sense* variantında isə *duyğu, qəbul etmə* mənaları bildirilir. *Ac-*prepozitiv elementinin iştirak etdiyi *accord* sözü ilə onun kök tərkibi olan *cord* sözü arasında da mənə fərqlənməsi müşahidə edilir. *Accord* sözü *razılıq, harmoniya, həmahənglik* mənəsi bildirdiyi halda *cord* tərkibi *ip, kəndir, bağ, bağlanmaq* mənəsi üzrə motivlənmişdir. *Ac* – tərkibi üzrə formalaşmış *acclaim* [əkleim] sözü isə xüsusi olaraq gürültülü salamlama, bəyənmə, alqışlama mənəsi bildirdiyi kimi onun kök tərkibi olan *claim* hissəsi iddia, tələb, sifariş mənaları üzrə sabitləşmişdir. Buradakı mənə yaxınlığı bəyənmə və tələbetmə arasındakı mənə çalarlığında əks olunur.

Azərbaycan dilində də sözün başlanğıc hissəsinə dair xarici fleksiyanın müvafiq izləri mövcuddur, hərçənd Azərbaycan dili mənbələrində bu xüsusiyyət, demək olar ki, indiyədək açılmamış qalmaqdadır. Flektivlik dil-də elə bir prosesdir ki, həmin proses dilin söz ehtiyatının məhdud olduğu mərhələdə söz içindən söz yaratmağa xidmət etmişdir. Analitik-flektiv dillərdə flektivlik prosesi sonrakı mərhələlərdə affiks elementlərin söz tərkibinə qaynaq edilməsi ilə davam etdiyi halda aqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində bir kök daxilindən yeni kök yaranması qaydasına müvafiq olaraq məhdudlaşmışdır. Ona görə də Azərbaycan dilində flektiv yolla yaranmış kök söz formasını ilkin kök modelindən fərqləndirməkdə çox zaman çətinlik baş verir. Məsələn, *atlan* (*maq*) sözünün ilkin kökünün ilk baxışdan *at* – hissəsindən ibarət olduğu təsəvvürü yaranır. Halbuki bu sözün

ilkin kökü *tl* formasından ibarət olmuşdur. Fleksiya nəticəsində *tl* kökünün əvvəlinə *a-* prefiksi əlavə olunmuş və bir kökün daxilindən yeni bir kök yaranmışdır. Ancaq *tl-* kökü öz varlığını itirməmiş, müəyyən söz tərkibində öz mövcudluğunu müvafiq variantlarda mühafizə etmişdir. *Tl* kökü *atıl (maq)* sözündə ilkin variantına uyğun modeli saxladığı kimi, onun *tul-təl* variantları da müvafiq olaraq *tullanmaq, tullamaq, tullantı, təl-variantı itələ (mək), itələ-yən* kimi sözlərdə qalmaqdadır [10, 144-145]. Rus dili ilə müqayisədə *tul-, təl-, tl-* kök variantlarının *tel-* adekvatı телера (əllə itələnen araba) sözündə işlənir. Azərbaycan dilindəki *asıl (maq)* sözündə *dəasil (maq)* sözündə olduğu kimi, xarici fleksiya baş vermiş və yeni *as* – kökü yaranmışdır. *Sıl-* kökü isə *asıl (maq), asılan, asılmış* kimi derivatlarda öz mövcudluğunu mühafizə edir. *Sıl* – kökünün *sal-*variantı isə *sallanmaq, sallamaq, sallaşmaq* kimi derivatlarda saxlanılır. Azərbaycan dilində prepozitiv mövqedə baş vermiş bu tipli xarici fleksiya nümunələri təsadüfi deyil, dilin ilkin informasiya prosesini əks etdirən derivatoloji prosesin izləridir. Onların tədqiqi və təhlili dillərarası oxşarlıq nümunələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından maraqlı və əhəmiyyətli-dir. Azərbaycan dilində prepozitiv mövqedəki xarici fleksiya nəticəsində baş vermiş derivasiya prosesini, həmçinin, bir söz tərkibində sabitləşmiş *qıp-* (*qıpqırmızı*), *sap-* (*sapsarı*), *göm-* (*gömgöy*), *yam-* (*yamyaşıl*) kimi sözlərdə də müşahidə etmək olur [5, 103]. Bütün təhlil materiallarının müqayisəsi onu göstərir ki, dillərarası müştərəkliklə bağlı dilçilikdə açılmamış səhifələr hələ çoxdur. Onların araşdırılması və təhlili dillərin genetik quruluşunda baş vermiş bir çox oxşarlıqların aşkar edilməsi baxımından maraqlıdır. Bu da dilçilik tipologiyasına və geneologiyasına yeni töhfələr bəxş edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anderson Stephen R (1985). “Inflectional morphology” in Shopen, Timothy (ed) Language typology and syntactic description. Cambridge, New York. Cambridge University Press pp/ 162-164
2. Демьянков В.З. Когнитивные аспекты лексикографии. Морфологическая интерпретация текста и ее моделирование. с.89-123. www.infolex.ru/moi/06.html
3. Giendelri org (microsoft-word–kitab–konfrans son. html)
4. Hacıyeva A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və füzuya. Bakı, Nurlan, 2007
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1963
6. Inflection Definition and examples in English Grammar. www-longht.co.com/inflection-grammar-term-1691168
7. Məmmədov E. Semantik məzmun baxımından bir daha fleksiya problemi haqqında. Bakı Dövlət Universiteti. İlahiyyat fakültəsinin Elmi Xəbərləri. 2016, №26

8. Stump Gregory T (qod). Inflektional morphology. A theory of padadigm structure. Cambridge University Press. ISBN 0 -521-78047 – 0
9. Внешняя и внутренняя флексия. Studfiles. Net (preview) 1742028 /page: 10/
10. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil. 2017

Gulnara Aslanova

Summary

Prepositive external flexibility in English and Azerbaijani derivative function of elements

Due to its analytical and flexible structure, English has a long and rich tradition of word processing through external folding. Despite the fact that the Azerbaijani language is intellectual, there are traces of the derivatological process in this language.

The difference is that the derivation process in English of the prepositional position continued its development prospects at later stages. However, in the Azerbaijani language, the process of prepositional flexion is limited, since the main derivatological process is based on high-resolution options. Consequently, the derivatological process as a result of prepositional flexion in the English language differs from the Azerbaijani language.

Гюльнара Асланова

Резюме

Деривативная функция препозитивной внешней флексии в английском и азербайджанском языках

В статье приводится сопоставительное рассмотрение функциональности внешней флексии в таких разноструктурных языках, как английский и азербайджанский.

Из-за своей аналитической и гибкой структуры английский язык имеет давние и богатые традиции обработки текстов посредством внешней флексии. Несмотря на то, что азербайджанский язык является структурно агглютинативным, в этом языке есть следы дериватологического процесса.

Разница в том, что процесс деривации в английском языке препозиционной позиции продолжал свои традиции развития на более поздних этапах. Однако в азербайджанском языке процесс препозиционного сгибания ограничен, так как основной процесс дериватологии происходит на основе вариантов высокого разрешения. Проведенный анализ показывает, что дериватологический процесс в результате препозиционного сгибания в английском языке отличается от азербайджанского языка, что обусловлено разноструктурностью (в том числе в словообразовании) в зоне языков.

Rəyçi: fil.f.d., dos. H.Quliyev

Zinhar İsmayılova
ADU
femida_z@yahoo.com

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DİL SİTUASIYASINA DAİR

Açar sözlər: *qloballaşma, xarici dil, situasiya.*

Ключевые слова: *глобализация, иностранный язык, ситуация.*

Keywords: *globalization, foreign language, situation.*

XX əsrin sonu insan həyatının, demək olar ki, bütün sahələrində köklü dəyişikliklərin baş verməsi ilə yadda qaldı. Dünyanın ideoloji qütblərə bölünməsinə, iqtisadiyyatın sənaye sektorunun dominantlığına son qoyuldu. Əvəzində isə informasiyalı bir cəmiyyətin əsası qoyuldu. Planetar inteqrasiya proseslərinin uğurlu nəticəsi kimi ümumbəşəri anlayış – qloballaşma anlayışı meydana çıxdı. Tanınmış ABŞ iqtisadçısı İmmanuel Vallersteyn obrazlı şəkildə söylədiyi kimi, “tanış aləmin sonu” yetişdi [3, s.368]. XXI əsrə daxil olmaqla isə bəşəriyyət təkcə dünyanın siyasi, iqtisadi və sosial strukturunun deyil, həm də, insan övladının mövcud olduğu sosial həyat mühitinin dəyişməsi ilə müşayiət olunan yeni dünyəvi keyfiyyətlər əldə etdi və bu proses hal-hazırda da davam etməkdədir.

Faktlar onu göstərir ki, iqtisadi qloballaşma prosesi mədəni və yaxud siyasi qloballaşmadan daha sürətlə gedir. Real görünən odur ki, qloballaşma dünyanı vahid bir iqtisadi məkan kimi nəzərdə tutur, amma onun mahiyyəti yalnız iqtisadi bütövləşmə ilə məhdudlaşmır. Qloballaşma həm də hərbi-siyasi, sosial-mədəni, elmi-texniki bütövləşməni şərtləndirən tarixi bir faktora çevrilmişdir. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, qloballaşmanın növbəti mərhələsində siyasi qloballaşma ön plana çıxacaqdır. Həm iqtisadi, həm də siyasi qloballaşma isə mənəvi-mədəni dəyərlərin də ciddi təsirə məruz qalmasına səbəb olacaqdır.

Qloballaşma, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ünsiyyəti fasiləsiz genişləndirir. Bu isə dünyada hər bir dilə təsir göstərir. Çünki dünyada bu gün istifadə olunan bütün dillər beynəlxalq ünsiyyətə qoşula bilmir. Bunun müqabilində az yayılmış, lokal çərçivədə istifadə olunan dillərin daşıyıcıları beynəlxalq ünsiyyət prosesində iştirak etməyə məcburiyyətində qaldıqlarına görə beynəlxalq dillərə müraciət edir, onlardan birindən istifadə etməyə çalışır, gənc nəsli bu dilləri öyrənməyə sövq edirlər. Nəticədə beynəlxalq dillərə, xüsusən də qlobal dil olan ingilis dilinə axın durmadan sürətlənir. Bu gün

dünyada elə bir ölkə tapmaq olmaz ki, orada ingilis dilini öyrədən kursların, məktəblərin və s. sayı artmasın. Dünyada mövcud olan yüzlərlə dildən yalnız bir neçəsi beynəlxalq status almışdır. Bu dillər sırasına ingilis, fransız, alman, ispan, çin, ərəb, rus və s. dillər daxil olur. Həmin dillərdən ingilis dili xüsusi mövqeyi ilə seçilir.

Müasir dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda, ingilis dilinin nüfuzu sürətlə artır. Bir sıra tədqiqatçılar bunun ən azı iki səbəbini (a) dünyanın (bəşəriyyətin) ümumi (universal) bir ünsiyyət vasitəsinə (dilə) getdikcə güclənən ehtiyacının olması; b) ingilis dilinin belə bir ehtiyacı ödəmək üçün digər nüfuzlu dillərlə müqayisədə üstünlükləri) göstərirlər və qeyd edirlər ki, “müasir dünyada mövcud olan dillərin belə bir “iyerarxiya”sını təsəvvür etmək olar:

I. Əsas beynəlxalq dil (ingilis dili).

II. Beynəlxalq dillər (fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dilləri).

III. Dövlət dilləri, yaxud milli dillər (türk, fars, portuqal, italyan, yunan, indoneziya və s. dilləri).

IV. Xalq dilləri (ləzgi, çeçen, Tibet, uyğur, Altay və s. dilləri).

V. Tayfa dilləri (Cəfərov və b.).

Qloballaşma və dil məsələlərinin tədqiq olunması prosesində dil situasiyası və dil siyasətinin öyrənilməsi vacib şərtidir. Azərbaycan cəmiyyətində ingilis dilinin yayılma sərtləri, səbəbləri, bu dilin Azərbaycan dilinə təsiri və bir çox digər məsələlər ölkədə dil situasiyasına nəzər salmağı tələb edir.

F. Veysəlli ölkədə dil situasiyasını öyrənmək və əldə olunan nəticələrdən çıxış edərək dil siyasətini qurmasını zəruriliyini qeyd edərək, Azərbaycanda dil situasiyasını altı istiqamət üzrə təyin etmişdir. Birinci istiqamətdən bəhs edərkən müəllif bu qənaətə gəlir ki, “ölkəmizdə imperiyanın qalıqlarından biri də rus dilidir. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Uzun illər ikidillilik şəraitində yaşayan və rus dilinə önəm verən azərbaycanlılar özlərinin əsas ünsiyyət vasitələrindən olan rus dilindən ayrıla bilmirlər. ... Rus dili və ədəbiyyatı, rus mənəviyyatı ruhunda böyüyən adamlar bu ənənənin təsir dairəsindən çıxma bilmirlər, bütün davranışlarını rusca kökləməyə daha az enerji sərf etməklə nail olurlar. ... Respublikamızın paytaxt əhalisinin xeyli hissəsi, xüsusilə həmişə ruslara rəğbəti olan ailələr və onların törəmələri, eyni zamanda Respublikamızın iri şəhərlərdə keçmiş sovet, partiya və komsomol nomenklaturasının yetişmələri, bu gün də rusca oxuyur, rusca düşünür və bunu da özlərinə şərəf bilirlər.

Digər tərəfdən, imperiya dağıldısa da, onun güclü varisi öz ədası və ambisiyaları ilə qalmaqdadır. Bütün bunlar bizdə rusdillilərin hələ də dil situasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamalarını təsdiqləyən amil-

lərdir” (Veysəlli 3). Rusiya dilçilik məktəbinin Azərbaycan nümayəndələrindən biri olan müəllif nədənsə rus dilinə və Azərbaycan ərazisində yaşayan rusdillilərə münasibətdə olduqca sərt mövqedən yanaşır, rus dilindən ayrılmaq yoluna üstünlük verir. Fikrimizcə, müəllifin belə mövqeyi Azərbaycan dil mühitində rus dilində danışmaq, rus dilinə Azərbaycan dilindən daha çox rəğbət bəsləyənləri tənqid hədəfi seçmişdir. Onun “rus dili və ədəbiyyatı, rus mənəviyyatı ruhunda böyüyən adamlar” ifadəsində isə mövqe sərtliyi daha güclüdür. Rus ədəbiyyatı, rus elmi, o cümlədən də rus dilçiliyi dünya çapında aparıcı mövqelərdədir və Azərbaycanda bu ədəbiyyat və elmdən bəhrələnmək, ondan istifadə etmək vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycanın dil situasiyasında rus dilinin mövcudluğu əhəmiyyətlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, rus dili hələ ki Azərbaycanda həm ikinci dil, həm də beynəlxalq dil funksiyalarını yerinə yetirir. Birbaşa ingilis dilinə keçid və ya rus dili olmadan ingilis dilini ikinci dil, beynəlxalq dil, qlobal dil kimi qəbul etmək, dil daşıyıcılarını buna sövq etdirmək, fikrimizcə, əlverişli deyildir.

F.Veysəlli Azərbaycanda dil situasiyasını qiymətləndirərkən ikinci məsələ kimi ingilis dilinin qlobal dilə çevrilməsini ortaya qoyur. O göstərir ki, “qlobal dünyamızda bütün sahələrdə olduğu kimi, dil situasiyasında da amerikan-ingilis düşüncə tərzini və ingilis dili mühüm ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Bu meyl özünü gənclər arasında daha çox büruzə verir. Dünya miqyasına çıxmaq meyli, müasir sivilizasiyaya qovuşmaq, dünya iqtisadi və mədəni bazarında yer tutmaq istəyən gənclərimiz ingilis dilinə daha çox maraq göstərir, bütün güclərini sərf edərək bu dili öyrənib öz gələcək həyatlarını təmin etməyə can atırlar. Dünya əmək bazarında özlərinə bu dillə yer tuta və bu yolla da karyeralarını qura biləcəklərinə əminlik onların bu sahədə daha qətiyyətli addımlar atmalarını şərtləndirir” [Veysəlli 3].

Bu məsələdə müəlliflə razılışmamaq mümkün deyildir. Onun şərhini Azərbaycan cəmiyyətində ingilis dilinin yayılmasının sosial və iqtisadi şərtlərindən birini aydınlaşdırır. Bu şərtlər həm obyektiv, həm də subyektiv səciyyə daşıyır. Müəllif Azərbaycanda dil situasiyasını araşdırarkən üçüncü mövqedə türk dilini qoyur. Bu dilin Azərbaycan cəmiyyətində yayılması, populyarlaşması dil, mədəniyyət, iqtisadi-siyasi sahələrdə inkişafa birgə münasibətdən qaynaqlanır. “Müstəqillik illərinin əvvəllərində sərhədlərin açılması və tarixən mənəvi və qan bağlılığımız əhalimizin böyük əksəriyyətində Türkiyəyə meyli motivləşdirdi və ziyalılarımızın böyük qismi dərhal bundan yararlanmağa başladı. Gənclərimiz də bu fürsətdən kifayət qədər yararlandı. Dilimizə xeyli türk sözləri axıb gəldi, televiziya və radioda hətta türk dilinin intonasiyası və vurğusu tez-tez eşidilməyə başladı. Bu gün bu meyl bir qədər azalsa da, türk dilinin öz dilimizə qarışaraq işlənməsi adi hal almışdır”

[Veysəlli 3]. Təbii ki, türk dilinin Azərbaycan dil mənzərəsində yer alması təqdirə layiqdir. Bununla belə, müəllifin bu dilə münasibətdə ifratçılığa varılmasının qarşısını almağın vacibliyi fikri tamamilə düzgündür. “Biz bir millətlik iki dövlətlik” müddəası, “Azərbaycan dili” adının “türk dili”, “Azərbaycan türkcəsi” adları ilə dəyişdirilməsi cəhdlərinin düzgün olmaması artıq sübut olunmuş faktlardan biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: “Elm”, 2004.
2. Quliyeva Ş. Qloballaşan cəmiyyətdə radiojurnalistikanın rolu// Filologiya məsələləri. Bakı, AMEA Əlyazmalar İns-tu nəşri, №5, 2013, s. 452 -456.
3. Quliyeva T. Təhsilə və elmi tədqiqatlara qloballaşmanın təsiri// Filologiya məsələləri, №6, 2013, s.51-56.
4. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. B.: “XXI Yeni Nəşrlər Evi”, 2005.
5. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008.
6. Məmmədli N. “Azərbaycan dilinin qloballaşdırma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramı”nın həyata keçirilməsində Azərbaycan Nəşirlər və Poliqrafiyaçılar birliyinin tövsiyə və təklifləri// Filologiya məsələləri. Bakı, AMEA Əlyazmalar İnstitutu nəşri, 2013, №5, s.480- 484.
7. Şükürov A.M. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bugün və sabah. Bakı: “Azərbaycan Universiteti”, 2006.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı.

Zinhar İsmayilova

Summary

Language situation in the era of globalization

This article is devoted to judgment of problems of "globalization" of the modern world. Essential signs of the concept "globalization" are marked out. This cultural and historical phenomenon is considered through a prism of the main directions of human activity. The attention is paid to a ratio of the concepts "globalization" and "language situation in the era of globalization". Some conclusions concerning a state and tendencies of globalization process at the present stage are drawn.

Globalization process of the global economic, political and cultural integration and unification, rapprochement of business and consumer culture between the different countries of the world and growth of the international communication are characteristics of cultural globalization.

Зинхар Исмаилова

Резюме

Языковая ситуация в условиях глобализации

Настоящая статья посвящена осмыслению проблем «глобализации» современного мира в аспекте языковой ситуации. Выделены существенные признаки понятия «глобализация». Данный культурно-исторический феномен рассматривается через призму основных направлений человеческой деятельности. Основной акцент сделан на соотношении понятий «глобализация» и «языковая ситуация в эпоху глобализации». В данном контексте рассмотрен вопрос о конкретных языках как универсальном средстве коммуникации в частности, в Азербайджане. Сделаны некоторые выводы относительно состояния и тенденций глобализационного процесса на современном этапе.

Глобализация есть процесс всемирной экономической, политической и культурной интеграции и унификации. Для культурной глобализации характерно сближение деловой и потребительской культуры между разными странами мира и рост международного общения.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov

Günay Məmmədova

GDU

gunay-zulka90@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SÖZÜN BAŞLANĞIC ELEMENTLƏRİNİN DERİVATİV FUNKSİYASI

Açar sözlər: *derivasiya, intensivlik, informasiya, prepozisiya, prefiks.*

Key words: *derivation, intensity, information, preposition, prefix.*

Ключевые слова: *деривация, интенсивность, информация, препозиция, префикс.*

Başlanğıc elementlərin derivativ funksiya daşması şəkilçilərin mövcud olmadığı ilkin informasiya prosesində yeni anlayışların ifadə olunması tələbi üzrə baş vermiş linqvistik hadisə hesab olunur. İlkin mərhələsində təfəkkürün mütəmadi inkişafı informasiya prosesinin intensivləşməsini stimullaşdırdığı üçün bu hadisə mövcud söz modelini daim üstələmişdir. Başqa sözlə, mövcud söz modellərinin formalaşması prosesi artıq informasiyaların müqabilində ondan geri qaldığı üçün dil yeni informasiyaların müvafiq söz tərkibi ilə ifadə olunmasını yeni modellərlə ifadə edə bilməmişdir. Lakin yaranan informasiyaları ifadə etmək ünsiyyət prosesinin canlanmasını şərtləndirdiyinə görə çıxış yolu dilin öz daxilindən çıxış etməli olmuşdur. Odur ki, söz tərkibinin daxilində müvafiq dəyişmələrin baş verməsi yolu ilə informasiyaların ifadəsi aparıcı bir istiqamət təşkil etmişdir. Bunun üçün ilkin informasiya mərhələsinin məhsulu kimi formalaşmış monosillabik köklərdə başlanğıc, mərkəz və son elementlərin dəyişməsi yeni kök törəməsinin təməlinə çevrilmişdir. İlkin monosillablar dövründə sözün fonomorfoloji tərkibində baş verən dəyişmələr yolu ilə söz törəmələrinin yaranmasında başlanğıc elementlərin fərqlənməsi mühüm derivatoloji hadisəyə çevrilmişdir. İlkin monosillablaların formalaşdığı mərhələdə başlanğıc elementlər həm saitlərdən və həm də samitlərdən təşkil olunmuşdur. Şəkilçisizlik mərhələsində sözlərin törəməsi prosesi ayrı-ayrı dillərdə universal hadisəyə çevrildiyindən həmin proses söz tərkiblərinin formalaşması üçün heç bir məhdudiyət yaratmamışdır. Ona görə də başlanğıc elementlərin dəyişməsi üzrə yaranmış kök törəmələri Azərbaycan və ingilis dillərində də ümumi prosesin bir tərkib hissəsi kimi funksionallıq kəsb etmişdir. Aydın məsələdir ki, dillərin şəkilçilik mərhələsində monosillablar dəyişməz qala bilməzdi. Yəni söz sonuna şəkilçi artırılmaq ehtimalı məhdud olmadığından tərkiblərdə baş verən

dəyişmələr monosillabların ilkin variantlarının şəkilçilərlə qaynayıb-qarışmasına və bəzi hallarda şəkilçili variantlarla qarışmış monosillabların sərhədlərinin itirilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq başlanğıc elementlərin dəyişməsi prosesinə məxsus izlər itməmiş öz ənənələrini davamlı şəkildə saxlaya bilmişdir. Sözlün başlanğıc elementi məna fərqləndiriciliyə xidmət etdiyi üçün müvafiq keçidlər üzrə formalaşmış köklərdə ilkin semantik mühitə məxsus məna uyğunluqları da saxlanılır. Belə ki, monosillablara məxsus ilkin anlayışlar onların sonşəkilçili variantlarının baş verməsindən asılı olmayaraq ümumi məna mühitinə məxsus çalarlıqları özündə əks etdirir. Bu hadisə dillərarası universallıqla tənzim edildiyindən tipoloji quruluşundan asılı olmayaraq Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyən oxşarlıqla təcəssüm edilir. Dillərarası universallıqla səciyyələnən bu hadisə hər iki dilə məxsus sait, həm də samit başlanğıc sözlərdə müşahidə edilir. Dillər arasında ilkin informasiya mərhələsinə aid hadisələrdə universallıq səciyyəvi əlamət olduğu üçün hər iki dildəki başlanğıc kök elementləri məna fərqləndiricilik bildirdiyinə görə eyni zamanda prefiksəl xarakter daşmışdır. Prefiksəl elementlərin müvafiq fərqlənməsi üzrə baş verən söz törəmə prosesində isə oxşarköklü sözlərin formalaşması fonetik söz yaradıcılığı kimi tamamilə qanunauyğun hadisə hesab edilir [1, 96, 116, 172; 4, 85-91, 5, 3-38]. Bütün bu deyilənləri ingilis və Azərbaycan dillərinə məxsus aşağıdakı kimi nümunələrlə təsbit etmək mümkündür:

1. Başlanğıcda ingilis dili elementlərinin transpozisiyası

a) sait elementlərin transpozisiyası

Başlanğıcda sait səslərin transpozisiyası üzrə ingilis dilindəki aşağıdakı kimi sözlərdə eyni kökdən məna fərqlənməsi ilə formalaşan aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *ail* (xəstələnmək, narahat etmək), - *ill* (xəstə, zərərli, ziyanlı); *entry* (girmə, giriş, daxilolma, keçid) – *intra* (daxilində, içində), *along* (boyunca, uzununa) – *elongate* (vaxtını uzatmaq, uzunmüddətli, müddətini uzatmaq).

Verilən nümunələrdə *a-i*, *e-i*, *a-o* saitlərinin fərqlənməsi üzrə düzələn sözlərdə bir-birinə məna yaxınlığı müşahidə edilir. Buradan görüldüyü kimi başlanğıcda ayrı-ayrı sait səslərin işlənməsinə baxmayaraq həmin sözlərin kökü eyni olduğuna görə derivativ variantlarda da məna yaxınlığı özünü təcəssüm etdirir.

b) samit elementlərinin transpozisiyası

İngilis dili saitlərinin başlanğıcdakı transpozisiyası üzrə eyni kökdən yaxınmənəli sözlər yarandığı kimi samit səslərin transpozisiyası nəticəsində də eyni kökdən uyğun məna variantlarına malik olan sözlər yaranır. Buna aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *bleak* (dimdik, burun, çıxın-

tı) – *peak* (burun, ən uca nöqtə, zirvə); *bony* (çox arıq), *pony* (alçaqboylu); *dandle* (sallanmaq) – *tandle* (qarışıqlıq, dolaşıqlıq); *dough* (xəmir, pasta)–*tough* (sıx, elastik); *dump* (zibil topası) – *tump* (təpəcik) və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, başlanğıcda *b-p*, *d-t* samitlərinin transpozisiyası üzrə formalaşmış eyniköklü sözlərdə oxşar anlayışlar ifadə olunur. Bu ona görədir ki, başlanğıc elementlər prepozitiv mövqedə prefiks xarakteri daşdığı üçün kökü eyni olan sözlərdə də yaxın mənaların ifadəsi baş verir.

2. Başlanğıcda Azərbaycan dili elementlərinin transpozisiyası

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də başlanğıc elementlərin universal xarakterli dəyişməsi əsasında eyni kökdən yaxın mənə üzrə müstəqilləşən yeni sözlər formalaşmışdır. İngilis dilindəki kimi Azərbaycan dilində də fonetik elementlərin müvafiq transpozisiyası üzrə oxşar mənəli sözlər formalaşmışdır. Bunlara dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

a) *sait səslərin transpozisiyası*

Azərbaycan dili ilkin informasiya mərhələsindən sonrakı dövrdə aqlüti-nativ quruluş üzrə inkişaf etdiyindən monosillabların müəyyən qismi onlara qoşulan son şəkilçilərə görə öz müstəqilliyini itirmişdir. Onların ilkin mənaları da məhz sonşəkilçili variant əsasında təyin edilir [7, 234, 8, 144]. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *Al-ül*; *ay-öy*, *ay-oy* və s.

Al-ül kökləri monosillabik tərkib kimi sonralar müvafiq şəkilçilər qəbul etdikdən sonra ilkin mənadan uzaqlaşmışdır. Ancaq onların ilkin mənaları sonşəkilçili aşağıdakı variantlarda anlaşılır; *alışma* (iri tikələrə bölmək) – *ülüşmə* (xırda tikələrə bölmək) [2, 34, 3 339-625; 6, 26, 44] monosillabları da özlərinin kök müstəqilliyindən müəyyən dərəcədə uzaqlaşmışdır. Lakin mənbələrdə və dilin daxili qatlarında onların uyğun mənaları aşağıdakı kimi sonşəkilçili variantlar əsasında müəyyən edilir: *ayıtmaq* (demək, danışmaq), *öymək* (tərifləmək), *öyrətmək* (kimisə başa salmaq), *öyrənmək* (özü bilmək) [6, 25].

Ay-oy kökləri də monosillab kimi öz ilkin mənasını sonşəkilçili variantlarda saxlayır: *Ay* kökünün ilkin mənası *ayıq*, *ayıl* sözlərində, *oy* kökünün mənası isə *oyan*, *oyaq*, *oyat*, *oyanış* kimi sözlərdə müşahidə edilir.

b) *samit səslərin transpozisiyası*

Azərbaycan dilində başlanğıcdakı samit səslərin transpozisiyası üzrə aşağıdakı eyni kökdən aşağıdakı kimi yaxınmənalı sözlər formalaşmışdır: *tik* (tikmək, qurmaq, hörmək) – *dik* (hündür, düz dayanmaq); *cır* (cırıq, cırılmaq)–*yırt* (yırtıq, yırtılmaq); *devirmək* (yıxmaq) – *çevirmək* (yanıüstə, arxası üstə dönmək) və s.

Müxtəlif sistemi dillərdə bu tipli sözlərin araşdırılması ilkin informasiya dillərarası universallığın müəyyən edilməsinə, sonrakı mərhələdə isə

həmin ənənələrin müqayisəli qarşılaşdırma yolu ilə ilkin ənənələrin davam etməsinə dair optimal faktların aşkara çıxarılmasına xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşr., 1964, 476 s.
3. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969, 676 с.
4. Гаджиева Н.З. К истории анлаута в тюркских языках “Тюркологические исследования”. Москва: Наука, 1976, с. 77-93.
5. Ганиев Ф. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казань, Татарское книжное изд. 1973, 39 с.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, 171 s.
7. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 324 s.
8. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 184 s.

Гунай Мамедова

Резюме

Производная функция начальных элементов слова в азербайджанском и английском языках

Префиксная характеристика начальных элементов слова принадлежит к односложным корневым морфемам, характеризующим начальный информационный процесс. Поскольку на начальной информационной стадии не было аффиксов, процесс формирования слова из содержания корня в выражении новой информации имел первостепенное значение. Образование слова путем изменения первичных элементов также является неотъемлемой частью производного процесса, лежащего в основе того же корня. Поскольку на начальном информационном этапе аффиксов не было, происхождение корня было универсальным для всех языков, включая азербайджанский и английский. Смена первых элементов в начале слова не только осталась односложной на других стадиях, но также оставила следы в вариантах последнего аффикса. Следовательно, как и в односложных вариантах, в одних и тех же корневых словах сходные значения обычно сохраняются в вариантах последнего аффикса.

Gunay Mammadova

Summary

Derivative function of word beginning elements in Azerbaijani and English

The prefix characteristic of the initial elements of the word belongs to the monosyllabic stem morphemes belonging to the initial information process. Since

there were no artefacts at the initial information stage, the process of word formation from the word content in the expression of new information was of paramount importance. Derivation through the alteration of primary elements has also been an integral part of the derivative process underlying the same root. Since there were no artefacts at the initial information stage, root origin was universal for all languages, including Azerbaijani and English. The change of the first elements at the beginning of the word has not only remained in the monosyllabic words in the later stages, but also has its own traces in the last-colour variants with affixes. Therefore, as in monosyllabic variants of the same root words, similar / analogous meanings are usually preserved in the color-coded multisyllabic variants.

Rəyçi: fil.f.d., dos.H.Quliyev

Nahide Heyderova
NSU

ARCHAISMS IN THE AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

Key words: *historicisms, archaisms, lexical system.*

Açar sözlər: *tarix, arxaizmlər, leksik sistem.*

Ключевые слова: *историзмы, архаизмы, лексическая система.*

When viewing lexical systems, you can see what changes they have undergone over the centuries. One of the details that attract attention is the emergence of new words, as a result of which obsolescence and departure from the language of words is observed. We are witnessing the emergence of a contradiction between the new and old words - archaisms and historicisms. In terms of use, these words make up different groups:

1) completely lost the power of using a word of unknown meaning and not participating in the creation of new words, for example: *yanxas* - folk (provincial) *ashugs*, *dün* - night, *sədaq* - arrow basket; in English *anon* - soon, immediately, *phaeton* - phaeton, *diligence* - mind, *woe* - regret, *harken* - to listen, etc.; 2) old words that have lost their power as an independent word in the modern language and have retained their traces in the composition of words, for example: *tox* (in the sense of beat) in the word *toxmaq*, *qar* (in the sense of hardness) in the word *qarmaq*, *il* (in the sense of collect) in the word *ilxı et al.*; in English *betwixt* - between, *chide* - scold, *lone* - lonely, etc.

The second group of old words is archaisms. Unlike historicisms, they consist of such words that objects and events expressed in them exist even at the present time, but they are expressed in other words. Archaisms are included in the passive fund of the dictionary. The following definition can be given for archaic words: archaic words are words that come out of speech for certain reasons. Tracing this process, we cannot but evaluate the role of dictionaries. Dictionaries store these words as a lexical unit in the language system and lengthen their life.

If any word loses its expression completely, it makes no sense and there is no synonym for its replacement, then this word is called historicism. Historicisms are used only for the purpose of reviving, reviving a life. Some words in the Azerbaijani and English languages expressing the names of several musical instruments, types of weapons, outdated clothes, household items, modes of transport, etc., turned into historicisms. For example: *buxarı*

(fireplace), kürə (horn), sacayaq (tagan), çarıq (shoe), belbağı (sash), qəza (wreck), nahıyyə (district), pristav (bailiff), strajnik (guard), qaradovoy (city), etc., or in English: haply (maybe), befall (happened), knight (knight), hapless (unsuccessful), staunch (firm), etc. There is a fact of the connection of historicisms with the names of stinity. An example is the presence in the past in Baku of only one seven-story and five-story buildings. Therefore, even now, when they say "five-story building" or "seven-story building", the corresponding buildings are originally built. As well as hundreds of denominations of places, such as Qubameydani (Cuban Square - Kubinka), İçəriçəhər (Icherisheher - Old Town), qoşaqaalaqapısı (goshisagapysy - paired castle gates), etc., outdated, turned into a passive fund of the dictionary and are included in the list of historicisms [4, 68].

Archaisms in the Azerbaijani language are divided mainly into two parts: lexical and semantic. If the name of an object or incident replaces another word, then the previous word goes into a passive fund and is called lexical archaism, for example: used instead of necə (how) - nə günə (what day), instead of hansı (which) - qanğı or hankı, instead of saç (hair) - muy. If a word, having lost its original meaning, expresses a new meaning, its former meaning is called semantic archaism, for example: qoçu - brave in the old meaning, donluq - gift in the old meaning, aş in the old meaning of the dish, etc. In our language lexico-phonetic archaisms are also found, for example: xəlq - halq (people), qamış - camış (buffalo), taraq - daraq (comb), ğənimət - qənimət (trophies), həna - hına (henna), etc.

Archaization of words in the English language goes through three periods of development. In the initial period of the archaization process, words are rarely used. Words that have undergone such degradation are called obsessing words. They are slowly coming out of general use. This number of words includes pronouns in English thou (you) and its other forms: thee, thy and thine, which had the corresponding verb endings est and are verb forms art, wilt (thou makest, thou wilt); (e) th instead of (e) s, etc., for example, he maketh.

Many words that have come from the French language are part of a group of obsessional words. These words are preserved to maintain the spirit of the old English language in modern English. For example: a pallet - a straw mattress; a paltrey - a small horse; garniture - furniture, etc. The second group of archaic words is words that are not used at all in the English language, but despite this, they are recognized as an English word in the vocabulary of the English language, for example: metkins - it seems to me; nay - no. Such words are called obsessional. Archaic words in the

third group have been completely removed from the English language, and it is currently impossible to find or return their primary source in English. Such archaic words were called “archaic proper”, for example: thoth - trust, faith; a losel - idler, unsuitable. In the literary language, archaisms write certain historical and documentary, popular science and artistic works. For example: in Bernard Shaw's “How he lied to her Husband”, an 18-year-old man falls in love with a 37-year-old woman. And the text uses the expression: “perfect love casteth of fear” (real love knows no bounds).

Sometimes archaic words and especially archaic forms of words are used with a satirical purpose. This is achieved by a method called “anti-climax”. Situations using archaism are not consistent with context. And this creates a discrepancy between the word used at the moment and the usual situation that excludes this use. The number of newly introduced words and new meanings is always many times greater than the number of obsolete, archaic words at each time. This shows the sensitivity of the vocabulary to novelty and progress. Continuously changing vocabulary expands and enriches precisely thanks to new words and meanings. At the same time, for objective reasons, a certain number of words are also aging, archaizing. It is wrong to consider archaic words completely unused. Despite the obsolescence of archaic words, they do not completely leave the language, only the range of their use is limited. This means that archaisms are words deprived of active use, which have passed from the active fund of the language to the passive. That is, these units can be used, if not in all branches of the language, then in certain styles, since archaisms are addressed mainly in the scientific (historical works) and artistic styles.

The study of the stylistic significance of archaisms is closely related to their lexical and semantic essence. It should be noted that the seemingly simple questions of archaisms are actually complex and controversial, because the study of archaisms is not limited to the mechanical calculation of obsolete words [1, 92].

Archaic words are not always considered “dead” words, because sometimes they can again become a word used in the vocabulary of a language. In addition, a “dead” word can be used instead of a lost word during a period of illiteracy.

In order to have a correct idea of the stylistic coloring and possibilities of the appropriate use of archaic words, we will consider different types of archaic words:

1. Relatively historical archaisms. From the point of view of modern linguistics, in the ranks of words considered archaic, one can find words that

were working words 5–6 centuries ago; and there are such words that entering the vocabulary of the language in our time, have become obsolete and archaized.

Thus, there are almost no differences between the archaic word that has not been used for several thousand years and the word archaized only recently, since these words are archaic words for the vocabulary of the modern language.

2. The future of not all archaic words is the same; some of them are completely forgotten; some, turning into dialect words, are used to a limited extent; others pass into another language, become foreign words for a language with a true origin; and others become working words again.

It is known that language does not like identical words and expressions, always tries to get rid of them. Only words related in meaning survive to form a synonymous series. One of the words related in meaning necessarily wins, whether it is a native word or a foreign one, while the other goes into the passive fund of the language. In linguistics, these obsolete words are called lexical archaisms, and unlike historicisms, they always have actively used synonyms. That is why archaisms are evaluated as a linguistic situation, in the full sense of which has no connection with history [8, 44]. Archaic words as “antiquity” occupy a different position. Some of them are so “old” that are found only in ancient manuscripts and monuments, others are known to us from the works of literature of the XIX century, the third part continues to live in the memory of the old generation [6, 45]. But archaic words differ not only by the sign of antiquity, but also by the reasons for the achievement of the same signs. This difference is considered more serious and fundamental [8, 28], because in determining the causes of archaization of words, various types appear, and this is very important from the semantic and stylistic sides too. Society develops, certain social cases, means of production, household items, etc. are forced out of real existence, from the lifestyle of that people, behind them the words expressing these definitions also disappear from the language, remaining only in the monuments of literature [10, 84].

Some stylists speak of two types of archaic words, defining them as real (genuine, English: real) and stylized (English: stylistic), and include words used as living words for their period in ancient monuments, in a group of truly archaic, and the words used for stylistic coloring, in a group of stylized archaisms [5, 251]. A careful check of archaic words from the point of view of the possibilities of stylistic use reveals the groundlessness

of such a separation of archaic words, because almost all archaic words can be used in any stylistic color.

Archaic words do not constitute a special layer of the vocabulary of a language. Like other lexical units, they can also be usually neutral and expressive-emotional [8, 47]. But at the same time, in order to achieve a certain idea of the stylistic significance of such archaisms, it is necessary to group them, taking into account the diversity of the nature of these language units.

It should be noted that the classification of archaic words is a controversial issue. Traditionally, in existing linguistic literature, these words are mainly divided into three groups:

- 1) historicisms, that is, outdated words along with expressed objects;
- 2) lexical archaisms, i.e., completely obsolete words, supplanted by synonyms, expressed objects remain;
- 3) semantic archaisms, i.e. words preserving the old form.

Reference

1. Budagov R. A. Introduction to the science of language. M., 1958.
2. Efendieva T. Lexical style of the Azerbaijani language. Baku, 1980.
3. Halperin I. R. Stylistics. M.: Higher School, 1977.
4. Jafarov S. Modern Azerbaijani language. Baku: Maarif, 1970.
5. Kozhina MN Stylistics and some of its categories. Perm, 1961.
6. Ukhmylina U. V. Vocabulary of the modern Russian language in a stylistic sense. Gorky, 1956.
7. Khalilov B. Lexicology of the modern Azerbaijani language. Baku, 2008.
8. Chizhik-Poleyko A. I. Stylistics of the Russian language. Voronezh, 1964.
9. Shansky N. M. Obsolete words in the vocabulary of the modern Russian literary language // Russian at school. 1954. No. 3.
10. Shor R. O. Chemodanov N.S. Introduction to linguistics. M., 1945.

Nahidə Heydərova

Xülasə

Azərbaycan və ingilis dilində arxaizmlər

Bu məqalə Azərbaycan və İngilis dillərində arxaizmlərə həsr olunub. Arxaizmlər leksik sistemdə dəyişikliklərə uğrayıb. Arxaizmlərin müxtəlif qrupları, arxaizmlər və tarixizmlər arasındakı fərq, onların inkişaf dövrləri, quruluş xüsusiyyətləri, semantic qruplar və başqa problemlər məqalədə əksini tapmışdır. Elm adamlarının fərqli görüşləri və metodları, bədii-ədəbiyyatda arxaizmlərdən istifadə məqsədi və onların təsnifatı Azərbaycan və İngilis dillərində nümunələrlə təqdim olunur.

Нахида Гейдарова

Резюме

Архаизмы в азербайджанском и английском языках

В статье идет речь об архаизмах в азербайджанском и английском языках. В статье нашли свои отражения вопросы появления архаизмов в результате изменений лексической системы языка, группы, периоды их развития, различия между историхизмами и архаизмами, стилистические характеристики, семантические группы и т.п. Исследованы методические подходы разных ученых к проблеме, прокомментированы цели употребления архаизмов в некоторых художественных произведениях, затронуты вопросы классификации архаизмов, показаны примеры в обоих языках.

Rəyçi: fil.e.d. A.Ağalarov

İlahə Bayramova
ADU

SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİNİN SEMANTİK KLASSİFİKASIYASI (*Alman və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi əsasında*)

Açar sözlər: *söz, sifət, nitq hissəsi, müqayisə, komparativ.*

Key words: *word, adjective, parts of speech, comparison, comparative.*

Ключевые слова: *слово, прилагательное, часть речи, сравнение, компаративный.*

Dilin semantik strukturunda müəyyən hissəni təşkil edən sifətlər digər parametrlərlə yanaşı dərəcələnməyə görə də təsnif olunur. Hazırkı məqalədə sifətlərin ümumiyyətlə semantik xüsusiyyətlərinin təsnifatından deyil, onların dərəcələnməyə görə semantik təsnifatından bəhs olunacaq. Ona görə də ilk növbədə hər iki dildə dərəcələnməyə görə semantik təsnifatın aparılması xüsusiyyətlərinə, bu təsnifatın əsasında hansı prinsipin durması məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Sifətin makro komparativlik sahəsinə daxil olan hər bir mikro komparativlik sahəsi semantik xüsusiyyətinə görə digərlərindən fərqlənir. Əlbəttə, burada söhbət bu və ya digər əşyanın semantikasına ilə bağlı dəyişiklikdən deyil, əşyanın əlamət və keyfiyyətində baş verən formal məna dəyişikliyinə gedir. Müəyyən kontekst və situasiya ilə bağlı müxtəlif əşyaları təyin edən bu tipli sözlər danışanın təsviri ifadə üslubu ilə modifikasiya olunur. Yəni əşyaya xas əlamət və keyfiyyətlər danışanların münasibətindən asılı olaraq müxtəlif dərəcələrdə ifadə oluna bilər. Bu da danışanın təsvir üslubu ilə bağlı hadisədir. Məsələn, danışan ünsiyyət prosesində “die schöne Blume” (gözəl çiçək) ifadəsini işlətməklə çiçəyin ümumilikdə “gözəl” olması fikrini ifadə etmiş olur. Burada sifət komparativlik sahəsinin ilkin mikro sahəsində çıxış etmişdir. Bu sahə istər alman, istərsə də Azərbaycan dilində pozitiv (adi) dərəcəsinə əhatə edir. Bu sahədə əşyaya xas keyfiyyət heç də başqa eynicinsli əşyanın keyfiyyəti ilə qarşılaşdırılmamışdır. Bu keyfiyyət həmin sifətin adi, ilkin abstrakt əlamət formasıdır. Əşyaya xas əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədəki abstrakt forması digər dərəcələrdə də özünü göstərir, lakin fərqli formada.

Sifətin makro komparativlik sahəsinə təmsil edən digər mikro sahələr (müqayisə, superlativ, azaltma, üstünlük) müqayisənin hansı səviyyədə aparılmasından, müqayisəyə daxil olan əşyaların sayından asılı olaraq müəyyənləşir. Əgər müqayisə sahəsində iki eynicinsli əşyanın əlaməti nəzərdə tutulursa

və onlar müqayisə edilirsə, deməli, burada alman dilində işlənən komparativ dərəcəsi üzrə müqayisə nəzərdə tutulur. Bu dərəcə forması Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqli xüsusiyyətə malikdir. Müqayisə sahəsində komponentlərin sayı ikidən artıq olduqda və onların əlamət və keyfiyyət xüsusiyyətləri fərqli olarsa, bu zaman komparativlik sahədə superlativ dərəcə özünü göstərir. Məs. Diese Blume ist schöner als jene. Aber die Rose ist die schönste Blume. (Bu gül o birilərindən daha gözəldir. Amma qızıl gül ən gözəl güldür.) Təhlildən aydın olur ki, komparativlik sahəsində sifətin dərəcələri semantik xüsusiyyətinə görə fərqlidir. Komparativ dərəcəsinə sifətin əlaməti adi dərəcə ilə müqayisədə üstündür. Növbəti müqayisə sahəsində isə üçüncü eynicinsli elementin əlaməti həm birinci, həm də 2-ci dərəcədə olan sifətlə müqayisə edilir. Məlum olur ki, sifət superlativ dərəcəsinə maksimum yüksək əlamət xüsusiyyətinə malik olur (die Rose ist die schönste Blume/am schönsten). Deməli, sifət superlativdə semantik xüsusiyyətinə görə nəinki adi dərəcədəkindən, hətta komparativdəki vəziyyətdən də çox olur. Danışığ aktında üslubumuzu və mövzu ilə bağlı istifadə edəcəyimiz leksikonu dəqiqləşdiririk. Şübhəsiz ki, dinləyicinin də dil qabiliyyətinin nəzərə alınması vacibdir. Əşyanı təyin edən əlamət və keyfiyyətlərin çalarlıqları rəngarəng olduğundan bütün sahələri əhatə edən əlamət və keyfiyyət bildirən vahidlər heç də bütün dinləyicilər üçün tam məlum olmur. Məs.: rəngsaz rəng çalarlarını başqaları ilə müqayisədə daha asan ayırd etdiyi halda, başqaları bunu bacarmır və yaxud musiqiçi notların əlamət xüsusiyyətlərini heç bir çətinlik olmadan müəyyənləşdirə bilir və s. Adi dinləyici isə bu prosesdə çətinlik çəkir.

Komparativlik sahəsində komponentlər müxtəlif əlamət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə müqayisə oluna bilər. Bir vəziyyətdə əşyanın əlaməti adi dərəcədə olduğu halda, digər vəziyyətdə başqa bir əlamətinə görə fərqli müqayisə dərəcəsinə işləyə bilər. Superlativ dərəcəsinə işlənmiş “schönste” (ən gözəl) sifəti danışanın obyektini təsvir edərkən ekspressivliyini və emosiyasını göstərir. Hətta bu xüsusiyyətlərin ifadəsi üçün danışan akustik parametrlərin köməyindən də istifadə edir. Bu müqayisə formasına Azərbaycan dili tədqiqatçılarının münasibəti fərqlidir, çünki onların bəziləri əşyanın əlamətindəki yüksəlmə dərəcəsini “çoxaltma dərəcəsi” kimi qeyd etdikləri halda, digərləri çoxaltma dərəcəsinə sonra əlamətin dərəcəsinin daha yüksək olduğunu irəli sürür və nəticədə müqayisənin yeni bir mikro sahəsinin mövcudluğunu göstərirlər. Bu sahə də Azərbaycan dilində sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi adlandırılır.

Alman dilindən dərəcə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən Azərbaycan dilində makro komparativlik sahəsinin komponentləri arasında azaltma dərəcəsi kimi mikro müqayisə sahəsi də yer almışdır. Əvvəlki müqayisə sahələrinin

semantik xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq burada əşyaya xas əlamət və keyfiyyətin dərəcə göstəricisində azalma baş verir. Məs.: Onun donqar beli, bozumtul gözləri var idi [1, 246]. Bu cümlədə “donqar” sifəti semantik xüsusiyyətinə görə adi dərəcədə, “bozumtul” sifəti isə azaltma dərəcəsindədir. Bu sifətlər semantik təsnifatda müxtəlif qruplara aid olduğundan onları eyni əşya ilə əlaqələndirmək qeyri-mümkündür. Qeyd olunmuş bu cümlədə də “donqar” sifəti “beli” əşyası, “bozumtul” sifəti isə “gözü” ilə semantik əlaqəyə girmişdir. Hər iki halda sifətlər insana xas orqanların keyfiyyət və əlamətini təyin edirlər, lakin müxtəlif tərəflərdən. Qeyd edək ki, bu semantik birləşmələrdə sifətlər bir-birlərini əvəz etmə imkanına malik deyil. Nümunələrdən bəllidir ki, komparativlik kateqorial anlayış kimi müqayisənin müxtəlif növ və formalarını əhatə edir və o, danışan tərəfindən dilxarici dəyərləndirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Müqayisə zamanı əsas konstituent kimi komparat (müqayisə olunan) və komparant (nə ilə müqayisə edilir) nəzərdə tutulur. Bu dəyərləndirmədə əlamətlərin ya bərabərliyi, ya da qeyri-bərabərliyi üzə çıxır. Verilmiş cümlədə 2-ci sifət “bozumtul” əlamətin azaltma dərəcəsində olduğunu göstərir. Azaltma dərəcəsinin Azərbaycan dilində mövcud olmasını bütün tədqiqatçılar birmənalı şəkildə qəbul edirlər, lakin 1920-ci ilədək, eləcə də sonralar da bu dərəcənin adı “kiçiltmə” termini ilə göstərilmişdir. Həmin cümlədə işlənən “donqar” sifəti əşyanın əlamətinin neytral dərəcədə, yəni qeyri-müəyyən əsas formada olduğunu göstərir. Daha dəqiq ifadə etmiş olsaq, deyə bilərik ki, bu birləşmədə “donqar” sifəti abstrakt formada nəzərdə tutulmuş mənanı əks etdirir və digər eyni əlamətlə qarşılaşdırılmazdır. Elə bu səbəbdən də relativ fərq özünü göstərmir. Sifət özünün mütləq əlamət göstəricisində ifadə olunmuşdur. Bu forma əlamətlərin bərabərliyini əks etdirir, çünki bu situasiyada nə komparatın, nə də komparantın olmasına ehtiyac duyulmur.

İ.P.Taqil “Alman dilinin qrammatikası” əsərində sifətin müqayisə dərəcələrini təhlil edərkən əlavə bir mikro sahəni, yəni elativ dərəcəsinə qeyd etmişdir. Bu dərəcə yüksək dərəcəli mütləq superlativ kimi şərh olunmuşdur. Aparılmış müqayisə bu dərəcənin Azərbaycan dilindəki şiddətləndirmə dərəcəsinə uyğun gəldiyi məlum olmuşdur. Ümumi dilçilikdə intensiv dərəcə adlanan sifətin şiddət dərəcəsinin Azərbaycan dilində iki növünün olduğu da göstərilmişdir.

- 1) Tam forma
- 2) Yarımçıq və ya naqis forma

Bu bölgünün formal olduğu məzmununa təsir etmədiyi M.Hadi tərəfindən qeyd olunmuşdur. O qeyd etmişdir ki, yarımçıq və ya naqis forma öz məzmununa görə tam formanın tamamilə eynidir. Burada da keyfiyyətin

tamlığı ifadə edilir. Lakin fərq burasındadır ki, təkrar edilən sözlərdən birincisi (qara-qara; böyük-böyük) səs tərkibi cəhətdən naqisdir. Həmin naqis forma müasir ədəbi və canlı danışq dilində normal halda işlənir. Məs.: qap-qara, tumturş və s.

Bunlardan başqa müasir Azərbaycan dilində şiddət dərəcəsinin bir növü də analitik üsulla düzəlir. Bunun üçün əsli sadə sifətlərin əvvəlinə “düm”, “tünd”, “zil” kimi köməkçi sözlər əlavə olunur. Məs.: “tündqırmızı”, “düm ağ”, “zil qara” və s.

Alman dilində sifətin komparativlik sahəsində elativin mikro müqayisə sahəsi kimi mövcudluğu Q.Helbiq tərəfindən də göstərilmişdir. Lakin müəllifin qeyd etdiyinə görə, bu müqayisə dərəcəsi çox halda superlativlə eynilik təşkil edir. Əsas fərq kimi sıfır artıqlı göstərilir. Məs.: herrlichstes Wetter (ən gözəl hava), in höchster Eile (həddən artıq tələskənliklə), mit besten Grüßen (ən xoş arzularla) və s. Bu birləşmələrdə işlənən “herrlichstes” (ən gözəl), “höchster” (ən yüksək), “besten” (ən yaxşı) sifətlərinin qarşısında artikelin işlənmədiyini onların superlativdə müqayisədə yüksək əlamət və keyfiyyət göstəricisini əks etdirdiyini və elativ dərəcəsinə bildirdiyini göstərir.

İstər alman, istərsə də Azərbaycan dillərində sifətlərin dərəcələnməyə görə semantik təsnifatında hər mikro dərəcə sahəsinin özünə xas semantik mikro sahəsi müəyyən olmuşdur. Bu təsnifat prinsipində əlamət və keyfiyyətin pozitiv sahəsi əsas meyar kimi çıxış edir. Alman tədqiqatçısı V.Şmidt “Grundfragen der deutschen Grammatik” (Alman dili qrammatikasının əsas məsələləri) əsərində sifətlərin dərəcə xüsusiyyətlərindən bəhs etsə də, onların semantik təsnifatını ötrə nəzərdən keçirmişdir [5, 186-189].

Y.V.Qulıqa və M.D.Natanzon sifətin dərəcələrinin semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən isə qeyd etmişlər ki, alman dilində sifətin üç dərəcəsi mövcuddur: Pozitiv, Komparativ, Superlativ/

Onların bu təsnifatla bağlı fərqli yanaşmalarını onunla izah etmək olar ki, onlar komparativdə və superlativdə işlənən sifətlərin mənalılarının müəyyən leksik vasitələrin köməkliyi ilə artırılmasının mümkünliyünü də qeyd etmişlər.

Müqayisə dərəcəsinə işlənən sifətin əlamətinin viel (çox), bedeutend (əhəmiyyətli), noch (daha), immer (həmişə) sözləri ilə daha qabardılır. Məs.: Seine Arbeit ist noch (viel) besser. (Onun işi daha yaxşıdır.) Wir kommen viel später. (Biz çox gec gəldik.)

Superlativdə isə bu xüsusiyyəti “aller” sözü yerinə yetirir. Məs.: Du bist die allerschönste in der Gruppe. (Sən qrupda hamıdan gözəlsən.)

Verilmiş nümunələrdə sifətlər dərəcə xüsusiyyətinə görə komparativ (besser, später) və superlativdə (schönste) işlənsə də, məna çalarlığı baxı-

mından onlar əlamətin nisbətən yüksək olduğunu ifadə edirlər, yəni “viel besser” ifadəsində sifətin əlaməti “besser”dəkindən yüksəkdir, “viel später” ifadəsində də bu vəziyyət təkrar olunur. Bu cür müqayisə forması Azərbaycan dilində fərqlidir.

Azərbaycan dilində sifətlərin qarşısında işlənən “çox”, “daha”, “lap” və s. vahidləri sifətin çoxaltma dərəcəsinin düzəldilməsi ilə bağlı hadisədir. Ancaq onu da əlavə etmək lazımdır ki, kontekst və situasiyadan asılı olaraq bu vahidlər antonim mənalı sifətlərin də əlamətlərinin azalma istiqamətində dərəcənin artmasını bildirir. Məs.: Axı yoldaşına qarşı onun bu hərəkəti çox (lap, olduqca və s.) pisdir. Semantik cəhətdən əvvəlki cümlədəki “viel besser” ifadəsində “yaxşı” sifətinin əlamətində üstünlük qeyd olunduğu kimi sonrakı nümunədə də “çox pisdir” ifadəsində əlavə edilmiş eyni “çox” sözü “pis” sifətinin əlamətinin normadan artıq olduğunu göstərir. Bir vəziyyətdə əşyanın “yaxşılıq” əlamətinin yüksəlişi ifadə olunursa digər vəziyyətdə bu “pislik” əlamətinin artmasını əks etdirir. Deməli, burada müqayisə müstəvisi və sahəsi fərqlidir. Bu xüsusiyyətə görə alman dili Azərbaycan dilindən fərqlənir, çünki alman dilində bu komparativlik mikro sahəsi ilə bağlı olduğu halda, Azərbaycan dilində bu, çoxaltma dərəcəsinin müqayisə sahəsi ilə əlaqəlidir. Alman dilində sifətin dərəcələrinin semantik klassifikasiyasının təhlili onu deməyə əsas verir ki, komparativ və superlativ müqayisə sahələrində əlamətin göstəricisi pozitivlə müqayisədə yüksəkdir, lakin komparativdəki əlamət öz çalarlığına görə pozitivlə superlativ dərəcələri arasında yerləşir.

Azərbaycan dilində isə komparativlik sahəsini əks etdirən müqayisə dərəcələri alman dilindəki strukturla müqayisədə fərqli formada. Burada sifətin adi forması alman dilindəki kimi birinci yerdə deyil, əlamətin azaltma dərəcəsi ilə çoxaltma dərəcəsi arasında yerləşir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev E. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Avrasiya Press” 2005, 428 səh.
2. Гулыга Е.В., Натанзон М.Д. "Грамматика немецкого языка" Москва 2008,. 400 стр.
3. Тагиль И.П. «Грамматика немецкого языка» Санкт-Петербург, КАРО, 2016, 480 стр.
4. Gerhard Helbig. Johann Buscha. Deutsche Grammatik.VEB Verlag Enzyklopadie, Leipzig 1974, 629 S.
5. Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. Volk und Wissen Volkseidener Verlag, Berlin 1966, 323 S.

İlahə Bayramova

Summary

**Semantic classification of degree of adjectives
(on comparative material of Azerbaijani and German languages)**

In the article the question of classification of degrees of comparison of an adjective name on the basis of materials of German and Azerbaijani languages is considered. In the article the opinions of German and Azerbaijani researchers in this field are analyzed. The character of the sphere of comparability of the name of an adjective for both languages is mentioned. In both compared languages the sphere of comparativity is expressed by comparative degrees of the name of an adjective. It is noted that the main form of the adjective's name in both languages is Positive, and the comparative degrees in German are Comparative, Superlative, while in Azerbaijani - diminutive and excellent degrees.

Илаха Байрамова

Резюме

**Семантические категории степени прилагательных
(на сопоставительном материале азербайджанского и немецкого языков)**

В статье рассмотрен вопрос о классификации степеней сравнения имени прилагательного на основе материалов немецкого и азербайджанского языков. В статье анализируются мнения в этой области немецких и азербайджанских исследователей. Указывается характерность сферы компаративности имени прилагательного для обоих языков. В обоих сравниваемых языках сфера компаративности выражается сравнительными степенями имени прилагательного. Отмечается, что основная форма имени прилагательного в обоих языках – Позитив, а сравнительные степени в немецком языке – Компаратив, Суперлатив, в азербайджанском же языке – уменьшительная и превосходная степени.

Rəyçi: fil.e.d., prof.F.Aslanov

Zəhra Xankişiyeva

ADU

zara-zara-1986@mail.ru

C.R.R.TOLKİNİN BƏDİİ-ELMİ YARADICILIĞI ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ

Açar sözlər: *C.R.R.Tolkin, mif, fentezi, ədəbi tənqid.*

Key words: *J.R.R.Tolkien, myth, fantasy, literary criticism.*

Ключевые слова: *Дж.Р.Р.Толкин, миф, фэнтези, литературная критика.*

Müasir dövrdə oxucunu, ələlxüsus tədqiqatçıını düşündürən əsas məsələlərdən biri C.R.R.Tolkinin yaradıcılığının ictimai, yaxud elmi şəkildə dərk olunmasıdır. Əlbəttə ədibin əsərlərinin ədəbi dərk, hər şeydən əvvəl, həm də yazıçının yaradıcılığının elmi şəkildə öyrənilib səciyyəyləndirilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan C.R.R.Tolkinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dərkini müəyyənləşdirmək üçün biz Qərb ölkələrində, xüsusilə Britaniyada ədibin əsərlərinin dərkinə nail olmaq üçün aparılan araşdırmalara istinad etməyə üstünlük vermişik.

Rus ədəbiyyatşünaslığında C.R.R.Tolkinin əsərlərində müxtəlif məsələlərin gündəmə gətirilməsi, bir sıra elmi araşdırmaların aparılması rus ədəbi arealında ədibin yaradıcılığının diqqətlə öyrənilməsindən xəbər verir.

Tədqiqatçı alim İ.A.Maklakov “C.R.R.Tolkinin” “Üzüklərin hökmdarı” epopeyası Qərbi Avropa ədəbi ənənələri kontekstində adlı araşdırmasında (2002-ci il) ədəbiyyatşünaslıq meyarları çəvrəsində epopeyanın alleqorik, mifoloji və dini istiqamətlərini ön plana çəkmişdir [3].

Fikrimizcə, hər hansı ədib haqqında araşdırmanın aparılmasına dair dünya ölkələri xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında xüsusi bir kriteriya, yaxud hədd qoyulmamışdır. C.R.R.Tolkinin yaradıcılığının ayrı-ayrı aspektləri haqqında xeyli sayda araşdırmalar aparılmışdır. Bunlar əslində oxucunun, yaxud elmi auditoriyanın həmin yazıçının yaradıcılığına nüfuz etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı İ.Belovun araşdırmasına görə, keçmiş SSRİ-də indiki postsovet məkanında Tolkin tematikası üzrə 1983-cü ildə 2, 1993-cü ildə 8, 2001-ci ildə 11, 2003-cü ildə isə 19 elmi tədqiqat əsəri yazılıb nəşr olunmuşdur [2].

C.R.R.Tolkinin “Üzüklərin hökmdarı” əsəri müəyyən mənada Platonun uzun dialoq şəklində yazılmış “Respublika” (“Republic”) əsərində əksi-

ni tapan bəzi mətləblərdən xəbər verir. Həmin dialoqda cavabı axtarılan suallardan biri aşağıdakı kimidir: “Nə üçün əxlaqlı olmalısən?”. Həmin dialoqlar bölməsinin (kitab II-X) iştirakçılarından biri və əxlaqi həyatın vacibliyini müdafiə edən Sokrat (Socrates), eləcə də qeyri-əxlaqi həyatı müdafiə edən və bir növ əxlaqsızlığın vəkili kimi çıxış edən Qlankon (Glancon) və Adimantusdur (Adimantus). Dialoqdan oxucuya məlum olur ki, əgər qeyri-əxlaqi həyat var-dövlətə, güc-qüdrətə və şöhrətə aparıb çıxarırsa, əxlaqi virtuoz həyat isə kasıblığa, gücsüzlüyə, təhqirə təhrik edir. Elə isə nə üçün əxlaqlı olmaq lazımdır?

Lakin Platon bu həyasız, abırsız nəticəyə qarşı etiraz səsini ucaldaraq əxlaqi həyatın dəyərini görüb ona haqq qazandırır. Platonun adını qeyd etdiyimiz əsərində həyatda hamını düşünməyə vadar edən fəlsəfi və əsas sualın cavabı oxucunu razı salır. Həmin sual isə aşağıdakı kimidir: Mən öz həyatımı necə yaşamalıyam?

Əlbəttə qədim dünyanın əxlaqi hayatına ekskurs kimi təqdim olunan vacib və həyatı problemin çözümlü C.R.R.Tolkinin ayrı-ayrı obrazları tərəfindən cavablandırılmışdır.

Ədibin uşaqlara həsr etdiyi kitablarında, xüsusilə “Üzüklərin hökmdar”ında insanları xoşbəxtliyə çağıran sirlərin əsas açarları müəyyənləşdirilmişdir. Hətta “xoşbəxtliyin” altı açarı, yaxud altı dərsi olduğunu açıqlayan ABŞ-da Pensilvaniya ştatında Kral Kollecinin fəlsəfə departamentinin müdiri, Etika və ictimai həyat mərkəzinin direktoru Qreqori Bassamın (Gregory Bassham) “Tolkinin xoşbəxtliyə gedən yolun altı açarı” adlı araşdırmasında bu məsələyə aydınlıq gətirməsi təsadüfi deyildir. Ədibin oxucusu da, araşdırıcısı da yaxşı bilir ki, istər şəxsi həyatında, istərsə də yaradıcılığında o, həqiqət yolunun, mənəvi-əxlaqi həyatın pərəstişkarı və yolçusu olmuşdur. Həyatda ürəkdən sevdiyi xanımıyla qovuşan C.R.R.Tolkin belə bir xoşbəxtliyin sahibi olmuşdur. Əvvəla, yazıcının əsərlərində kəşf etdiyi və bədii təsvirini yaratdığı düstur belədir ki, dünya bizim indi yaşadığımız dünyadan fərqlidir. Tədqiqatçı alim Qreqori Bassam yazır: “Orada nə yol tıxacları, nə adamı, nə də Aralıq dünyasında insanlığa yad reallığı nümayiş etdirən telesoullar vardır” [6, 49].

Təbii ki, ədibin yaratdığı Aralıq dünya nə qədər yaşadığımız dünyaya bənzəsə də, hər iki dünya arasında fərqləri görmək, onların müqayisəsini aparmaq mümkündür. Lakin C.R.R.Tolkinin oxucusu ilə bölüşdüyü əsl xoşbəxtliyin sirləri haqqında təsvirləri istər-istəməz kimliyindən asılı olmayaraq hər bir kəsi düşündürür. Ədibin hobbitlərinin və elflərinin məskən qurduğu dünyada yaşanan xoşbəxtliyin sirri nədədir? Bəs biz bu altı vacib xoşbəxtlik dərslərinin sirlərindən necə faydalana bilərik? Əlbəttə, bu sualların ədəbi axta-

rısına çıxan tədqiqatçı Qreqori Bassam həmin dərslərin adlarını elə essəsinin sərlövəsinə gətirməklə onların əsas bəndlərini tapmağa çalışmışdır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ən sadə şeylərdə məmnunluq;
2. Öz narahatlıqlarına işıq salmaq;
3. Özün kimi olmaq;
4. Öz şəxsi yaxşı xarakterini formalaşdırmaq;
5. Əylənib gözəlliyi yaratmaq;
6. Təəccübü yenidən kəşf etmək.

“Üzüklərin hökmdarı” əsəri sonu xeyir, yaxşıqla bitən və uşaqlarda xoş ovqat yaradan faciə kimi dəyərləndirilsə də, elə hesab edirik ki, bu faciə həm də şərin və onun xislətini, təbiətini aşkar edən, onun canlı təsvirini yaradan gözəl ədəbi sənət nümunəsidir. Bu əsər uşaqlarda gələcəyə inam hissinə alovlandırdığına, şər üzərində qələbənin mümkünlüyünü təmin və təlqin etdiyinə görə böyük oxucu sevgisini qazanmışdır. Biz “Üzüklərin hökmdarı” nı oxuyanda belə bir qənaətə gəlirik ki, özümüzün içində, bütövlükdə yaşadığımız dünyada şərin bizimlə bir yaşadığını dərk edirik. C.R.R.Tolkinin yaratdığı şər obrazı ilə tanışlıq oxucunu da bu qənaətə gətirir. “Hobbit” və “Üzüklərin hökmdarı” adlı seriya kitabları ədibin dünyada məşhur əsərləri sırasında xüsusi yeri ilə seçilir. Bu əsərlər dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə edilmişdir və onların on milyon nüsxələrlə satıldığı qeyd olunur. “Üzüklərin hökmdarı” əsərində C.R.R.Tolkin insanlığı düşündürən həyatı sualların cavabının axtarışında olduğunu bəyan etmişdir. İnsan düşünür ki, əxlaqlı olmaq vacibdirmi? Görəsən mənim həyatda seçəcəyim yol hansı olmalıdır? Yaxud ağılna bunu da gətirir ki, mən necə insan olmalıyam? Görəsən mən bu həyatı necə yaşayım ki, xatirələrdə yaxşı iz qoyum. İstər-istəməz bu kimi həyatı və fundamental sualların, yaxud əxlaq fəlsəfəsinin insanlıq qarşısında qoyduğu məsələlərin bədii həlli bəşər tarixində insanlara xas ən vacib əxlaq əlifbası kitabı adlandırıla bilər.

C.R.R.Tolkinin üzüyün cazibəsi və güc-qüdrəti məsələsinə həsr olunmuş əsərindəki suallar ilk dəfə Platon tərəfindən təxminən 2.400 il əvvəl cavablandırılmışdır.

İlk dəfə 1937-ci ildə Londonda nəşr olunan “Hobbit” in ikinci mükəmməl çapı 1995-ci ildə dəyişikliklər və əlavələrlə oxucu ixtiyarına verilmişdir. Müasir dövrün sənət şedevrlərindən birinə çevrilən “Hobbit” in kimliyi haqqında kitabın “Gözlənilməz qonaq” adlı I fəslində oxuyuruq: “.....hobbitin kim olduğunu bilirsinizmi? Doğrusu, hobbitlər barədə ətraflı danışmaq lazımdır, çünki hal-hazırda, müasir dövrdə onlara nadir hallarda rast gəlmək olur və hobbitlər, onların təbiri ilə desək, Hündür Xalqdan, yəni

bizdən gen gəzirlər. Onlar alçaq boylu millətdir, təqribən bizim yarımız qədər, hətta saqqalı cırtdanlardan da boyda alçaqdırlar.....

Hobbitlərin qarını iri olur, parlaq geyinməyi xoşlayırlar, əsasən yaşıl və sarı rənglərə üstünlük verirlər, ayaqqabı geyinməzlər, çünki təbiətən onların ayaqlarının altı daha cod dəri ilə, üstü isə, başlarında olduğu kimi, isti boz xəzlə örtülüb. Əllərində tünd rəngli uzun, cəld barmaqları, həlim mehriban çöhrələri var” [1, 6-7].

Tarixin yaddaşında iz qoyan və indi arxeoloji qazıntılarla bu balaca adamların kimliyindən çıxış edərək tədqiqatçı alimlərin, onları ədibin dili ilə “Hobbit” adlandırması təsadüfi deyildir. Tarixin keşməkeşli və mübarizələrlə dolu həyatında insanların bir-birinə dayaq durması, dar ayaqda onların bir-birinə həyan olması insanlığın ən gözəl əlamətləridir.

“Mən anladığının xeyir dualarını uçuruma çəkib aparıram....və xoşbəxt o adamdır ki, bu günə qədər o özü xeyir-dua verir” - Nitsşenin “Zərdüşt belə dedi:” əsərində Zərdüştün özü də bunu təsdiq edir [3, 78].

Tədqiqatçı alim Erik Bronson əsəsində daha sonra qeyd edir ki, biz dünyaya tarixlə gəlirik və həyat təcrübələri ilə formalaşırıq.....Və tarix bizə böyük olduğumuzu xatırladanda bu özü çox dəyərli bir iş olur [3, 78].

Esse ilə yaxından tanışlıq bizə bu sözləri əlavə etməyə imkan verir ki, C.R.R.Tolkin özü də XX əsr Avropasının taleyini və gələcəyini düşünərək onun ağrı-acısından, yaxud qeyd etdiyimiz əsrdə insanın düşar olduğu vəziyyətindən söhbət açır.

C.R.R.Tolkinin “Üzüklərin hökmdarı” əsərində həm çöl, həm də iç səyahətlərdən bəhs edilir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, bir çox qədim Şərq və Qərb dastanlarındakı səyahət motivlərini xatırladır. Akkad-şumer kimi dünyanın birinci kitabı hesab edilən “Gilqameş” dastanı, Homerin “İliada” və “Odyssey”-sı, Dantenin “İlahi komediyası” Bokkaççonun “Dekameron”u, Cefri Çoserin “Kənterberi hekayələri” ilə müqayisədə ədibin saqasında müəyyən paralellər və səsleşmələrə rast gəlmək mümkündür.

Buffalo Dövlət Universitetinin professoru Jorj C.E.Qrasin, C.R.R.Tolkin yaradıcılığına həsr etdiyi əsəsində yazır: “Tolkinin saqasından (“Üzüklərin hökmdarı” əsərindən) aldığımız dərs bizə gün kimi aydındır. Sənin, yaxud mənim kimi adi adamlar üçün xoşbəxtliyə yalnız sosial kontekstdə çatmaq mümkündür və onun açarı isə sevgidir. Bu sevgi isə özünü sadıqlıqda və onu bölüşmədə təcəssüm olunur... Hobbitlərdə olduğu kimi insanlarda da xoşbəxtlik onu başqaları ilə bölüşməyi tələb edir və bu, həm də digərləri ilə elə bir sevgi hissini saxlamaq deməkdir ki, biz ona doğru öz keçəcəyimiz yolu qoruyub saxlaya və ona nail ola bilək” [9, 71].

C.R.R.Tolkinin “Üzüklərin hökmdarı” əsərini xeyirlə şərin arasında gedən mübarizənin canlı, açıq-aydın bədii təsvirini verən klassik sənət nümunəsi də adlandırmaq olar. Tədqiqatçı alim Skott A.Davisonun yazdığı kimi müasir dövrdə XXI əsrin astanasında demək olar ki, dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə olunan “Üzüklərin hökmdarı” əsərinin populyarlıq qazanmasının başlıca səbəblərindən biri də onun müasir insanların hekayəti olmasıdır [4, 99].

Aristotelin “Poetika”sının ikinci fəslində söylənilir ki, komediyalar bizdən bəzə adamları əhatəsinə alır, epik dastanlar bizdən yaxşı adamlardan bəhs edir, faciələr isə elə bizim kimi adamlar haqqındadır [5].

Aristotelin belə bir görmə və dərk etmə bucağından çıxış edən bir sıra tədqiqatçı alimlər, o cümlədən Skott A.Davison “Üzüklərin hökmdarı” əsərini sonu yaxşıqla bitən faciə adlandırmışdır.

Böyük Britaniyanın tanınmış uşaq şairi və London Universitetinin professoru Maykl Rozenin “Uşaq ədəbiyyatı” adlı ədəbi ensiklopedik əsərində aşağıdakı məqama diqqət yetirək:

“C.K.Roulinqin yeddi cildlik ”Harri Potter” silsiləsi (1997-2007) Filip Pulmanın trilogiyası (1995-2000), C.S.Lüsin yeddi cildlik “Narnia” (1950-1956) silsilə əsərinin dirçəlişi və C.R.R.Tolkinin əsəri (1937-1955) fentezi janrında yazılmış əsərlərin təxminən 8 və 14 yaş arasındakı uşaqların oxu vərdişlərinə pəl vurdu” [10, 27].

Rus tarixçi-alimi Pavel Parfentyev 2004-cü ildə C.R.R.Tolkinin yaradıcılığında xristian motivlərinin araşdırılmasına həsr etdiyi monoqrafiyasında əsasən aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirmişdir;

-Tolkin özü xristian olmuşdur və onun xristian inancını başa düşmədən nə onun özünün, nə də onun yaradıcılığının dərkinə nail olmaq mümkün deyildir;

-Tolkinin yaradıcılığında oxucu diqqətini xristian motivlərinə yönəltmək məqsəduyğundur;

- Tolkinin xristian motivlərinin yeri və əhəmiyyəti haqqında oxucuya məlumat verərək oxucuda dünyaya xristianlıq baxışının ümumi kontekstində məhz qeyd olunan xristian motivləri bazasında müəyyən məlumatı aşılamaq vacibdir.

Əlbəttə, bu monoqrafik araşdırmada tədqiqatçı alimin ruhani-xristianlıq baxışları çərçivəsində C.R.R.Tolkinin romanı tarixi-dini əsər təsiri bağışlasa da, onun yaradıcılığının rus oxucusu tərəfindən aydın dərkinə nail olmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

C.R.R.Tolkinin əsərlərində, xüsusilə “Üzüklərin hökmdarı” adlı nağıl-mifoloji eposunun milyonlarla oxucunun ürəyinə hakim kəsilməsinin əsas

səbəblərindən biri ədibin “öz” mifini yaratmasıdır. O, öz mifini yaratmaq üçün uzun illər yaradıcılıq axtarışında olmuşdur. Ədibin özünəməxsus orijinal mifində həm də qədim eposlarla müəyyən oxşarlığın olduğunu axtarıb tapmaq mümkündür. XX əsrin ikinci yarısında “Üzüklərin hökmdarı” əsəri 1954-1956-cı illərdəki nəşrindən sonra oxucuya estetik-mənəvi dəyərləri aşıl原因 və sevilən sənət abidəsinə çevrilmişdir.

“Üzüklərin hökmdarı” eposunda təqdim olunan obrazlar qədim island eposunda və Orta əsrlər dövrünün german eposlarından “Beovulf” da, “Nibelunqlar haqqında nəğmə”də təcəssümünü tapan xarakterlərin ənənələrini bir növ özündə ehtiva edir. C.R.R.Tolkinin əsərində ədibin düşüncələrinin məhsulu olan reallıqlar, Aralıq dünyası həm də ayrı-ayrı dünya xalqlarının mədəni sarvəti və təcrübəsi bazasında oxucu düşüncəsində və gözləri qarşısında həm də yeni dünya kimi möhtəşəm görünür.

C.R.R.Tolkinin yaradıcılıq fenomenini dərk etməyə cəhd göstərmək dünyanın mənzərəsini göstərmək baxımından mühüm aktualıq kəsb edir. Ədibin əsərlərinin XXI əsrin əvvəllərində əhatəli tədqiqi sahəsində atılan addımlar elmi məqalə, monoqrafik nəşrlər, ayrı-ayrı dissertasiyalar onun əsərlərindəki mətnlərin dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti arealında daha böyük sayda varislik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından maraqlı doğurur.

Onu da qeyd etmək ki, C.R.R.Tolkin yaradıcılığı həm Qərbi Avropa, həm də Amerika ədəbi tənqidində diqqətlə tədqiq olunmuşdur. Eləcə də Rusiya və digər ölkələrdə ədibin yaradıcılığına olan elmi maraqlı ədəbiyyatşünaslığın yanaşma çevrəsində onun əsərlərində bədii əksini tapan məsələlərin öyrənilməsinə zəmin yaradır. Beləliklə, C.R.R.Tolkinin yaradıcılıq tematikasına olan və artan maraqlı əsas səbəblərindən biri ingilis aliminin müasirlərinə və gələcək nəslin düşüncə adamlarına bəşər taleyinin keçmişi və gələcəyi haqqında yazıçı-alim mövqeyidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. C.R.R.Tolkin Hobbit və ya oraya və geriyə. Tərcümə edən: Rəfiqə Məmmədova Bakı: QANUN nəşriyyatı, 2018, 320 s.
2. Белов И. Краткая библиография академической толкиенистики СССР и экс СССР 1975-2006 г. Электронный ресурс. <http://www.kulichki.com/tolkien/archiv/ugolok/tolcard.shtml>
3. Маклаков И.А. Эпопея Дж.Р.Р.Толкина «Властелин Колец» в контексте западноевропейских литературных традиций. Дисс... канд. филол.Н. Казань, 2007,170 с.
4. Парфентьев Павел. Эхо благой вести: христианские мотивы в творчестве Дж.Р.Р.Толкина. Москва, 2004.

5. Aristotle . The poetics of Aristotle.Chapter 2. “The Project Gutenberg E Book of Poetics, by Aristotle”, 2008.39 p. [http:// www.gutenberg.org](http://www.gutenberg.org)
6. Bassham Gregory. Tolkien’s Six Keys to Happiness-The Lord of the Rings and Philosophy. One Book to Rule Them All. Edited by Gregory Bassham and Eric Bronson. Printed in the United States of America: Open Court Publishing Company, 2004.49-60 p.
7. Bronson Eric.”Farewell to Lorin” The Bounded Joy of Extistentialists and Elves. –The Lord of the Rings and Philosophy. One Book To Rule Them All. Edited by Gregory Bassham and Eric Bronson. Printed in the United States of America: Open Court Publishing Company, 2004.pp 72-84
8. Davison Scott.A. Tolkien and the Natureof Evil -The Lord of the Rings and Philosophy . One Book To Rule Them All. Edited by Gregory Bassham and Eric Bronson. Printed in the United States of America: Open Court Publishing Company, 2004. pp 99-109
9. Gracia Jorge .J.E. The Quests os Sam and Gollum for the Happy Life -The Lord of the Rings and Philosophy . One Book To Rule Them All. Edited by Gregory Bassham and Eric Bronson. Printed in the United States of America: Open Court Publishing Company, 2004.61-71 p.
- 10.Rosen Michael. Children’s literature-The Oxford Companion to English literature. Seventh Edition.Edited by Dinah Brich. Printed in the United States: Oxford University Press Inc., New York, 2009.pp.23-31
- 11.Парфентьев Павел. Эхо благой вести: христианские мотивы в творчестве Дж.Р.Р.Толкина. Москва:2004

Zahra Khankishiyeva

Summary

Literary and Scientific creation of Tolkien in literary criticism

The article deals with scietific literary cognition and creative work of C.R.R.Tolkien. The thoughts of Russian and Western critics on the creative activity of Tolkien have found their reflections in this article.

From the first pages of the novel the idea of a heroic quest for identity, goes through each aspect of the hero’s journey and makes us think who he is that hero. The concept of evil has permeated itself into the societies and cultures of the world throughout time and the article offers only a short insight to the developing process of Tolkien’s world. Tolkien’s this work turned to the peculiar art monument teaching readers esthetic and moral values.

Захра Ханкишиева

Резюме

**Художественно-научное творчество Дж.Р.Р.Толкина
в литературной критике**

В данной статье исследованы творчество и научно-литературное наследие Дж.Р.Р.Толкина. Здесь также нашло свое отражение критическое отношение западных ученых к творчеству Толкина, были проанализированы жанровые особенности произведений. В статье были описаны внутренний и внешний мир хоббитов, являющихся главными героями произведения "Хоббит". Писатель в произведении "Властелин колец" был в поисках ответов на жизненные вопросы, стоящие перед человечеством. Данное произведение Дж.Р.Р.Толкина после его издания стало своеобразным творческим воплощением духовно-эстетических ценностей, передающихся читателю.

Rəyçi: fil.f.d.S.Məmmədova

ƏDƏBİYYAT

fil.e.d. Qabil Əhmədov
BDU

CINAYƏTİN YAZI XƏTLƏRİ İLƏ AÇILMASI (A.Konan Doyleun detektivləri əsasında)

Açar sözlər: çapıqlı dodaqlar, cinayət təhqiqatı, avarlı qayıq, tüfəng, dustaq, fərdi xəfiyyəçi.

Key words: *twisted lips, crime investigation, boat with oars, ruffle, prisoner, private detective.*

Ключевые слова: *человек с разрубленными губами, расследование преступлений, лодка с вёслами, ружье, заключенный, частный сыщик.*

Bu tədqiqatda dünya ədəbiyyatında dedektiv janrın ən məşhur müəlliflərindən olan Artur Konan Doyleun aşağıdakı on cinayətin açılması üsulu baxımdan nəzər salınır.

“**Zadəgan subay**” (“Noble Bachelor”) povestinin 41 yaşlı personajı olan Balmoral hersoqu Sent-Saymon Amerikaya səyahət edərkən (XIX əsrin sonu) orada qızıl yataqları sahibkarının bircə qızı gözəl Xetti Loranla tanış olur və ata-bala amerikalıları İngiltərəyə dəvət edir [1]. Bu cütlük kilsədə kəbin kəsdirdikdən sonra təntənəli nahar üçün restorana gəlirlər. Orada Xetti Loran qəflətən bir qəqiqəliyə məclisi tərkdir və burdəfəlik yoxa çıxır. London polisi də bu qızın axtarışında faydalı ola bilmir. Xanım Xettinin çarhovuzdan polis tərəfindən çıxarılmış toy paltarının cibindən nişan üzüyü onun büküldüyü kağızla birgə xəfiyyəçiyə verilir. Bu kağızda müxtəlif mehmanxana xidmətlərinin çox yüksək qiymətləri qeyd olunmuşdu. Holms həmin ətrafdakı bahalı otelləri gəzərək onlardan birində bu qızın öz keçmiş şevgilişi ilə birgə qaldığını müəyyən edir. Bu gənc əslində bir neçə il Kanadada yerli tayfa olan irokezlərin əlində əşr qaldığından özü barədə qıza xəbər göndərə bilmir. Holms onları özünün qaldığı mənzilə dəvət edir və oraya çağırılmış zadəgana vəziyyəti nəzakətlə izah edir. Sent-Saymon mürəxxəs olandan sonra isə Holms skripkasını çalib, qonaqlarını bir xeyli əyləndirir. Müəmmarın həllinə mehmanxana qəbzi səbəb olur.

İlk dəfə 1923-cü ildə “Londonun “Strend” jurnalında dərc olunan **”Yoxa çıxmış reqbi oyunçusu”** (“Missing Three Quarters”) əsərində Sesil Overton adlı bir kəs bir səhər xəfiyyəçinin yanına gəlir və Kembridəki reqbi komandası üzrə yoldaşı Qodfrinin itməsindən narahat olduğunu məlum edir. Hadisə Londonda keçiriləcək oyunun əvvəlki axşamı adı bir paytaxt mehmanxanasında baş verir. Qodfri Stounun yanına gələn fəhlə görünüşlü bir adam ona teleqram gətirir. Elə otağında cavab yazan Qodfri bu qərara gəlir ki, onu özü poçt şöbəsinə aparsın. Həmin idmançını bundan sonra bir daha görünür [3].

Holms otelə yaxın olan poçt şöbəsidəki qıza guya özünün ərəfədə göndərdiyi teleqramın gedib yerinə çatmadığından şikayətləndiyindən, bu işçi qəbzləri çıxarib vərəqləyir və bu halda, Holms həmin Qodfrinin teleqramının Kembrid şəhərindəki doktor Lesli Armstronqa göndərildiyini sezir. Mehmanxanadakı sahibsiz idman çantasından bu həkimə göndərilmiş 30 funtluq qəbz tapan Holms otaqdakı cızan metal perolu qələmin alt vərəqəyə saldığı izlərdən yeganə cümlədə: *”Allah xatirinə bizi xilas edin”* yazıldığını oxuyur. Beləliklə, təhqiqat işini aparan zabit Stenli Hopkinsdən fərqli olaraq Holms öz uğurlu araşdırmasını Kembrid şəhərində davam etdirir və müyyənləşdirir ki, hər şeyi əvvəlcə danan bu həkim idmançının gizli kəbin kəsdirmiş olduğu arvadını vərəm xəstəliyindən həmin 30 funta müalicə etməyə çalışır ki, başqa bir ailədən Qodfriyə qız almaq istəyən əmisi bu xəlvət izdivacdan xəbər tutmasını istəmir. Axı zəngin əmisi onu özünə varis elan etmək niyyətində idi. Lakin qızı ölümün pəncəsindən bu təcrübəli həkim xilas edə bilmir [2]. Bu əhvalatda alt səhifəyə düşmüş yazı izi fayda gətirir.

Görmə qabiliyyəti zəif olan gənc Meri Suzerlend məşhur xəfiyyəçinin yanına gəlib, adaxlısının qəflətən yoxa çıxmasından bərk narahat olduğunu bildirir. Qız itən adamın görünüşünü təsvir edəndə Holmsda bu hal ciddi şübhə yaradır. Çünki adaxlısı qamaşan gözlərini daim tünd qara eynək arxasında gizlədir, səs telləri hələ uşaqlığından soyuqlayıb zədələndiyindən Əncel Mesmer adlı bu adam qızı yalnız pıçıltılı səsle danışdırar və onunla yalnız qaranlıqda görüşərdi. Meri isə ailəyə maddi kömək üçün evdəki yazı makinasında gündə 20 səhifəyə kimi yazı çap edərdi. Qızın atası vaxtilə ev təmiri briqadası yaratmış, sonra isə bir neçə il əvvəl gözlənilmədən vəfat etmişdi. Bu kiçik firmanın işçiləri müəssisənin yaradılmasının il dönümünü qeyd edərkən anası ilə birgə Merini də mərasimə dəvət edəndə qızın ağır xasiyyətli atalığı buna qəti etiraz etmiş və ərəfədə Fransaya ezamiyyətə getmişdi. Ana-bala qonaqlıqda şənlanmış, tünd çeşməkli adam qızı bir neçə dəfə rəqsə dəvət etmişdi. Bu şəxs tez-tez yaxınlıqdakı poçtda Meriyə göndərməyi məktubları qızın gəlib şəxsən almasını xahiş etmişdi. Həmin məktub-

lardan bir neçəsini Holms zərrəbinlə diqqətlə nəzərdən keçirir, sonra isə qızın özünün makinadan çıxardığı mətnlərlə onları tutuşdurur və görür ki, bi iki adam elə eyni makinadan istifadə edirlərmiş. Holms bu adamın Merinin saf duyğularına layiq olmadığını bildirib, qızı yola salandan sonra həmin bu Əncel Mesmeri özünün kirayənişin olduğu mənzilə çağırır və ana ilə aşkarca, qızı ilə isə başqa qiyafədə görüşməsinə görə onu danlayır. Makinanın deformasiyaya uğramış bir neçə şriftini Əncelə göstərəndə ikili oyun aparən bu adam ifşa olduğunu başa düşür və sevinir ki, xəfiyyəçi onu cinayət məsuliyyətinə cəlb etdirmir [3]. Axı Holms heç də bütün qanun pozucularını ədalət məhkəməsinin əlinə vermir.

“Masqrevlərin ailə ritualı” (“The Musgrave Ritual”) povestində vaxtilə Holmsla eyni ali məktəbdə təhsil almış Reyçinald Masqreyv gəlib, Holmsı tapır və öz malikanəsində eşik ağası işləyən Brantonu tapmaqda kömək etməsini xəfiyyəçidən xahiş edir. Bu adamın yoxa çıxmasına səbəb isə öz sahibinin iş kabinetində gecə-yarı xəlvətcə tədqiqat aparması olur. Həmin zadəgan bu ağıllı adamın ritual mətni üzərində iş aparmasından qəzəblənib, ona bir həftə ərzində malikanəni birdəfəlik tərək etməsini buyurmuşdu. Ritualın müəmmalı məzmunu vaxtilə devrilib edam edilmiş ingilis kralı Birinci Çarlza aid və üstünü toz basmış tac və hakimiyyət əsasının baş tərəfinin gizlədildikləri yerlə bağlı idi. Belə şifrəli yazını əsrlər boyu Masqreyvlərdən hər biri tamamilə sakit halda malikanə sahibi olarkən bu nəslin növbəti nümayəndəsi formal surətdə ucadan oxumuşlar. Mətnin sonundakı sətirlərdə: *“Bəs o kimə çatacaq?”* sualına isə *“Ondan sonra gələnlər”* yazılmışdı.

Branton başa düşür ki, söhbət kralın oğlu, hakimiyyətə qayıtmış İkinci Çarlzdan gedir. Holms həmin gizli yeri bu mətn əsasında tapır. Sal daşı qaldırmaqla Holms və ətrafdakılar oranın dibində Brantonun cəsədini, kiçik bir sandığı qucaqlamış halda tapırlar [4]. Meyitin yanında bir odun parçası da gözə dəyirdi. Bu qətlə səbəb isə Brantonun əvvəllər almaq istədiyi Tarcelisin əvəzinə meşəbəyinin qızına eşq elan etməsi olmuşdu. Sal daşı qalırmaq üçün Branton köməyə Tarcelisi çağıranda qız təpik zərbəsi ilə daş tələnə qapamış, sonra isə ölkəni əlüstü tərək edib aradan çıxmışdı.

“Tərcüməçinin sərgüzəştləri” (“The Qreek Interpreter”) əsərindəki bədii qəhrəmanla Holmsı öz qardaşı Maykroft Holms tanış edir. Bu adam məhkəmədə tərcüməçi işləyən yunanıstanlı Melası bir neçə gün əvvəl özünü Latimer kimi təqdim etmiş birisi karetdaya mindirib tərcümə işi görməyə aparır və nəqliyyatın pərdələrini ərklə bağlayır ki, Melas yolu görə bilməsin. Onlar iki saatdan sonra qəribə bir malikanəyə çatırlar. Orada onları ingilis dilini pis bilən bir adam qarşılayır və Melasın yerlisi olan, günlərlə dilinə çörək dəyməmiş üzgün bir adamla qarşılaşdırırlar. Onların bu şəxsə qarşı tə-

ləbləri öz ölkəsindəki mal-mülkü həmçinin burada olan bacısının adına keçirmək üçün bir neçə sənədi imzalaması idi. Danışığın gedişində bu adam bir daha etirazını bildirir. Tərcüməçi quldurların yunanca anlamadıqlarından istifadə edərək zərərdidənin saxlanıldığı bu yerin ünvanını xəbər alır və inkar cavabı ilə qarşılaşır [1, 436]. Mütərcim, Paulo Krotidi adlı bu adamdan xəlvət halda daha bir neçə şey öyrənir. Yaxşı xərclik alan Melas yarı yolda düşürülür və ertəsi günü “Deyli Kronikl” qəzetində bu adamların harada saxlanıldıqlarını bilənlərdən kömək istəyir. Cavab gələndən az sonra quldurlar gəlib Melası yaxalayır və özləri ilə qaldıqları binanın hündəvərində olan atılmış bir evə gətirirlər. Yaş odunlarla qalanmış manqalın yanında qollarından tavana bənd edilmiş tərcüməcini və əzabkeş Paulonu tapıb azad etsələr də, sonuncunun həyatını xilas edə bilmirlər.

“**Rəqs edən adamciyəzlər**” əsərində fabula daha dramatik hadisələrə əsaslanır. Xəfiyyəçinin yaşadığı mənzilə gəlib, ondan kömək istəyən Kyubit adlı bir adam öz malikanəsinin tikililərindən birinin qapısında beş qaribə adamciq şəkli görür və onun surətini çəkib xəfiyyəçinin yanına gətirir. Kyubiti narahat edən isə arvadının həmin gündən sonra hər gün ağlaması olmuşdur. Holms müştərisindən öyrənir ki, o öz arvadını alarkən İlsı Patrik adlı bu xanım öz əri ilə şərt kəsmişdir ki, onun keçmiş barədə heç nə soruşmasın. Holms hərəsi bir hərfi bildirən bu beş işarədən ikincisinin və dördüncüsünün eyni formada olmasına diqqət verir. Bu isə ingiliscə “never”, yəni “heç vaxt” demək ola bilər [1, 234]. Deməli, İlsinin keçmiş dostlarından biri gəlib onu tapmış və bu işarələri yenə cinayət məqsədi ilə tətbiq etmək istəyir. Qız bu təklifə aid işarələri pozmuş və bu “heç vaxt” cavabını özü yazaraq divarda saxlamışdır.

Holms belə sirli yazılardan yenə olacağını deyir və onları Kyubitin ona göndərməsini buyurur. İkinci belə yazıda İlsinin adındakı ilk və son hərflərin eyniliyi xəfiyyəçiyə daha bir neçə hərfin açarını verir. “*Onda ərin öləcəkdir*” cümləsini oxuya bilən Holms dərhal Kyubitin yaşadığı Top Menora gəlir, Ev sahibinin quldur Ab Sileni tərəfindən qətlə yetirildiyini, arvadı İlsinin isə özünü güllə ilə vurduğunu görür. Holms “*Gəl məni apar*” cümməsini qızın adından həmin üsulla yazıb caninin qaldığı yaxınlıqdakı fermaya bir uşaqla göndərir və həmin adamı dərhal həbs edir. Əsər ilk dəfə “Kolyers” jurnalında 1903-cü ildə çıxmışdır.

“**Reyger mülkədarları**” (The Reiget Puzzle) əsərində də xətt üzrə araşdırma qatilləri üzə çıxarır. Ərəfədə ağır təhqiqatlar aparmış və yorulub əldən düşmüş Holms dincəlmək üçün polkovnik Heyderin dəvətini qəbul edir. Bu qonaqpərvər adamı onun dostu Uotson Əfqan müharibəsi zamanı müalicə etmişdi. Hələ depressiyadan tam çıxmamış Holms elə ertəsi günü

qonşuluqda yaşayan varlı və qoca Ekstonun evinə oğrular girdiyindən və oradan yalnız Aleks Popun yazdığı Homer haqqında kitabı oğurlandıqlarından xəbər tutur. Bir gün sonra isə oğrular digər qonşu, vaxtilə hakim işləmiş qoca Kanningtonun evini yarmaq istəyəndə onların qarşısını kəsən kar mehtəri güllə ilə vurub öldürmüş, sonra isə aradan çıxıb bilmişdilər. Holmsdan kömək istəyən polis inspektoru ona ölən ovcundan tapılmış məktub parçasını təqdim edir. Kağızda göstərilən vaxt qətlin saati ilə üst-üstə düşür. Orada olan iki “t” hərfindən biri cavan və səbrli adam tərəfindən yazılmış və onun bel ağacı ayrıca qoyulmuş, digər belə hərfi yazan şəxs isə tələsik olaraq peronu kağızdan üzmədən bel ağacını fərqli şəkildə qoymuşdu. Holms və dostu sabiq hakimın evinə həmin inspektorla birgə gəlirlər Orada xəfiyyəçi qocanın xalataının cibindən məktubun əsas hissəsini tapır və ata-oğulu məsuliyyətə alır [1, 248]. Məktubu onlar bu şəkildə ona görə birgə yazmışlar ki, cinayətləri üzə çıxarsa alacaqları cəzanı bölüşsünlər. Kanninghemlər işlədikləri qətlin səbəbini də məlum edirlər. Mehtər bu ailənin düşməni olan qonşu Ekstona məlumatlar ötürməsinin qurbanı olur.

“Norvudlu bənnanın sərgüzəşti” (The Adventure of Norwood Builder) is otaqında olan cavan bir işaat mühəndisi Hektor Mak-Farleyinin yanına qərribə bir kişinin – Donald Oldakrın gəlişi ilə başlanır və gələn adam bu cavanı özünə varis etmək istədiyini məlum edir. O, özünün tikinti materialları alverindən olduqca varlanmış, gözəl bir malikanə inşa etdirmişdir. Amma onun zürriyyəti yox imiş Donald bloknot vərəqlərində yazılmış vəsiyyətin surətini qoyub gedir. İşdən sonra Hektor bu adamın evinə gəlir və onlar xeyli söhbət edirlər [1, 497]. Gecəyarı evə qayıdan Hektor səhər çağı qatar sənişinlərindən birinin oxuduğu “Deyli Teleqraf” qəzetində özünün güya Donald Oldakrı öldürməsi barədə yazını görcək dərhal Holmsın yanına üz tutur. Tezliklə polislər onu elə Holmsın mənzilindəcə haqlayırlar. Bloknot vərəqlərində yazılmış vəsiyyətnaməyə diqqət verən Holms onun hərəkət edən qatarda yazıldığını üzə çıxarır. Çünki mətnin əvvəli və sonu səliqəsiz xətlə, ortası isə olduqca aydın şəkildə verilmişdi. Norvuddan Londona hərəkət edən qatar isə aradakı dayanacaqlardan birində xeyli uzun müddət dayanırdı. Elə yaxşı xətti də Oldakr orada salmışdı. Sonra onlar Donald Oldakrın Torrington malikanəsinə gəlir və orada taxta mallarının yandırıldığını, kömürlərin arasında itmiş adamın pencəyinin metal düymələri görür. Meyit isə heç yerdə yox idi. Xəfiyyəçi evin bayırının uzunluğunun içindəki otaqlardan daha qısa olmasından dərk edir ki, binada gizli yer olmalıdır. Elə həmin yerdən Donaldı çıxarmaqla xəfiyyəçi gənci asılmaq cəzasından xilas edir. Hektorun anası isə Holmsa deyir ki, bu adam öz gəncliyində bu qadını sevsə də,

ondan razılıq ala bilmir. Ona görə də onun oğlundan illər sonra intiqam almaq niyyətinə düşür.

“Qırmızı dairə” (Red Circle) əsərində öz evində kirayəşinlər saxlayan Missis Vorren adlı yaşlı bir qadından ən yuxarı mərtəbəgəki kirayənişin çox vaxt gecə səhərə kimi kirayə götürdüyü mənzildə var-gəl etməsində şübhələndiyini deyir. Gəldiyi on gündən bəri hələ bir dəfə də olsun evdən çıxmamış bu kişi qapı yanında kətil qoydurmuş, yeməyi və gündəlik “Deyl Teleqraf” qəzetini onun üzərində yerləşdirməyi buyurmuşdur. Mənzilə isə bu adam qətiyyənlə heç kəsi buraxmırdı. Mənzili o özü təmizləyir, duz və qənd kimi şeylər lazım olanda o, yalnız çap hərfləri ilə bunu yazıb kətil üstünə qoyurdu. Konspirasiya o qədər güclü idi ki, o heç xəttini belə məlum etməzdi [3].

Holms həmin mənzilin pilləkan meydançasına iri güzgü qoydurur və ambar kimi işlədilər üz bəzən mənzil qapısını bir az aralı qoyaraq şübhəli mənzilə bir müddət nəzarət edir. Yeməyi götürmək üçün içəridən yalnız əli çıxan adamın qadın olduğunu o, təyin edir. Özündəki həmin qəzetin son nömrələrinə göz gəzdirən Holms oradakı son nömrədə olan elanlardan birində *“Qaçanların qaldığı evi müyyən etdim”* sözlərini oxuyur. Sonra isə müəmmalı kirayənişinin ünvanı bu elanda göstərilir. Axşam yenə həmin binaya qayıdanda Holms Morze əlfbası ilə küçədən verilən *“attenta”* kəlməsinin gizləndiyi mənzilin pəncərəsindən şahidi olur. Bu isə italyanca *“diqqət”* mənasını verirdi. Holms küçəyə çıxır və orada yerli polis zabiti Qreqsonla və amerikadan gəlmiş bir xəfiyyəçi ilə üzləşir. Onlar *“Qırmızı dairə”* adlı italyan mafiyasının başçısı Corcanonu hələ Amerikadan Londona kimi izlədiklərini deyirər.

Polislər üst mərtəbəyə qalxanda döşəməyə sərilmiş italyalının kimin tərəfindən öldürüldüyünü bilməkdə aciz qalırlar. Holms pəncərədən küçəyə həmin xəbərdarlığı əl fənəri ilə göndərən kimi hündür boylu gözəl bir qadın da yuxarı qalxır və pəhləvan cüştəli Corcanonu öldürən elə onun əri olduğu məlum olur. Səbəb isə mafiya başçısının Cennaronun arvadına dirənməsi olur. Cennaro naqəfil bıçaq zərbəsi ilə düşməni anı olaraq tutduğu məzildə həlak edir.

“Dodağı çapıqlı adamın əhvalatı” (*The Man with a Twisted Lips*) povestinin qəhrəmanı Nevil Sent-Kler vaxtilə aktyor olmuş, qrim işinin sirlərinə bələdliyi sayəsində özünü sonradan dilənçi qiyafəsinə salmış və böyük pullar qazanmışdır. O, dəbdəbəli bir mülk almış, qızını London prokurorunun oğluna nişanlamışdır [2]. Şəhərin ucqarında diənçilik paltarını dəyişmək üçün tutduğu kiçik hücrənin pəncərəsindən onu təsadüfən görən arvadı dərhal polis çağırır, dilənçini həbs etdirir. Polis işçiləri Sent-Klerin meytini tapmaqda və dilənçidən məlumat almaqda aciz qalanda, bu axtarışa

qoşulmuş Holmsın da əlindən əvvəlcə heç nə gəlmir. Yalnız Sent-Klerdən arvadına xəlvəti yolla məktub gələndə xəfiyyəçi işi başa düşür. Holms bir səhər sabunlu süngəri həbsxana kamerində yatmış dilənçinin üzünə çəkəndə dodaqdakı çapıqlar yuyulub gedir. Holms həbsxanadakı adamın yalvarışlarını nəzərə alır və işin mətbuata çıxmasına yol vermir.

Beləliklə, yuxarıdakı on əsərdə Konan Doylun qəhrəmanı Holms caniləri onların yazılarını araşdırmaqla necə bacarıqla üzə çıxardığını görmək olur. Bu oxucuları həm heyretləndirir, həm də onlara zövq verir.

Bu on detektiv əsərin məzmununa varmaq ona görə zəruri olmuşdur ki, onları birləşdirən cəhət məhz qatillərin yazdıqları mətinlərdəki xüsusiyyətlərdir. Ədibin bu yönümlü altmış povest və romanlarını diqqətlə oxumadan onlardan xətt araşdırmaları üzrə on bədii yazısını seçib ayırmaq qeyri-mümkün olardı. Bu sonunculardan hər birini Londonun rəsmi Skotled-Yard polisinin zabitləri araşdırmaqda acizlik göstərmiş və fərdi təhqiqatçı Şerlok Folmsa müraciət etməli olmuşlar. Onun həmin əsərlərdə qanun pozucularını tapıb, məhsuliyətə cəlb etməsi sayəsində vaxtilə təbabət fakültəsini bitirmiş Artur Konan Doyla illər sonra “hüquq elmləri doktoru” elmi adı verilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Artur Konan Doylun detektiv əsərləri külliyyatı. “Alfa kniqə” nəşriyyatı. 1991, s. 325.
2. Əhmədov Q. Artur Konan Doylun detektiv yaradıcılığının kompleks təhlili. Nonoqrafiya. Bakı. Mütərcim. 2016. s. 272.
3. Əhmədov Q. Artur Konan Doyl və detektiv janr. “Mütərcim” jurnalı, 2015 N 2,3, s.45-61.
4. Əhmədov Q. Deduksiya metodunun Atasının irsinə bir nəzər. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 24, iyun 2015.
5. Qrin, Riçard Lanseyn. The Uncollected Konan Doyle. Oxford. Klarenten Press. 1983.

Gabil Ahmedov

Summary

A Crime Investigations Based on a Hand-Writings of Law Breakers (*detective stories by Arthur Konan Doyle*)

This article entitled as “A Crime Investigations Based on a Hand-Writings of Law Breakers” refers on ten detective stories written by famous British writer Aerhur Konan Doyle. They are chosen out of sixty pieces of this author published in the United Kingdom and in another countries. What is concerning the author of this article, it is an additional attempt to the doctoral thesis of him defended two

years ago. In that dissertation Q.Akhmedov covered not only all sixty detective heritage of the great British author but also other 4 novels of him published in London years before.

Габил Ахмедов

Резюме

**Исследование преступлений по почеркам правонарушителей
(произведенные частным детективом Шерлоком Холмсом
на основе десяти детективных рассказов известного английского
писателя Артура Конан Дойля)**

Представленная статья, озаглавленная как «Исследование преступлений по почеркам правонарушителей», была реализована на основе десяти детективных рассказов известного английского писателя Артура Котан Дойля. Всего этот писатель опубликовал 60 художественных работ в данном жанре. Г.Ахмедов двумя годами раньше защитил диссертацию по мотивам этих уникальных произведений, где он охватил также четыре ранее опубликованные им повести. Данная статья является дополнением к вышеназванному фундаментальному исследованию.

Vüsala Nəbiyeva
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
vusala_nv@mail.ru

MERİ STYUARTIN “MERLİN” TRILOGİYASI TARİXİ-MİFOLOJİ KONTEKSTDƏ

Açar sözlər: *Meri Styuart, fentezi janrı, “Merlin” trilogiyası, tarixilik, Kral Artur dövrü, mifologiya.*

Key words: *Mary Stewart, fantasy genre, the “Merlin” trilogy, historicity, King Arthur period, the mythology.*

Ключевые слова: *Мэри Стюарт, жанр фэнтези, трилогия «Мерлин», историчность, период Короля Артура, мифология.*

İngilis ədəbiyyatında kral Artur dövrünə aid qələmə alınmış əsərlər xüsusi bir ədəbi cəkiyə malikdirlər. Hələ kral Arturun yaşadığı ehtimal olunan V əsrin sonu – VI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Britaniyanın kralı Arturun və onun silahdaşlarının, tərəfdaşlarının mübarizəsindən bəhs edən əfsanəvi şəxslər şifahi xalq ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmağa başladı. Bütün bunlarla yanaşı, eramızın VI əsrindən başlayaraq müasir dövrə qədər kral Artur dövrünə həsr olunmuş əsərlər müəlliflərin tədqiqat obyektinə çevrildi.

VI əsrdə bu mövzuya müraciət edən ilk tarixi şəxsiyyət Müdrik Gildas (490-570) olmuşdur. O, ən sirli ingilis tarixçisidir. Mənbədən gələn ardıcıl olmayan məlumatlara görə Gildas İngiltərə kralı Kayın oğlu idi və kral Arturun təzyiqindən İrlandiyaya qaçmalı olmuş, sonra Uelsdə yaşamış və Britaniyada özünün qurduğu Rues monastrında ölmüşdür. Britaniyalı rahib qələmə aldığı “Britaniyanın məhvi və fəthi haqqında” (“De Excidio et Conquestu Britanniae”)adlı əsərdə bu dövrdə baş verən hadisələri latın dilində qələmə almışdır. Gildasın yazdığı əsər daha çox ritorikdir, nəyinki tarixi, lakin, bizim eramızın 5-6-cı əsrlərinin İngiltərə tarixinə aid az olan mənbələrindən biri kimi tarixçilərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir[9].

Ümumiyyətlə, kral Artur dövrünə həsr olunmuş bədii əsərlər, lentə alınmış filmlər zənginliyi ilə diqqət çəkir. Müasir dövrdə müxtəlif millətləri təmsil edən yazıçılar tərəfindən kral Artur dövrünə aid əsərlərin bibliografiyası zənginləşdirilməkdədir. XX əsrdə ingilis dilli ədəbiyyatda bu mövzuya müraciət edən yazıçılar içərisində Meri Styuart xüsusi diqqət cəlb edir. Əsasən detektiv və romantik “suspens” (oxucuda yaranan gərginliyi ifadə edir) janrında yazan, Meri Florens Elinor Rainbou Styuartın (1916-2014 - Mary Florence

Elinor Rainbow Stewart) 1970-ci ildə kral Artur dövrünə həsr olunmuş “Büllur mağara” (“The Crystal Cave”) adlı ilk romanı çap olunmuşdur.

Tarixi-mifoloji prizmada yazılan əsərlərin yaradıcısı kimi Meri Styuart oxucularının daim maraq dairəsində olmuşdur. Ədib həm tarixilik, həm də mifoloji cəhətdən məharətlə istifadə edərək yaradıcılığına yeni yön vermişdir. “Mif – fərdi düşüncənin sözlərə və mətnlərə dəlil-sübutsuz inanmaq xassəsidir. Məsələn, ədəbi və estetik qavrayış bütövlüklə söz və mətnlərə (görümlü obrazlara) insan düşüncəsinin təbii bir inamı üzərində qurulur. Bir hekayəni oxuyan oxucu kitabı əlinə alan kimi həmin əsərə mif kimi yanaşır, ilk cümlədən orada yazılanları şərti də olsa, bir reallıq kimi qəbul edir. Bunsuz ədəbi qavrayış, estetik hadisə yarana bilməz. Əslində, ədəbi və ümumiyyətlə, incəsənət əsərləri ilə insanların təması və ünsiyyəti, kontaktı fərdin düşüncəsinin təbii və fərdi mifdüzəltmə ehtiyacına əsaslanır” [1, 123].

Yazıçı “Büllur mağara” (“The Crystal Cave”) adlı əsərinə olan marağın nəticəsində kral Artur dövrü haqqında silsilə əsərlər yazmaq qərarına gəldi. Ümumiyyətlə, “Büllur mağara” müəllifə böyük şöhrət gətirirdi və “fentezi” janrında yazılmış bu əsərə görə M.Styuart 1971-ci ildə Mifopoetik Fentezi Mükafatına (*Mythopoetic Fantasy Award*) layiq görüldü.

Meri Styuart “Büllur mağara” əsərində Merlin (Mirdin Emrisis), Şahzadə Niniana, Cənubi Uels Kralı, Şahzadə Kamlak, Serdik, Dinias, Qalapas, Kral Vortiqern, Voltimer, Parsentius, Ambrosius, Uter, Kabal, Belasius, Ralf, Ulfin kimi tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərin obrazlarını yaratmışdır. “Büllur mağara” əsərinin baş qəhrəmanı Merlidir. Bu obraz vasitəsi ilə biz bir çox başqa qəhrəmanların xarakterlərini aydınca görürük. Onların nəyə qadirdi olduğunun, məqsədlərinə çatmaq üçün nələrə əl atdıqlarının şahidi oluruq. Əsərdə baş qəhrəmanın uşaqlıq dövrü canlandırılır və hadisələr onun dilindən nəql edilir. Onun yaşadığı məşəqqətli həyatı və yoluna çıxan problemlərlə cəsurca mübarizəsi oxucuların diqqət mərkəzindədir.

Kelt əfsanələrinə görə, Merlin ölümlü bir qadınla fəvqəltəbii varlıq olan İnkubusun cinsi əlaqəsindən sonra dünyaya gəlmişdir [2, 440]. Əfsanəyə görə, Merlinin anası saf və mərhəmətli bəşər övladı idi. İnkubus, yəni qadınlarla cinsi əlaqədə olmağa can atan şeytan onun qəlbini ələ ala bilmir. Lakin bir gün Merlinin gələcək anasını sərxoş halda evə qayıdan bacısı döyür, bu ədalətsizliyə qarşı hirsələnən qız qəlbini İnkubusa açır və İnkubus onun qəlbini oğurlayıb cinsi əlaqədə olur. Hamiləlik zamanı Merlinin anası Allaha dua edib yalvarır ki, dünyaya gələcək uşağı bağışlasın, onun bu günahı üzündən uşağın gələcək həyatı məhv olmasın. Digər bir versiyaya görə isə, Merlinin anası çayın sahilində dincəlmək üçün uzanır və bu zaman İnkubus onunla cinsi əlaqədə olur. 9 ay sonra bütün bədəni tüklə örtülmüş bir

uşaq dünyaya gəldiyi zaman Merlinin anası dəhşətə gəlir və uşağı götürərək monax Blezin yanına qaçır. Blez uşağa ad qoyur və uşağın bədənindəki yuna bənzər tüklər yoxa çıxır.

Başqa bir Kelt xalq əfsanəsinə görə, Merlin 500-ci illərdə Uelsdə anadan olub, onun valideynləri adi insanlar idi. Erkən yaşlarından balaca Merlində sehrbazlıq və peyğəmbərlik əlamətləri özünü biruzə verməyə başladı. Bütün heyvanlar və quşlar ona tabe oldular. Merlin mərhəmətli oğlan idi və hər kəsə kömək edir, məsləhətlər verirdi. O, bu həyatından tamamilə razı idi, lakin kral Vortiqern onu iki əjdahanı ram etməyə çağırırdı. Merlin bu çətin işin öhdəsindən asanlıqla gəldi və onda hamı Merlinin sehrbaz olduğunu qəti şəkildə başa düşdü. Merlinin kral nəslindən olduğu göstərən xristian əfsanələrinə görə isə, Merlin krallardan birinin kəbinsiz oğlu idi və bu əfsanəyə görə Merlinin kiçik bacısı da var. Meri Styuartın qələmə aldığı “Büllur mağara” əsərində də yazıçı məhz bu sonuncu faktla razılaşaraq Merlini kral nəslinin nümayəndəsi kimi göstərir. Yazıçı Merlini *Cənubi Uels kralının qızı şahzadə Niniananın qanundan kənar oğlu kimi canlandırır*.

Əfsanələrə görə, Merlin məşhur və əfsanəvi qılınc olan Ekskaliburu bir qayaya sancır və qayanın üzərinə “Bu qılıncı qayadan çəkib çıxaracaq xoşbəxt insan Tanrının izni ilə İngiltərə kralı olacaq” – deyər yazır. Merlin kral Arturun da dünyaya gələcəyini və bu Ekskalibur qılıncını qayadan çıxardacağından kəhanət vasitəsilə xəbər tutur. Verilən vədə yetişir və Ekskalibur qılıncını qayadan çıxaran yeganə insan Artur olur. Xatırladaq ki, 1991-ci ildə İngiltərədə Meri Styuartın *tarixi əsərləri əsasında* “Merlinin büllur mağarası” (“Merlin of the crystal cave”) adlı film lentə alındı və BBC telekanalında nümayiş olundu. Film gənc Kral Arturun Ekskalibur qılıncını qayadan çıxardığı səhnə ilə başlayır. XV əsr ingilis yazıçısı Tomas Melorinin (1405-1471) qələmə aldığı “Kral Arturun ölümü” (“The Death of King Arthur”) əsərində Kral Arturun Ekskaliburdan da əvvəl qılıncı olduğunu və bu qılıncın kral Pellinorla döyüşdə sındığını vurğulayır. [7] Meri Styuart isə, filmdə göstəriləni kimi, kral Arturu daha gənc göstərmiş, Merlin obrazı isə gənc Arturun məsləhətçisi kimi yox, himayədarı kimi, verilmişdir. Göründüyü kimi, Meri Styuart Merlin obrazına digər yazıçılardan daha çox əhəmiyyət vermişdir. Ümumiyyətlə, Artur kral olanda Merlin məsləhətçi kimi gənc kralın yanında yer alır. Kral Artur Merlinin tövsiyyələrini daim nəzərə alır.

M. Styuartın *“Büllur mağara” əsərini tədqiqatçılar XX əsrdə kral Artur dövrünə həsr olunmuş ən dəyərli əsər kimi səciyyələndirirlər. “Büllur mağara” əsəri sadəcə fentezi janrında yazılmış adi bir əsər deyil. Bu əsər qaranlığı aydınladaraq, çoxdan ötüb keçmiş ədəbi əfsanəyə müasir dövrdə işıq tutur. Meri Styuartın gözəl qələmindən çıxmış bu əsər müəllifin yaratdı-*

ğı möcüzədir. Kral Artur dövrünün əks olunduğu bu əsərdə təkcə maraqlı macərələr deyil, magiya və sehirbazlıq da əks olunmuşdur. Proloqdan və 5 bölmədən ibarət olan "Büllur mağara" əsərinə şotland yazıçısı Edvin Muir qısa giriş yazmış, Merlin obrazı haqqında qısa xarakteristika vermişdir. Bu xarakteristikadan sonra "Büllur mağara" əsərin proloq hissəsi aşağıdakı cümlələrlə başlayır. "İndi mən qocayam. Gənclik çoxdan artıq arxada qaldı, Artur kral olmuşdu" [3, 4-5].

"Büllur mağara" əsərində əks olunan Merlin obrazı Uels şahzadəsi Ninianın nikahdankənar oğludur və Merlin atasının kim olmasını başqalarına izah etməkdən boyun qaçırır. Bu hərəkət Merlinin həyatına birmənalı təsir etmir. Merlin bir sehirbaz kimi bəzən gələcəyi tam təffüriatı ilə görür, bəzən də qarabasmalar onu narahat edir. Əsərdə daha çox kahin kimi göstərilən Merlin sahibsiz uşaq kimi böyüyübür və yetimlik dövründə çoxlu təhqirə və zorakılığa məruz qalmışdır. Əsərdə verilən *Kamlak* obrazı Merlinin dayısıdır, mənfi rolda verilən *Kamlak vərsəlik hüququna sahib olmaq üçün Merlini öldürməyə hər an hazır*dır. Sonra isə o məşhur bir sehirbaz olacaq və kral Arturun sağ əlinə çevriləcək.

Kral Artur cəngavərlər üçün dəyirmi masa düzəltdirir. Lakin bəzi mənbələrdə dəyirmi masanı Qvineveranın atası Kameliard kralı Leodoqranın toy hədiyyəsi kimi verdiyini yazırlar. Dəyirmi masa cəngavərlərinin sayı haqqında mənbələrdə müxtəlif və bəzən fantastik rəqəmlər qeydə alınmışdır. Bu nöqtəyi nəzərdən də onların sayını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. XIII əsr fransız mətnlərində dəyirmi masa cəngavərlərinin sayının 150, 240 və 366 olduğu vurğulanır, XIII əsr Britaniya yazıçısı Layamon qələmə aldığı "Brut" poemasında bu sayı 1600 kimi göstərirdi. Lakin, göründüyü kimi, bütün bunların hamısı fantastik rəqəmlərdir. XVII əsr ingilis yazıçısı Con Drayden cəngavərlərin sayının 12, Valter Skott isə 16 cəngavər olduğunu vurğulayırdı. Meri Styuart müəllifi olduğu "Merlin" trilogiyasında yuvarlaq masa cəngavərlərinin haqqında ötəri məlumat vermiş, bu nüansa diqqət yetirməmişdir.

Qeyd edək ki, kral Artur dövrünə həsr olunmuş əsərlər Arturian ədəbiyyatı (Arthurian saga) adı altında sistemləşdirilir. Meri Styuartın qələmə aldığı 20-dən çox romanından beşi - "Büllur mağara" ("The Crystal Cave"), "Dərə-təpələr" (The Hollow Hills), "Sonuncu sehirbazlıq" ("The Last Enchantment"), "Qəzəb günü" ("The Wicked Day"), "Şahzadə və zəvvar" ("The Prince and the Pilgrim") Arturian ədəbiyyatına aiddir. Bu əsərlərdən üçü - "Büllur mağara" ("The Crystal Cave"), "Dərə-təpələr" ("The Hollow Hills") və "Sonuncu sehirbazlıq" ("The Last Enchantment") romanları "Merlin" trilogiyasını təşkil edir. "Merlin" trilogiyasının ilk əsəri olan "Büllur mağara" romanını ədəbiyyat tənqidçiləri macərə, Arturian, klassik, fantazi-

ya, tarixi ədəbiyyat, mifologiya, elmi fantastik, fentezi janrında yazıldığını qeyd edirlər.

Meri Styuartın “Merlin” trilogiyasında keltlərin işğalçı saksonlara qarşı olan mübarizəsi aparıcı yer tutur. Əsərin müsbət qəhrəmanları britaniyalıların əmin-amanlığı və sabit həyat tərzini qoruyub saxlamaq üçün mübarizə aparırlar. Əsərdə Merlin öz xalqını təmsil edən müsbət qəhrəman obrazında verilmişdir, Merlin işğalçıların öhdəsindən gələ bilmək üçün xalqın yanındadır. O, öz xalqını dərin bir məhəbbətlə sevir. Merlin kral Arturun sadıq, müdrik və ağıllı məsləhətçisidir. Onların birlikdə apardığı gərgin mübarizələrdən sonra Artur taxta çıxır. Müxtəlif düşmənlərlə, daxili rəqiblərlə və xarici müdaxiləçilərlə aparılan qanlı döyüşlərdən sonra ölkədə sabitlik və əmin-amanlıq hökm sürür.

Bəzi əfsanələrdə Stounxendjin də Merlin tərəfindən inşa edildiyi söylənilir. Lakin bu olduqca yanlış məlumatdır, çünki Stounxendj 2500 il bundan əvvəl inşa edilmişdir, Merlin isə eramızın V-VI əsrlərində, kral Artur dövründə yaşamışdır. “Alimlər hesab edirlər ki, bu abidə günəş şüasının düşmə dərəcəsinə ölçür. Mayk Pirson belə hesab edir ki, Stounxendj bir neçə mərhələdə 1500 il ərzində inşa edilib. 1986-cı ildə UNESCO tərəfindən “Dünya İrsləri” siyahısına daxil edilən eramızdan əvvələ aid Stounxendj abidəsi Birləşmiş Krallıqda Uiltleonun, Amesbury ingilis qraflığının 2 mil qərbində, Solsberinin 8 mil şimalında yerləşir. Dünyada ən məşhur sahələrdən biri olan Stounxendj yerə bərkidilməklə böyük daşlar yığımı quraşdırılmış prospektdən ibarətdir” [6]. Meri Styuart “Merlin” trilogiyasında *Merlinin* Stounxendji inşa etməsini yox, bərpa etməsini qələmə alır. Bu fikir daha ağılabatandır, tarixilik prinsipi baxımından da məqsədəuyğundur. Əsərdə Merlinin Stounxendjin bərpasına və təmirinə kömək etməsi onun mühəndislik qabiliyyətini ortaya çıxardır.

Meri Styuartın 1973-ci ildə çap etdirdiyi “Dərə-təpələr” (“The Hollow Hills”) adlı roman “Merlin” trilogiyasının ikinci əsəridir. “Büllur mağara” əsərinin davamı olan bu əsər də fentezi janrında yazılmışdır. Meri Styuartın “Dərə-təpələr” (“The Hollow Hills”) əsərində də müəllif “Büllur mağara” əsərindəki ədəbi ustalığa, yazıçılıq məharətinə istinad etmiş 1974-cü ildə müəllifin ikinci dəfə Mif-poetik fentezi mükafatını (*Mythopoetic Fantasy Award*) qazanmasına vəsilə olur. “Merlin” trilogiyasının ilk əsərində olduğu kimi, bu romanda da əsərin əsas qəhrəmanı Merlindir. Trilogiyanın bu bölümündə Merlin kral Arturun qoruyucusu və sadıq məsləhətçisidir.

Əsərdə Merlin Ambrosius, Uter Pendraqon, İqreyin, Artur, Ralf, Kador, Kral Lot, Qraf Ektor, Sey, Morqauza, Morqan, Kolqirim, Urien, Ulfin, Beduir, Stiliko, Qandar kimi orijinal obrazlar öz əksini tapmışdır [4]. Əsərdə Merlin İqreyinin dünyaya gəlmiş uşağı Arturu təhlükələrdən qorumaq üçün

əlindən gələni əsirgəmir. İqreyin Artur və Morqanın anasıdır. İqreyinin Uter Pendraqonla evliliyi ilk əri Kornoul hersoqu Qorluaya olan xəyanət əsasında qurulmuşdur. İqreyinin uşağının təhlükəsizliyini təmin etmək işində Merlinə Ralf kömək edir. Ralf İqreyinin qulluqçusu idi. Merlin uşağın hamisi olaraq Ralfi seçmişdir. Merlin ümid edir ki, Ralf uşağın həyatını onun başına gələ biləcək təhlükələrdən qoruyacaqdır. Ralf kralının etimadını qazanmaq və onun ordusunda xidmət etmək üçün can atır, məhz bu səbəbdən Arturun hamisi olmaq onun üçün ürəkaçıcı deyil. Merlin Ralfi inandırır ki, gələcəkdə Artur bütün Britaniyanı birləşdirəcək və bu zaman Ralf kralın ordusunda yüksək vəzifədə xidmət edəcək. Merlin və Ralf Arturu dünyaya gəldikdən cəmi 3 gün sonra təhvil alaraq Britan əyalətində ucqar bir bölgəyə çəkilirlər. Casuslar uşağı ələ keçirtmək üçün bütün vasitələrə əl atırlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən də Merlin və Ralf diqqətli olurlar. Hakimiyyət uğrunda mübarizə "Dərə-təpələr" romanının əsas mövzudur. Ədəbiyyat tənqidçiləri romanın Arturian, fentezi, klassik ədəbiyyat, tarixi ədəbiyyat, bədii ədəbiyyat, mifologiya janrında olmasını vurğulayırlar.

Meri Styuartın 1979-cu ildə çap olunan "Sonuncu sehrbazlıq" ("The Last Enchantment") romanı "Merlin" trilogiyasını tamamlayır [5]. "Sonuncu sehrbazlıq" əsəri trilogiyanın əvvəlki əsərlərinin janrında qələmə alınmışdır. Əsərdə Merlin, kral Artur, Beduir, kral Lot, Morqauza, Morqan, İqreyin, Ulfın, Melvas, Niniane (Nimue), Stiliko, Sey, Qvinevera, Beltan, Kasso, kimi obrazlar öz əksini tapmışdır. Kral Lot obrazı kral Artur dövründəki önəmli əfsanəvi personajlardandır. Kral Lot kral Arturun bacısı Morqauzanın həyat yoldaşdır. Kral Lotla Morqauzanın Qaveyn, Qaxeris, Aqraveyn və Qaret adlı övladları vardır. Bu dörd qardaş məşur cəngavər və ser tituluna malik olacaqlar. Kral Lot Lotian ərazisi (indiki Şotlandiyanın ərazisi) ilə Orkney adalarının (Şotlandiyanın şimalında) kralıdır.

"Merlin" trilogiyasında Arturun Morqauzanın onun atası Uter Pendraqonun nikahdan kənar qızı olmasından qətiyyənlə xəbəri yoxdur. Bundan istifadə edən Morqauza atasının ölümündən sonra krallıqdan kənara yollanmaması üçün Arturla bir gecəlik münasibətdə olur və bunun nəticəsi olaraq Mordred dünyaya gəlir. Bundan xəbər tutan Merlin Morqauzanı krallıqdan uzaqlaşdırır. Vəziyyətin bu cür olduğunu görən Morqauza Arturun doğma bacısı Morqanın nişanlısı olan kral Lotla evlənir. Merlin Morqauza ilə Arturdan dünyaya gələcək övlad barədə olan kəhanətdən ona xəbər verir: "Bu izdivacdən dünyaya gələn uşağın əlləri sənə ölümü gətirəcək". Merlinin bu kəhanətini eşidən kral Artur bu uşağı tapdırıb öldürmək belə istəyir. Amma hadisələr başqa cür cərəyan edir və kral Lot o vaxt dünyaya gələn uşaqları bir gəmidə toplatdırır

və onların xarici ölkəyə sürgün edilməsini əmr edir. Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq oğlan uşağı xilas olur. Bu uşağın adı Mordred olur.

Kral Arturun özündən sonra qanuni varis qoyub getməsi hakimiyyətin stabilliyinin qorunması baxımından xüsusi önəm kəsb edirdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən də Artur Kameliard kralı Leodoqranın qızı Qvinevera ilə evləndi. Bu evlilikdən onun övladı olmur. Əsərdə Qvinevera Kral Arturun ikinci həyat yoldaşdır. Onun birinci həyat yoldaşının adı da Qvinevera olmuşdur. O, uşaq dünyaya gətirərkən uşaqla birlikdə ölmüşdür. Bu evliliklər kral Artura elə də uğur gətirmir. Onun yeganə övladı Mordred olur. Mordred daha sonra kral Arturun yaxın adamlarından birinə çevrilir, 'ser' titulu alır və yuvarlaq masa cəngavərlərindən birinə çevrilir.

Britaniyanı birləşdirmək üçün krallar arasında gərgin müharibə gedir. Bütün Britaniya xaosun içindədir, müharibələr, çaxnaşmalar bitib-tükənmək bilmir. Merlin bu mübarizədə sehrbazdan, cadugərdən çox, peyğəmbər və kahin rolunu oynayır. Kral Artur əfsanəvi qılınıcı 15 yaşında daşdan çıxarsa da soylu bir ailədən olmadığı irəli sürülür və bu səbəbdən İngiltərə kralı taxtına iddialı ola bilməyəcəyini önə sürürlər. Ektor onu övladlığa götürdüyü üçün taxta iddialı olanlar Arturun atasının Ektor olduğunu söyləyirdilər. Lakin bu dövrdə ən böyük kahin, druid kimi məşhur olan Merlin Arturun övladlıq hadisəsini təsdiq etdikdən sonra Merlinin köməyi ilə Artur taxta çıxır. Merlin sübut edir ki, həqiqətdə isə Arturun atası Britaniya kralı Uter Pendraqon, anası isə kraliça İqreyin idi və, göründüyü kimi, Artur kral nəslindən gəlirdi. Artur kral olduqdan sonrakı dövrdə krallığın ərazilərini genişləndirmiş və xalqın sevgisini qazanmışdır. O, əfsanəvi qala və saray olan Kamelotda yaşayırdı. Lakin bir mühüm nüansı da unutmayaq ki, kral Artur dövrünə aid erkən əfsanələrdə, qələmə alınmış ilk əsərlərdə Kamelotun adına rast gəlmək mümkün deyildir. Kamelot adına ilk dəfə XII əsrdə fransız cəngavərləri haqqındakı əfsanələrdə rast gəlmək mümkündür. Bəzi tədqiqatçılar Kamelotun real dünyada var olmadığını, ancaq mifdən ibarət olduğunu qeyd edirlər.

Kral Artur əfsanələrində və kral Artura həsr olunmuş bədii əsərlərdə əks olunan Avalon müqəddəs məkan kimi göstərilmişdir, ümumiyyətlə, Avalon sözü kelt dilində "alma" sözündən yaranmışdır. Britaniyalı yazıçı və tarixçi Qalfrid Monmuntun 1136-cı ildə qələmə adlı "Britaniya krallarının tarixi" ("Historia Regum Britanniae") adlı tarixi əsərdə Avalon haqqında geniş məlumat vermişdir. [8] Qalfrid Monmunt Avalonu Kral Arturun Kamlanndakı son döyüşdən aldığı yaraları yaxşılaşdırmaq üçün aparıldığı yer kimi izah edir. Qalfrid Monmunt görə, kral Arturun Ekskalibur əfsanəvi qılınıcı da Avalonda istehsal olunmuşdur.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Meri Styuart xalqının mənsub olduğu milli köklərini təşkil edən keltlərin öz torpaqları uğrunda olan mübarizəsini və mövcud tarixi-coğrafi mühiti təsvir edir, xalqını bu mübarizədə tək qoymayan qəhrəmanlarını işıqlandırır. Əsərlərdə bir hökmdarın düzgün idarəçiliyi, eyni zamanda xalqına göstərdiyi qayğı və onların rifah hallarının yaxşılaşdırılması nəticəsində nələrə nail olunacağına bariz nümunəsini göstərir. Həm tarixi, həm də mifoloji prizmadan yazılan bu əsərlər eyni zamanda məntiqi ardıcılığa da riayət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008
2. Katharine Mary Briggs (1976). An Encyclopedia of Fairies, Hobgoblins, Brownies, Boogies, and Other Supernatural Creatures
3. Mary Stewart. The Crystal Cave. 1970, UK, Hodder & Stoughton
4. Mary Stewart. The Hollow Hills. 1973, UK, Hodder & Stoughton
5. Mary Stewart. The Last Enchantment. 1979, UK, Hodder & Stoughton
6. <https://interaztv.com/world/4611>
7. <https://www.e-reading.club/book.php?book=40448>
8. http://www.lib.ru/INOOLD/ENGLAND/br_history.txt
9. http://www.rummuseum.ru/lib_t/angl22.php

Вусала Набиева

Резюме

«Трилогия Мерлина» Мери Стюарт в историко-мифологическом контексте

Произведения, посвященные эпохе короля Артура, в английской литературе имеют особый литературный вес. Отметим, что эти произведения периода короля Артура систематизированы под названием Артурианской литературы. Мэри Стюарт талантливая английская писательница XX века, посвятила этой теме значительную часть своего творчества. Ее произведения написаны, в основном, в жанре детективно-романтической литературы (suspens).

В настоящей статье анализируется историко-мифологическая трилогия Мери Стюарт «Мерлин» («Хрустальный грот», «Полые холмы», «Последнее волшебство»). Принимая во внимание мнение критиков, отмечающих жанровые характеристики, перечисленных выше произведений М.Стюарт, они подчеркивают их связь с приключенческой, артурианской, исторической, фэнтезийной и мифологической литературами. В настоящей статье рассматривается также сюжетно – событийная основа произведений М.Стюарт а также, по мере возможности, акцентируется жанровая природа произведения.

Vüsala Nəbiyeva

Summary

“Trilogy of Merlin” by Mary Stuart in the historical mythological context

The work, devoted to the epoch of King Arthur in the English literature possesses a specific literary volume. We must note that these works of King Arthur’s period have been systematized under the name of Arthur’s literature. Mary Stuart is a talented English writer of the XX century, who has devoted most of her creative activity to this theme. Her works were mainly written in the detective-romantic Genre (in suspense).

In this article Mary Stuart’s historical-mythological trilogy “Merlin (“Chrystal grotto”, “Cored hills”, “The last mystery”) is analyzed. Taking many critics’ note on the genre characteristics of mentioned above works into consideration, they note their connection with adverturalist. In this article also the plot of the M. Stuart’s work dealing with the eventual background is considered, in some possible ways genre nature of the work is highlighted.

Rəyçi: f.f.d.Ş.Vəliyeva

Nərmin Babazadə
ADU

CULIAN BARNSIN “HƏYAT PİLLƏLƏRİ” ROMANINDA MÜXTƏLİF İNCƏSƏNƏT NÖVLƏRİNİN SİNTETİK VƏHDƏTİ

Açar sözlər: *Culian Barnes, postmodernizm, incəsənət, intermediallıq, “Həyat pillələri”.*

Key words: *Julian Barnes, postmodernism, art, intermediality, “Levels of Life”.*

Ключевые слова: *Джулиан Барнс, постмодернизм, искусство, интермедиальность, «Уровни жизни».*

XX əsr mədəniyyətində yeni estetik hadisələrin yaranması müxtəlif incəsənət növləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi səbəbindən ədəbiyyata dair yeni anlayışların yaranması səbəb olmuşdur. Bu mənada müxtəlif dəyişiklikləri özündə birləşdirən intermediallıq anlayışı baş verən yeniliklərə aydınlıq gətirmişdir: “Media sahəsində baş verən dəyişikliklər XX yüzilliyin əvvəllərindən bu yana incəsənətin inkişafında önəmli tendensiyalardandır. Bunlar əsasən media arasında keçid həddləri ilə, media sözcüklərinin hibridliyi ilə, media arasındakı intertekstual və intermedial əlaqələrlə və artan öz-özünü əks etdirmə, incəsənətə özünü media olaraq yansıtma ilə daim assosiasiya olunur” [5, 20-21].

İntermediallıq iki müxtəlif media arasındakı əlaqənin başa düşülməsi və həmin media növləri arasındakı sərhədin aradan qaldırılmasına xidmət edir. “Bir medianın yaxşı anlaşılması onun digər media ilə olan əlaqəsini anlamacağı vacibdir” [3, 15]. Bu mənada Dik Higginsin düşüncələri önəm kəsb edir. D.Higgins belə qənaətə gəlir ki, “bəstəkar öz dünyası və bütün media üçün bəstə yazmırsa, deməli, o, ölü bir varlıqdır” [4]. Məhz bu cür əlaqələrdə vizual elementlər konseptual şəkildə birləşirlər. Hər bir media nümunəsi öz qayda-qanunlarına əsasən hərəkət edir, öz ehtiyaclarına doğru yönəlir. Bununla belə, bir-birlərinə qarışaraq kollaj yaratdıqlarında bir-birini inkar etmir, tam əksinə, yeni məna çalarları yaradırlar.

“Postmodernist əsərlərin janr qarışıqlığı” [1, 47] kimi xüsusiyyəti intermedial əlaqələrin daha geniş şəkildə işlənməsinə şərait yaradır. Bu səbəbdəndir ki, bir çox postmodernist yazıçılar tez-tez əsərlərində intermediallığa müraciət edərək problemin həlli yollarını müxtəlif aspektlərdən axtarmağa çalışırlar. Belə sənətkarlardan bəhs edərkən müasir Britaniya yazarı Culian Barnes yaradıcılığından yan keçmək mümkünsüzdür. “Culian Barnsin nəsrin-

də postmodernizmlə bağlı bədii priyomlardan istifadəsi – güvənilməz təhkiyəçi, linqvistik üslub, fərqli təhkiyə formalarının intertekstual əlaqələri – ədəbi yaradıcılıq prosesinin ön plana çıxmasına şərait yaradır. Bununla belə, dil, üslub və forma ilə birgə yazıçının yaradıcılığı psixoloji gerçəkliyə əsaslanır” [6]. Ümumiyyətlə, Culian Barns fərqli motivlərlə oxucunun diqqətini özünə cəlb edə bilmişdir. Bunun əsas səbəbi təkcə fərqli mövzuları işləməsi deyil, həmçinin müxtəlif incəsənət elementləri ilə oxucusunu tanış etməsidir. Yazıçının intellektual oxucuya siraət edən əsərləri musiqi, rəssamlıq, fotoqrafiya, heykəltəraşlıq, memarlıq, teatr və s. incəsənət nümunələrindən istifadəyə əsaslanır. Bu tip əsərlər arasında tarixi metaforik planda əks edən “Dünya tarixi 10 ½ fəsildə”, insan həyatının müzakirəsinə yönələn “Floberrin tutuquşusu”, yaşlılıq və ölüm duyğusunun anlaşılmasına yardım edən “Limonlu stol”, ingilisçilik məfhumunu araşdıran “İngiltərə, İngiltərə” və bir çox digər romanları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sənətkarın tənhalıq iztirablarının əksi kimi meydana gələn “Həyat pillələri” əsəri də bir çox xüsusiyyətləri ilə intermedial əlaqələrin anlaşılmasında vacib rol oynayır.

Culian Barns “Həyat pillələri” əsərində intermedial əlaqələri mətninə daxil etməklə bir araya gətirilməyən iki müxtəlif nəsnəni bir araya gətirmək yolu ilə həyatın dəyişə biləcəyi düsturunu irəli sürür. Əsər üç hissədən ibarətdir: ilk hissədə oxucu XIX yüzillikdə cərəyan edən hava şarı macərələrinin qısa tarixçəsi ilə tanış olur. Əsər üç tarixi obrazı (dünya şöhrətli teatr aktrisası Sara Bernar, məşhur fransız fotoqrafı, karikaturaçı və hava səyyahı Nadar, macərə axtarışında olan Fred Bernabi) guya ki, təsadüfən bir motiv ətrafında birləşdirir. İkinci hissə Sara və Fred arasında olan, Fredin qəlbinin qırılması ilə nəticələnən eşq hekayəsini təqdim edir. Üçüncü hissədə Culian Barns dünyasını dəyişmiş həyat yoldaşını xatırlayır. Yazıçı həyat yoldaşının ardından qoyub getdiyi dərin boşluğu izah etməyə çalışır. Məhz bu boşluqdan yaranan kədər hissənin ucsuz-bucaqsız mənasızlığını, yalqızlığın iztirablarını düşündürücü yollarla sorğuya çəkir.

Fotoqrafiya və hava şarı sənətinin möhtəşəmliyi əsərdə eşq anlamının izah olunmasına yardımçı olur: “Nə üçün biz davamlı olaraq eşq axtarırdıyıq? Çünki eşq həqiqət və sehrin görüşdüyü nöqtədir. Fotoqrafiya sənətində olduğu kimi həqiqət, hava şarı sənətində olduğu kimi sehr” [2, 31]. Həqiqətən də, çəkilən fotolar reallığı əks etdirir: Hava şarı ilə insan göy üzündə süzdüyü zaman isə sehrli bir aləmə qədəm qoymuş olur. İnsan aşıq olduğu an həqiqət və sehrin təsirinə düşür. Bu zaman insan həm həqiqətlə yaşamağa, həm də sehrli bir dünyada istəklərinin reallaşmasına can atır.

Həmçinin, fotoqrafiya sənətinin caz musiqisi ilə eyniləşdirmə səviyyəsinə çatması diqqəti cəlb edir. XIX əsrin sonlarından ABŞ-da yaranan yeni

musiqi növü XX əsrdə formalaşma mərhələsini bitirir. Müxtəlif xalq musiqilərinin vəhdətində meydana gələn yeni musiqi janrı caz adlanmağa başlayır və tezliklə yeni musiqi hadisəsikimi dünyaya yayılır. Fotoqrafiya da eynilə caz musiqi sənəti kimi gözlənilməz şəkildə ortaya çıxan və sürətlə inkişaf edərək dünyaya yayılan bir sənətdir.

Foto çəkərkən istifadə etdiyi bir-birindən fərqli texnikalar Nadarı məşhurlaşdırır. Bir məqamı da vurğulamaq olar ki, o, Sara Bernarın da fotosunu çəkmişdir. İnsanın uçmaq üçün yaradılmadığı, həmçinin rəsmlərin insan ruhunu oğurladığı düşüncələrinin ortada dolaşdığı vaxtda Nadar fotoqrafiya və hava şarı sənətini bir araya gətirməyi bacarır. Culian Barns belə hesab edir ki, Nadarın hava şarından çəkdiyi fotolar dünyanın yetkin anını təmsil edir. Nadar üfuqi çəkilmərdən daha çox şaquli çəkilərə üstünlük verir, yüksəklik və dərinliklə maraqlanırdı. Göünür, bu da insanın mənən yüksəlişini və çöküşünü simvolizə edir. Yazıçının qənaətinə görə, Nadar belə bir nəticə çıxarmışdır ki, insanlar öz-lərinə xas gerçəkliyi gördükdə xəyalların puç olmasına düşər olurlar.

Keçmişdə olduğu kimi, bu günlərdə fotoqrafiya sənətinin önəm kəsb etmədiyini önmə çəkən C. Barns insan həyatının tamamilə təqlid olunmasından bəhs edir. "Daha xoşbəxt zamanlara aid bildiyimiz fotolar daha az önəmli görünməyə, həyatın özünün fotoları kimi deyil, daha çox fotonun fotoları kimi çıxış etməyə başladılar" [2, 88]. Göründüyü kimi əsərdə reallıq təqlid edilməyə çalışılır və bu təqlid zamanı bir çox xüsusiyyətlər yoxa çıxmağa başlayır.

Yazıçı əsərində italyan rəssamı Benotzo Gotzalinin məşhur rəsmlərindən biri sayılan "Sehrbaz Simon" tablosuna da yer ayırmışdır. Əsərdə sehrbaz Simonun son nömrəsinin təqdim olunması təsvir edilir. Bu məsələ insanın uçuş gücünə sahib ola bilməsidir. Rəsmi digər hissəsində müqəddəs Pyotr Tanrıdan iblisin gücünü onun əlindən alması üçün dua edir. Duanın nəticəsi tablounun ön hissəsində əksini tapır – yerdə cansız şəkildə uzanan, ağzından qan püskürən sehrbaz canlanır. "İkar Günəş Tanrısının işinə qarışmışdı: bu yaxşı bir fikir deyildi" [2, 14] cümləsi ilə Culian Barns həm intertekstual, həm intermedial əlaqə yaradaraq mətnin məna qatlarını iki dəfəyə qədər yüksəltmiş olur. Beləliklə, mətnə Simon və İkar obrazlarını daxil edir, onlar arasında müqayisələr aparır. Yunan mifoloji personajı kimi tanınan İkarın atası Dedal memar olmuşdur. Sürgünə göndərildiyi Krit adasında Kral Minosun yanında işləməyə başlayan Dedal Minosun əmri ilə onun həyat yoldaşı Pasifayanın buğadan olan Minotavr adlı yarı insan, yarı buğa oğlunu gizlətmək üçün labirint tikir. Minos hər il şəhərdən qurban kimi yeddi kişi və yeddi qadını bu labirintə göndərir. Lakin qurban vermək istəməyən Tesey Dedalın köməyi ilə labirintdə Minotavrı öldürür. Bir-birlərinə aşiq olan Minosun qızı Ariadna və Tesey də Dedalın köməyi ilə Krit adasından

qaçmağa nail olurlar. Bütün olanlardan sonra Minos Dedal və oğlu İkarı bir qülləyə həbs edir. Dedal quşların pəncərənin önünə buraxdıqları lələklərlə özünə və oğluna qanadlar düzəldib arı mumu ilə bellərinə yapışdırır. Amma uçmazdanəvvəl oğlunu xəbərdar edir ki, nə çox alçaqdan, nə də çox yüksəkdən uçmasın. Çox alçaqdan uçarsa, qanadlar nəmədən ağırlaşacaq, çox yüksəkdən uçarsa, günəş mumu əridəcək. Ancaq uçmaq İkarı o qədər məst edir ki, atasının xəbərdarlığına əməl etməyi unudur. Getdikcə daha da yüksəlməyə başlayan İkarın qanadlarındakı mumu günəş əritməyə başlayır. Nəticədə, qanadlar qopur, İkar Egey dənizinə düşərək ölür. Culian Barnsın əsərindəki Simon İkarla eyniləşdirilir və hər ikisi yüksəlmək, ucalmaq, fərqlənmək kimi insan arzularının qurbanlarına çevrilirlər.

Göründüyü kimi rəssamlığınyunan mifoloji memarlığı ilə bir araya gətirilməsi mətndə əsrarəngiz keçidlər yaradır.

Kitabda müraciət olunan, hava şarının ən maraqlı cəhətini ortaya qoyan simvolist rəssam Odilon Redondur. 1878-ci ildə Redon “Göz hava şarı” adlanan kömür qələmlə işlənmiş bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Yazıçı bu qeyri-adiliyi təşkil edən rəsm əsərində öz baxış bucağından qiymətləndirir. O.Redon əsərində göz formasında olan hava şarını əks etdirmişdi. Şarın aşağı hissəsində yarımkürə formasında beşik təsvir olunur ki, C.Barnsa görə bu, insan başının üst yarısıdır. “Göy üzündəki göz: Tanrının təhlükəsizlik kamerası. O axmaq insan başı kosmosun koloniyalaşdırılmasının onu koloniyalaşdıran insanları təmizləmədiyi nəticəsini çıxarmağa bizi dəvət edir: Bütün olub-bitənlər öz günahımızı yeni bir hala gətirməyimizdir” [2, 22]. Göründüyü kimi, Culian Barns mətndə hava şarı ilə səyahət və rəssamlıq elementlərini sintetik vəhdətdə vermiş, bədii ədəbiyyata digər incəsənət növlərinin xüsusiyyətlərini də əlavə edərək intermətn yaratmışdır.

“Dərinlik itkisi” adlı fəsildə opera və musiqinin gücündən bəhs olunan səhnələrə də yer ayrılmışdır. Yazıçı üçün opera incəsənət nümunələri arasında ən az anlaşılanlar sırasındadır. Opera bir vaxtlar yazıçıda gerçəklərlə heç cür uyğunlaşmayan bir oyun hissi yaradırdı. Lakin indi o, gerçəkliklə uyğunlaşmayan bu oyunu kədərli qaranlıq fonunda dərk etmək iqtidarındadır. “Opera can alıcı məsələlərə kəsə yoldan gedir, eynilə, ölüm kimi” [2, 74]. Bir neçə il içərisində təhkiyəçi Orfeyə həsr olunmuş iki fərqli operaya tamaşa etmiş, modern görkəmdə olan Orfeyin də, əvvəlki kimi, sehrə bürünmüş möhtəşəmlik sərgilədiyini qeyd etmişdir. Buna baxmayaraq, modern görkəmdə Orfey və Evridika olmaq mümkün deyil, Orfey kimi aşağılara enmək imkansızdır. Aşağılara düşərək Evridikanı fərqli yollar ilə geri gətirmək tələb olunur. Hər kəs özünəməxsus yollarla getməli, öz doğrusunu mövcud olmuş variantlardan xilas edərək tapmalıdır. Yazıçı bilərəkdən Orfeyi qəhrə-

man kimi seçmiş, intertekstual əlaqə yaratmağa nail olmuşdur. Belə ki, Orfey qədim yunan mifologiyasında nadir səs sahibi, musiqiçi kimi tanınır. Eyni zamanda Orfeyin Evridikanı geri qaytarmaq istəyi onun dünyadan köçmüş həyat yoldaşı ilə yenidən qovuşması istəyinə işarədir.

Həyat yoldaşına olan bağlılıqdan çıxış edərək Culian Barns yaşadığımız gündə Orfeyi artıq nümunə olaraq göstərməkdən imtina edir: "Əgər həyat yoldaşı üçün darıxırdısa, tez hərəkət edər və ənənəvi yöntəm olan intihaarə baş vuraraq onunla yeraltı dünyada bir araya gələ bilərdi. Platon onu sevgi uğruna ölə bilməyəcək qədər qorxaq, zəif xarakterli musiqiçi kimi görüb alçaldırdı" [2, 85].

Bununla belə, sənətkar musiqinin qüdrətini "deyilən sözlərdən daha təbii əlaqə vasitəsi, daha dərin mənalara sahib olması" [2, 73] kimi vurğulayır. Amerikan musiqi qrupu Suprimz tərəfindən səsləndirilən "Eşqi tələsdirə bilməzsən" mahnısı yazıçıya görə gənclik üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yaşlılar üçün isə "Kədəri tələsdirə bilməzsən" mahnısı xarakterikdir. Yazar belə bir qənaətə gəlir ki, məhz bu iki duyğu insan həyatının iki zidd dövrünü aydınlaşdırır. Hər bir duyğu baş qaldırmaq üçün öz növbəsini gözləyir.

Piter Qraymsın mahnısına müraciət – "Təkbaşına yaşayıram, getdikcə öyrəşirəm" [2, 90] – yazıçını sanki rahatladır. Acı həqiqət insanın unuda bilmədiklərinin güzgüsüdür. Culian Barns da unuda bilmədiyi həyat yoldaşının simasında həqiqət payının olduğunu duyurdu. "Həyat pillələri"ni oxuduqca sevgi və kədər kimi duyğuların bir-birini daim əvəz etməsini görürük. Əsərdə hər bir duyğu mütləq şəkildə kədərin sınağından keçməyə vadar edilir.

"Daha öncə bir araya gətirilməyən iki şeyi bir araya gətirdiyinizdə həyat dəyişir" [2, 7] söyləməklə əslində, sənətkar müxtəlif sənətlərin birləşməsi, çulğalaşması zamanı bütövlükdə, həyatın daha da rəngarəng olması və müxtəlif suallara cavabın tapılmasına işarə edir. Sənətlər qovuşduğu zaman tam bir anlam meydana gəlir. Müxtəlif sənətlərin bir araya gəlməsi bütövlük yaratmaqla yanaşı, fərqli həyatlar arasındakı ortaq motivlərin axtarışına çıxmağa yol açır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Y. Britaniya postmodernist romanında janr polifonizmi. AMEA, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı, 2019, № 1
2. Barnes J. Hayat Düzeyləri. Çev. Serdar Rıfat Kırkoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, Mart, 2016. 96 s.
3. André G., Philippe M. The Cinema as a Model for the Genealogy of Media. December 1, 2002. pp.12-18.
4. Dick H. Statement on Intermedia. Somethingelse Newsletter, Volume 1, Number 1. February, 1966.

5. Kattenbelt C. Intermediality in Theatre and Performance: Definitions, Perceptions and Medial Relationships. Culture, Language and Representation. ISSN 1697-7750. vol VI\ 2008, pp.19-29.
6. <https://literature.britishcouncil.org/writer/julian-barnes>.

Narmin Babazadeh

Summary

Synthetic unity of various types of art in the novel “Levels of Life” by Julian Barnes

The work of one of the prominent representatives of British literature, Julian Barnes, is traditionally studied in the context of postmodernism, since the writer achieves an organized synthesis of various types of art in almost every work. In postmodern literature, this way of expression is denoted by a term such as intermediality, which combines various forms of art and explores the relationship between them. In this case, there is a wide context, containing the cross of elements and motives of music, theater, sculpture, painting, architecture and other areas of art, expanding the content of the plot and the imaginative world of the work.

The article focuses on the problem of intermediality in the writer’s novel “Levels of Life”, the analysis of the content of which reveals how different types of media influence the creation of a new sense of the text. Thus, intermediality is defined as a chain system.

Нармин Бабазаде

Резюме

Синтетическое единство различных видов искусства в романе Джулиана Барнса «Уровни жизни»

Творчество одного из видных представителей британской литературы, Джулиана Барнса традиционно изучается в контексте постмодернизма, поскольку писатель достигает органического синтеза различных видов искусства практически в каждом своем произведении. В постмодернистской литературе этот способ выражения обозначается таким термином, как интермедальность, которая объединяет различные формы искусства и исследует связь между ними. В этом случае имеет место широкий контекст, содержащий скрещение элементов и мотивов музыки, театра, скульптуры, живописи, архитектуры и других областей искусства, расширяющий контент сюжета и образного мира произведения.

В статье акцентировано внимание на проблеме интермедальности в романе писателя «Уровни жизни», анализ содержания которого выявляет, как разные виды медиа влияют на создание нового смысла текста. Таким образом, интермедальность определяется как целостная система.

Rəyçi: fil.f.d., dos.Y.Abdullayeva

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

ped.f.d. Maya Qasimova
ADPU
maya0866@gmail.com

UŞAQ BAĞÇASI VƏ İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ UŞAQLARIN LÜĞƏTİNİN TEMATİK SÖZ QRUPLARI HESABINA ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *ibtidai məktəb, uşaq bağçası, lüğətin zənginləşdirilməsi, tematik söz qrupları, leksik məna, şagirdlər.*

Key words: *primary school, kindergarten, vocabulary enrichment, thematic group of words, lexical meaning, students.*

Ключевые слова: *начальная школа, детский сад, обогащение словаря, тематическая группа слов, лексическое значение, ученики.*

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ibtidai məktəbdə ana dili təlimi kursunun vacib vəzifələrindəndir. Lüğət üzrə işin təşkilinin zəruriliyi, ilk növbədə dildə sözün mühüm rolu ilə müəyyən edilir. Belə ki, “söz dilin semantik yarusunun əsas vahidi, təfəkkürdəki anlayışların işarəsi, ifadəçisidir” [1, 230]. Söz dilin əsas kommunikativ vahidi olan cümlələri struktur materialı ilə təmin etməklə insanların ünsiyyət aktının reallaşmasında vacib rol oynayır. “Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilər, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz, lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi, öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində büruzə verir” [2, 12]. Həyatla ayaqlaşmaq istəyən hər bir insan söz ehtiyatını zənginləşdirməyə daim ehtiyac duyur, çünki zəngin lüğət fikir və düşüncələrin daha dəqiq, aydın, dolğun ifadəsinə imkan verməklə cəmiyyətdə özünü təsdiqi asanlaşdırır.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinin əsas məzmununu tematik və leksik-semantik söz qrupları təşkil edir. Tematik qrupların seçimi prinsipinə, ilk növbədə, şagirdlərin həyata hazırlanması nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmalıdır. İnsanlar həyatda müxtəlif sosial rolları yerinə yetirirlər: hər bir insan müəyyən bir ailənin, ictimai kollektivinin üzvü, yaşadığı ölkənin vətəndaşdır. Bir sosial qrupdan digərinə keçərkən normal ünsiyyət qurmaq

tələbatı hər bir insan üçün çox təbii və zəruri haldır. Və düşdüüyü müxtəlif sosial qruplarda (sosial sahələrdə) normal ünsiyyətin təmini üçün o, kommunikasiya sahələrinin hər birinə aid olan zəruri leksik minimuma sahib olmalıdır. Məişət sferasında ünsiyyət üçün insan uşaqılıqdan ailədə zəruri leksika iləqismən silahlanır. Lakin bu daha geniş sahələrdə fəaliyyət göstərmək üçün kifayət etmir. İlk mərhələdə lüğətin zənginləşməsinin əsas mənbəyi – uşaq bağçası və ibtidai məktəb, həmin təhsil müəssisələrində bu vəzifənin yerinə yetirilməsini qarşısına birbaşa məqsəd qoyan nitq inkişafı məşğələləri və dil dərsləridir.

Lüğət üzrə işi sistemli və məzmunlu təşkil etmək üçün uşaqların nitqinə daxil ediləcək sözləri düzgün seçmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, “söz o zaman möhkəmlənir ki, onun ifadə etdiyi anlayış bir sıra başqa anlayışlarla sıx əlaqədə olsun, müəyyən bir **tematik qrupa** girsin. Sözləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlar arasındakı assosiasiyaları gözləmək, eyni təsəvvür dairəsinə mənsub olan sözləri eyni vaxtda öyrətmək lazımdır” [3, 466]. Şagirdlərin lüğətinin tematik söz qrupları hesabına zənginləşdirilməsinin əsası məktəbəqədər dövrdə qoyulur. Lüğətin tematik qruplar üzrə zənginləşdirilməsi nitqə daxil ediləcək sözlərin xüsusiyyətlərini, işləklik dərəcəsini, uşaqların ətraf aləm haqqında təsəvvürlərini nəzərə almaqla, əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətlərinin, qarşılıqlı əlaqəsinin, məkan və zamanının, ictimai, siyasi, tarixi, təbii və coğrafi hadisələrlə bağlı anlayışların müəyyənləşdirilməsini və sözlərlə ifadə edilməsini sistemli şəkildə təşkil etməyi asanlaşdırır. Bu sistem uşağın inkişaf dinamikasını, şifahi nitqinin səviyyəsini izləməyə imkan verir. Öyrənilən hər bir söz mürəkkəb təfəkkür fəaliyyətinin göstəricisi olmaqla real gerçəkliyin dərk olunma vasitəsi, münasibətin ifadəsi kimi çıxış edir. Məktəbəqədər dövrdə uşağın tematik lüğətinə təmasda olduğu, gördüyü, təsəvvüründə canlandırma bildiyi elə sözlər daxil olur ki, həmin sözlərlə uşaq fikirlərini ifadə edə bilər, ünsiyyət tələbatını ödəyir. Bu tematik qruplardan ibtidai siniflərdə də istifadə olunur, lakin sözlərin miqdarı çoxalır, istifadə dairəsi genişlənir, söz ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə vasitəsi kimi müxtəlif cəhətlərdən təhlil edilir. Məsələn: məktəbəqədər dövrdə uşaq *adam* sözü ilə düşünmək, danışmaq qabiliyyətinə malik olan, şüurlu, canlı şəxsi ifadə edərsə, ibtidai siniflərdə 4 səs, 4 hərfdən ibarət fonetik vahid, leksikada həmin mənada alınma, ümumişlək söz, məcazi mənada *arxa*, *dayaq*, *hami*, morfolojiyada adlıq halda olan ümumi, konkret isim, sintaksisdə müvafiq cümlə üzvü kimi təhlil edilir. Yəni leksik məna (ilkin, həqiqi) baxımından hər iki təhsil müəssisəsində sözə yanaşma eyniyyət təşkil edir.

Məktəbəqədər dövrdə uşağın lüğəti aşağıdakı sözlərlə zənginləşdirilir:

I. Şəxs anlayışı ifadə edən sözlər (şəxs adları daxil olmaqla);

a) qohumluq münasibəti bildirənlər; *ata, ana, bacı, qardaş, baba, nənə, əmi, bibi, dayı, xala* və s. Bu sözlərdən *bibi-xala, əmi-dayı* kimi mənaca yaxın sözlər mənası çətin söz kimi izah edilir. Məktəbdə buraya *dayıqızı, amioğlu, bibiqızı* və s. qohumluq münasibəti bildirən sözlər daxil olur.

b) peşə, sənət, məşğulluq bildirən sözlər; *tərbiyəçi, dayə, aşpaz, müəlim, neftçi, musiqiçi, sürücü, kitabxanaçı, fəhlə, həkim, rəssam* və s. Məktəbdə buraya *qazmaçı, üzümçü, aktrisa, şagird, bərbər, üzgüçü, dəmirçi, dülgər, bənna* və nisbətən mücərrəd mənalı (bu sözlərin hamısına qoşula bilən -*luq*⁴ şəkilçili) sözlər əlavə olunur.

c) milli və yerli mənsubluğu bildirənlər; *azərbaycanlı, rus, türk, şəhərli, kəndli, bakılı, rayonlu, gəncəli* və s. Məktəbdə bu qrupa *qazax, qırğız, türk-mən, ləzgi, talış* və s. sözlər əlavə olunur. Azərbaycandakı məkan bildirən yer adlarına artırılmış *şəkili, qarabağlı, şirvanlı* kimi sözlər Rusiya (*Moskvalı* istisna olmaqla), Gürcüstan, Türkiyəyə məxsus yer adlarına çox məhdud şəkildə qoşulur. *Türkiyəli* işləndiyi halda, *Antaliyalı, Sakaryalı* az işlənir.

ç) digər şəxs anlayışları: *qohum, qonşu, atalıq, şaxtababa, Damdabaca, keçəl*;

ş) dini varlıqlar və mövhumi anlayışlarla bağlı sözlər: *allah, peyğəmbər, imam, mələk, şeytan* və s.

II. Heyvanlara və quşlara aid anlayışları ifadə edən sözləri iki tematik qrupda öyrətmək lazımdır:

1) ev heyvanları və quşları: *at, qoyun, toyuq, xoruz, cücə, dəvə, it, keçi, inək, donuz, camış, öküz, pişik* və s.

2) çöl heyvanları və quşları:

a) vəhşi heyvanlar və quşlar: *dovşan, durna, qarğa, qırğı, kirpi, fil* və s.

b) yırtıcı heyvanlar: *caqqal, tülkü, canavar, bəbir, şir, ayı* və s.

Məktəbdə heyvanların bir qismi inkişaf mərhələlərini ifadə edən sözlərlə öyrədilir. Məsələn: *quzu-toğlu-qoyun, buzov-dana-inək, köşək-maya-ilxı, cücə-toyuq, kələçə-camış, qulun-dayça-kəhər-at* və s.

III. Məkan və zamanla bağlı anlayışları ifadə edən sözlər: *bağ, bağça, mağaza, stadion, meydan, meydança, düşərgə, klub, anbar, hamam, hovuz, kitabxana, xəstəxana, zavod, meşə, yaz, yay, payız, qış*, ayların, həftə günlərinin adları və s. Müsahibələrin nəticəsi göstərir ki, ilin fəsilləri, fəsillərin xarakter əlamətlərinin ifadəsi ilə bağlı sözlər bağça və məktəb uşaqlarının fəal lüğət fondunda mövcud olduğu halda, onlar bütün ayların adını ardıcıl və ya pərakəndə şəkildə sadalaya bilmirlər. Ailə şənlikləri (ad günləri), tarixi günlər və bayramlarla, əlamətdar hadisələrlə bağlı ayların adı tez-tez tək-

rar olunduğu, bağça və məktəblərdə müxtəlif tədbirlərlə qeyd olunduğundan yadda qaldığı halda, digər ayların adı fəal lüğət fonduna II sinifdə daxil olur.

Bağçada həftə günlərinin adları uşaqların fəal lüğət fondunda mövcud deyil. Ailələrdə də həftə günlərinin adı adətən sıra sayları ilə ifadə olunduğundan I sinfə gələn uşaqların az bir qismi həftə günlərinin adlarını rəsmi qəbul olunmuş sözlərlə sadalaya bilirlər. Halbuki I sinif üçün nəzərdə tutulmuş “Riyaziyyatdan didaktik materiallar”da [4] həftə günlərinin adı ilə bağlı müxtəlif test və məsələlər verilmişdir: “Həftənin bazar günü və cümə günü arasında fərq nə qədərdir?” [4, 48], “Şagirdlər həftənin 5-ci günü gəzməyə getdilər, 3 gün sonra geri döndülər. Onlar həftənin hansı günü geri döndülər: a) çərşənbə; b) şənbə; c) bazar” [4, 48].

Uşaq bağçasında tərbiyəçi həftə günlərinin adlarını öyrətmək məqsədilə uşaqlarla birgə həftəlik təqvim tərtib edə bilər. Gündəlik olaraq uşaqlara təqvimə baxmağı və bu gün həftənin hansı gününün olmasını (*bazar ertəsi, çərşənbə* və s.) və həftənin bu günündə hansı məşğələlərin olacağını yada salmağı təklif edir. Mütəmadi olaraq aparılan belə bir iş uşaqlara həftə günlərinin adlarını və ardıcılığını yadda saxlamaqda kömək edə bilər. Əldə etdikləri təsəvvürləri möhkəmləndirmək məqsədilə tərbiyəçi əyləncə xarakterli “Həftə günləri” oyununu da təşkil edə bilər. Oyunun şərtlərinə görə tərbiyəçi müxtəlif stollar arxasında oturmuş yeddi uşağın hər birinə həftə günlərindən birinin adını verir. Tərbiyəçinin: “Həftə günləri düzülün!” komandası ilə uşaqlar yerlərindən qalxmalı və həftə günlərinin ardıcılığına uyğun olaraq öz yerlərini tapmalıdırlar.

IV. Bitkilərlə bağlı anlayışları bildirən sözlər. Buraya Azərbaycan ərazisində bitən meyvə ağacları, onların meyvələri, meşə ağaclarının adları, otaq, bağça, çöl-çəmən çiçəkləri, dirrik və bostan bitkiləri, meyvə və tərəvəz adları, tarla, zəmi bitkiləri və s. anlayışlar daxildir. Uşaqlar onların adlarını, oxşar və fərqli əlamətlərini bildirən sözləri təbiət üzərində müşahidə, gəzinti və ekskursiya, yaxud maket və şəkillər üzərində öyrənir, növ və cinsə görə qruplaşdırma aparırlar.

V. Sənaye, texnika, rabitə, nəqliyyat vasitələri, inşaat materialları və alətləri ilə bağlı anlayışların adları əşya ilə birlikdə öyrədilir. Burada alınma, mürəkkəb hərf-tərkibli, çətinləffüz olunan sözlərə çox təsadüf edilir. Belə sözlər öyrədilərkən uşaq bağçasında fərdi və xorla tələffüzü növbələşdirərək, ibtidai məktəbdə isə əlavə olaraq səs-hərf tərkibinə görə təhlil edərək düzgün mənimsəməni təmin etmək lazımdır.

VI. Məişətlə bağlı məfhumların adını bildirən sözlərlə (yeyinti və ərzaqla bağlı sözlər, geyim, mebel və yataq əşyaları, mətbəx, qab-qacaq əşyalarının adları, oyuncaq adları, oyun və idmanla, tədris ləvazimatları ilə, tə-

biət hadisələri ilə bağlı sözlər) və s. tematik söz qrupları üzrə iş aparmaqla lüğəti zənginləşdirmək olar.

Yeni nəsil ibtidai sinif dərslərlərində sözlərin müvafiq mənə qruplarında birləşdirilməsi, müxtəlif mənə qruplarına aid olan sözlərin tapılması ilə bağlı maraqlı tapşırıqlara rast gəlinir:

Çalışma. Nümunəyə əsasən nöqtələrin yerinə sözlər əlavə et və verilmiş cədvəli dəftərində tamamla.

Sözlər	Mənə qrupu
nağıl, mahnı, şeir	əsər
qızılıgül, çobanyastığı
su, şirə
top, gəlinçik

[5, 52].

Çalışma. Boş xanalara müvafiq sözlər yazmaqla cədvəli dəftərində tamamla.

Sözlər		Mənə qrupu
pişik	it	ev heyvanları
kirpi	pələng	tülkü
ilan		buqələmun
		sürünənlər

[5,85].

Konkret tematikalara daxil olan əşyalar əlamətlərinə, növ və cinsə, təyinatına görə bir-birindən fərqlənir. Əşyalar rənginə, zahiri əlamətinə, daxili keyfiyyətinə, dadına (iy, hərarət və s.), ölçü, çəki və həcmə müvafiq olaraq əlamətləndikdə, mənası daha asan yadda qalır. Yuxarıda sadalananlar əşya adı bildirən sözlərin elə qruplarıdır ki, buraya aid olan sözlərin mənasını bilmədən, onları növ və cinsə görə fərqləndirmədən, lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək olmaz. Çünki lüğətin əsasında əşya adı bildirən sözlər dayanır. Dildəki qalan sözlərin hamısı əşyaya tabe şəkildə fəaliyyət göstərir, onların mövcudluğu əşyanın varlığı ilə ortaya çıxır. Əlamət, miqdar, hərəkət bildirən sözlər əşyaya aid olub əşyanın varlıq formalarıdır. Ona görə də lüğət işində əvvəl əşya, sonra isə onunla bağlı olan sözlərə xüsusi yer verilir. Əşyanın adı deyilir, sonra isə onunla bağlı sözlər sadalanır. Bu baxımdan lüğət-məntiqi çalışmaları müxtəlif növlərindən istifadə vacibdir. Məsələn:

1) əşyanın özünü və ya şəklini görməklə əlamətləri sadalanır: *dəniz necədir? – çınqılıdır, durudur, bulanıqdır, mavidir, dalğalıdır, sakitdir, təlatümlüdür* və s.

2) əşyalar müəyyən əlamətə görə qruplaşdırılır: *nə şirindir?* - üzüm, ərik, əncir banan və s.; *nə turşdur* – limon, alça və s.; *nə yastıdır?*, *nə ağdır?*, *nə uzundur?* və s.

3) növlər cinsə görə qruplaşdırılır. Məsələn: *qovaq, palıd, vələs, cökə – meşə ağacları; ayı, canavar, tülkü, qırğı – yırtıcı heyvanlar* və s.

4) əşya tərkib hissələrinə ayrılır. Bu zaman hissələri və sərhədləri aydın görünən müəyyən əşya şəkli təqdim olunur və uşaq bu hissələrin adlarını deyir (məsələn, *ağac: gövdə, budaqlar, kök, meyvə, yarpaqlar; ev – döşəmə, tavan, divar, qapı, pəncərə*)

5) əşya məkan və zamanına görə qruplaşdırılır: *Dirrikdə nələr bitir? Bostanda nə əkirlər? Tarlada nə əkilir? Sinifdə hansı hadisələr baş verir?* və s.

6) sadalanan sözlərdən eyni qrupa aid olmayanlar seçilib ayrılır. Məsələn: *inək, dana, at, ayı, camış* sözlərindən ev heyvanı olmayanı seçmək; *kitab, dəftər, xətkəş, qələm, gəlincik* sözləri içərisindən dərs vəsaiti olmayanı göstərmək və s. Bu iş növü sözün ifadə etdiyi mənanı dəqiqləşdirmək məqsədi də daşıyır.

Sözlərin tematik seçilməsi lüğətin zənginləşdirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Çünki bu zaman sözlər müəyyən məna əlaqələrinə girdiyi üçün möhkəm yadda qalır və lazım olan anda asanlıqla fəallaşır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: “Təhsil” İKM, 2008, 621 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “Maarif”, 1982, 215 s.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: “Səda”, 2013, 552 s.
4. Məcidova A.Ə. Riyaziyyatdan didaktik materiallar (I sinif). Bakı: “Çaşıoğlu”, 2008, 87 s.
5. İsmayılov R., Orucova G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslik). Bakı: “Altunkitab”, 2018, 208 s.
6. Бобровская Г.В. Обогащение словаря младших школьников // Нач. шк.М., 2002. № 6. с.25

Maya Gasimova

Summary

Enriching the vocabulary of children in kindergarten and primary school through thematic word groups

The article deals with the issues of enriching the vocabulary of children in kindergarten and primary school through thematic groups of words. It is noted that

the principle of choosing thematic groups, first of all, should be approached from the point of view of preparing students for life. For ensuring normal communication in various social spheres, the children must have the necessary lexical minimum relating to each of the areas of communication. Thus, the importance of teaching the words not in isolation from each other, but via combining them in certain thematic groups by taking into account the associative relations among them is emphasized. In the article is traced the dynamics of children's vocabulary development in connection with the transition from preschool age to school age.

Мая Касумова

Резюме

Обогащение словаря детей в детском саду и начальной школе за счет тематических группы слов

В статье рассматриваются вопросы обогащения словаря детей в детском саду и начальной школе за счет тематических групп слов. Отмечается, что к принципу выбора тематических групп прежде всего, надо подходить с точки зрения подготовки учащихся к жизни. Для обеспечения нормального общения в различных социальных сферах ребенок должен обладать необходимым лексическим минимумом, относящимся к каждой из областей коммуникации. Поэтому подчеркивается необходимость обучения словам не изолированно друг от друга, а объединяя их в определенные тематические группы, учитывая ассоциации между ними. В статье прослеживается динамика развития словарного запаса детей в связи с переходом с дошкольного возраста в школьный с применением в обучении игровых и других форм.

Rəyçilər: ped.f.d., dos.K.Məmmədova, ped.f.d.M.Abdullayeva

Nilufər Hüseynova

BSU

nbabayeva1988@mail.ru

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DİDAKTİK OYUNLAR MÜHÜM TƏDRİS VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *didaktik oyunlar, lingvodidaktika, xarici dillərin tədrisi, interaktiv təlim, tədris vasitəsi, kurikulum.*

Key words: *didactic games, linguodidactics, teaching foreign languages, interactive learning, learning tool, curriculum.*

Ключевые слова: *дидактические игры, лингводидактика, обучение иностранным языкам, интерактивное обучение, средство обучения, curriculum.*

Xaricidillərintədrisində dərslərdə didaktikoyunlarıntəbiiqixüsusi əhəmiyyətəbədir. Oyun dili öyrətmək, danışıq bacarıqları və vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün bir vasitə kimi çıxış edir. Hər hansı bir başqa fəaliyyət növü kimi, oyun motivasiya edən bir səbəbdən (motivdən) başlayır, müəyyən bir məqsədi güdür, uşaq üçün başa düşülə bilən konkret bir məzmunu və icra hissəsinə, başqa sözlə oyun fəaliyyətinə malikdir [3].

Əmək fəaliyyətindən fərqli olaraq oyun son nəticələrə əsaslanmır. Oyunun motivi oyun hərəkətinin tərkibində, oyunun prosesindədir. Oyun şəraitində şagirdlərdə öyrənilən xarici dildə danışmaq üçün daxili motiv formalaşdırırlar.

Təlimdə oyun əyləncəli bir priyom olaraq təlimin motivi kimi idraki maraqların tərbiyəsi problemi ilə sıx bağlıdır. Oyun dilin təlimində şagirdləri nitq hərəkətinə stimullaşdıran biliklərin möhkəmləndirilməsi priyomlarını nəzərdə tutur. Bu tələblərə təkcə oyun anları deyil, həm də dərstdə nitq vəziyyəti ilə cavab verir. Xarici dildə bir çox oyunda nitq vəziyyətində olduğu kimi süni bir dil mühiti yaradılır və uşaqlar rahatlıqla iştirak edirlər. Həm oyun, həm də tədris nitq vəziyyəti ümumi xarakterə - əyləncəliyə malikdir. Hər iki iş priyomu şagirdləri ruhlandırır, onlarda emosional əhval-ruhiyyə yaradır. Oyun həmişə uşaq fəaliyyətinin xüsusi bir forması olmuş və olacaq, tədris məqsədləri üçün oyun priyomunun bacarıqlı istifadəsi şagirdləri aktivləşdirir, dil bacarıqları və vərdişlərinin mənimsənilməsində çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir.

Xarici dildə əksər oyunlar situativ xarakter daşır, çünki müəllimlər diqqəti əsasən müxtəlifsəviyyəli (fonetik, leksik, qrammatik) və müxtəlifaspektli (isim, sifət, say və s.) dil vahidlərinin mənimsənilməsinə yönəldirlər və beləliklə tədris nitq vəziyyətindən çox fərqlənir.

Nitq vəziyyətində şərtlər təbii və xəyali ola bilər. Nitq vəziyyəti şagirdlərin xarici dildə fikirlərini formalaşdırmağa, öyrənilən nitq materialını xüsusi kommunikativ məqsədlərlə səfərbər etmək qabiliyyətini formalaşdırmağa yönəlmişdir. Lakin oyun onunla xarakterizə olunur ki, oyun hərəkətinin motivi hərəkətin nəticəsində deyil, prosesin özündə cəmləşir. Buna görə oyun nitq vəziyyətindən öz motivasiyasına görə də fərqlənir [1; 2].

Nitq vəziyyətində nitq hərəkətinin məqsədə doğru istiqamətini müəyyənləşdirən şərtlər verilir. Oyunda qaydalar verilir, onlara əməl edilməsi bu prosesin normal gedişatını təmin edir. Bu və ya digər tapşırığı yerinə yetirərkən, şagirdlər bütün biliklərini, bütün dil təcrübələrini səfərbər edirlər, fikirlərinin yönəldirlər. Oyun nitq fəaliyyətini də aktivləşdirir. Şagirdlər öz leksik ehtiyatlarını və mənimsənilən nitq modellərini istifadə edərək, xarici dildə danışımağa başlayırlar.

Dərsdə problemlə vəziyyətə tədris oyununun bəzi yaxınlığını qeyd etmək olar. Sınıfdə davranış qaydalarına riayət edilməsində uşaqların təcrübə əldə etməsi məqsədi ilə həmyaşdların maraqlarını və vəziyyətlərini nəzərə alaraq problemlə vəziyyət yaratmaq olar.

Mənəvi seçim vəziyyətinə düşərkən, uşaq maraqlarını və emosional vəziyyətini nəzərə alaraq, öz davranışını müstəqil şəkildə təşkil etməli, adekvat qaydalar tətbiq etməli və lazımı iradə səyi göstərməlidir. Problemlə vəziyyətə nümunə gətirək. Beləliklə, müəllim maraqlı dinamik bir oyun təşkil etdi ki, uşaqlar böyük məmnuniyyətlə və maraqla oynasınlar, o zaman ikinci müəllim daxil oldu – “təsadüfən” qutudan qələmləri tökdü.

Şagirdlərin reaksiyası birmənalı deyildi. Bəziləri dərhal müəllimə kömək etməyə çalışdılar, digərləri ilə bu prosesə dərhal qoşulmadılar. İki uşaq heç yaxın gəlmədi, onlar nə baş verdiyinə fərq etmədən oynamağa davam etdilər. Ancaq ən aktiv uşaqlardan ikisi bu məşğuliyyətdən çıxaraq və “passiv uşaqlar”ın oynamağa davam etdiklərini gördükləri anda uşaqlarla oynamağa qaçdılar.

Sonra uşaqlarla söhbət apardılar. Söhbət nəticəsində onları müvafiq hərəkət etməyə məcbur edən motivlər aydınlaşdırıldı. Uşaqların cavablarının təhlili göstərdi ki, gənc məktəblilər özünə hörmət və ya tərəfdaşlıq yönümlülüyü ilə əsas məqsədlər motivlər irəli sürürlər. Bu isə uşaqların davranışında dərk edilmənin artırılmasını göstərən əsas səbəblərdəndir. Uşaqlara digər problemlə halları həll etmək üçün təklif etmək olar, bundan sonra isə söhbət

aparmaq mümkündür. Vəziyyətin nümunələri: İki oğlan mübahisə edir, onları barışdır. Dostun səndən inciyib, ondan üzr istə və onunla barışmağa çalış. Oyunda, problemlə vəziyyətdə olduğu kimi, tapşırıq qoyula bilər: öyrənmək, həll etmək, təxmin etmək, sübut etmək. Dərstdə oyun yalnız formaca oyun olmalıdır, mahiyyətə isə xarici nitqin təliminin müəyyən problemini həll etməyə, konkret bir didaktik məqsədə nail olmağa yönəlmiş faydalı zehni və nitqi fəaliyyətdir.

Didaktik oyunların əksəriyyəti şagirdlərin (əlaqələr, dəstələr, komandalər) böyük qrupunu cəlb etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Komandanın tərkibində oynayaraq, hər bir kəs komanda üçün məsuliyyət daşıyır, yoldaşlarını pis vəziyyətdə qoymaq istəmir və tapşırığın öhdəsindən mümkün qədər tez gəlməyə çalışır.

Didaktik oyunun əsas aspektləri – idrak maraqlarının tərbiyəsi, düşüncə inkişafı və şəxsiyyətin müsbət aspektlərinin formalaşmasının əlaqəsi – dərstdə və alman dilində bütün işlərdə onu tədris fəaliyyətinin effektiv metodlarından birinə çevrilir.

Hər bir oyun mütləq müəyyən tədris məqsədlərini güdməli, xarici dilə dair didaktik materiallarla səsəlməlidir. Dərstdə əyləncə naminə keçirilən oyunlara yer yoxdur. Oyun üzvi şəkildə dərslərin kompozisiyasına daxil olur, onun təbii davamına çevrilir. Bütün digər fəaliyyət növlərindən oyun yalnız ona görə fərqlənir ki, o, şagirdlərə sərbəstlik, müstəqillik və yaradıcı yanaşma imkanları verir.

Oyuna olan əsas tələb bu yaşdakı uşaqlara onun əlçatanlığı və dil təliminin mərhələsinə uyğunluqların mövcudluğudur. Şagirdlər lazımi şərtləri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər hazır olmalıdırlar. Ağır zəhmət tələb edən tapşırıqlar oyuna olan marağı azaldır.

Oyunun uyğun tempi və ritmini müşahidə etmək vacibdir. Sürətli temp şagirdlərin əksəriyyətinin geridə qalmasına səbəb olur, yavaş temp öz növbəsini uzun müddət gözləməyə, üzüntüyə, marağın itirilməsinə səbəb olur.

Oyun şagirdləri həyəcanlandırır, ona görə də dərslərin sonunda, xüsusilə də hər hansı hərəkətlə əlaqəli oyunların keçirilməsi çox məqsədəuyğundur. Ancaq oyunun bəzi növləri (sözün formalaşması, təkrarlanması və möhkəmləndirilməsi) dərslərin istənilən mərhələsində istifadə edilə bilər. Oyun təxminən 5-8 dəqiqə çəkir.

Bir çox oyun qaydaların və hərəkətlərin göstərilməsinin ilkin izahını tələb edir. Bütün şagirdlərin tələb olunan şeyləri anladıklarını əmin olmadan oyuna başlamaq olmaz. İnciyən və həssas uşaqlara xüsusi diqqət yetirilməlidir. Onlara xüsusi taktika ilə yanaşmaq və əgər belə uşaq oyun tapşırığını yerinə yetirə bilmirsə, kəskin tənqidlərə yol verməmək lazımdır.

Qeydləri və səhvlərin düzəldilməsini oyun çərçivəsində şərti normalarla düzəltmək daha yaxşıdır: alınmış (və cərimə) xalların, balların qeyd edilməsi. Qaliblərin müəyyənləşdirilməsi digər komandalara qarşı heç bir məzəmmət və töhmət olmadan baş verməlidir və bir qədər zarafat tonu ola bilər.

Didaktik oyunları istifadə baxımından bir neçə növə bölmək olar:

1. Nitqi və fonematik eşitmə qabiliyyətinin inkişafı üçün oyunlar;
2. Leksikanın möhkəmləndirilməsi üçün oyunlar;
3. Əlaqəli nitqin inkişafı üçün oyunlar.
4. Qrammatik materialları möhkəmləndirilməsi üçün oyunlar.
5. Tərcümə oyunları.

6. Ədəbi və ölkəşünaslıq tədqiqat materiallarının möhkəmləndirilməsinə kömək edən oyunlar.

Didaktik oyun alman dilinin xarici dil kimi təlim üsullarından biridir və dərstdə nitq vəziyyətini yaratmağa kömək edir; buna görə də oyun şagirdlərin dərstdə fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün mühüm bir tədris vasitəsidir.

Priyomun cəmi təlimin strateji hədəfinə gətirib çıxaran konkret bir taktik sistemi də təşkil edir. Araşdırmalarımıza əsasən, biz priyomların cəmini Azərbaycan məktəbində alman dilinin tədrisinin ilkin mərhələsində didaktik oyunların təşkili və aparılması metodik sisteminin əsasına qoyuruq. Seçilmiş priyomlar təlimin daha geniş hədəfinin bir hissəsi olan, alman dilinin mənimsənilməsinin kommunikativ istiqaməti ilə şərtlənən xüsusi məqsədləri həyata keçirir.

Xarici dilin öyrədilməsinin xüsusiyyətləri və tədqiqat mövzusunun spesifikasiyasını nəzərə alaraq, biz bu və ya digər metodun müəyyən məqsədlərinə nail olmaq üçün konkret əməliyyatlar şəklində təlim prosesini nəzərdə tutan alimlərin fikrini bölüşürük [1]. Bir qayda olaraq, bu və ya digər priyomlardan istifadə cəmi nitq fəaliyyətinin məzmunu olan nitq hərəkətlərinin və əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Biz alman dilinin tədrisi metodikasına sahəsində aparıcı mütəxəssislərin ən mühüm araşdırmalarına toxunmuşuq. Çünki alman dilinin tədrisi aparılan məktəblərə yönəldilən digər metodikalarda bu aspektləri izah edərkən onların mövqeyi metod və priyomları şərh etmək üçün əsasdır.

Söhbət praktik məşğələlərdə doğma olmayan dili öyrətmək üçün zəruri bir üsuldur. Söhbətin geniş şəkildə qəbul edilməsi problemin elementlərinin ənənəvi yükü ilə tamamlanan təlim sisteminə daxil edilir.

Təlimdə didaktik oyunların keçirilməsində müasir audio-görüntülü ayaninik mühüm rol oynayır. Əyaniliyin köməyi ilə Oyunda tez-tez müxtəlif əşyalar, oyuncaqlar, rəsmlər, kartoçkalar, cədvəllər, plakatlar, modellər, xə-

ritələr, hazırlanmış ssenarilər, dialoqlar, şeirlərin öyrənilmiş parçaları, atalar sözləri, zərb-məsəllər və digər materiallardan istifadə edilir. Şagirdlər bu didaktik vasitələrin hazırlanmasında iştirak edirlər. Onlar müxtəlif mənbələrə – sənət əsərlərinə, lüğətlərə, məlumat kitabçalarına, tarixi və elmi-populyar ədəbiyyata və s. müraciət edirlər. Bu, fənnə qarşı maraq doğurur. Oyunda tez-tez müxtəlif əşyalar, oyuncaqlar, rəsmlər, kartoçkalar, cədvəllər, plakatlar, modellər, xəritələr, hazırlanmış ssenarilər, dialoqlar, şeirlərin öyrənilmiş parçaları, atalar sözləri, zərb-məsəllər və digər materiallardan istifadə edilir. Şagirdlər bu didaktik vasitələrin hazırlanmasında iştirak edirlər. Onlar müxtəlif mənbələrə – sənət əsərlərinə, lüğətlərə, məlumat kitabçalarına, tarixi və elmi-populyar ədəbiyyata və s. müraciət edirlər. Bu, fənnə qarşı maraq doğurur.

Oyunda tez-tez müxtəlif əşyalar, oyuncaqlar, rəsmlər, kartoçkalar, cədvəllər, plakatlar, modellər, xəritələr, hazırlanmış ssenarilər, dialoqlar, şeirlərin öyrənilmiş parçaları, atalar sözləri, zərb-məsəllər və digər materiallardan istifadə edilir. Şagirdlər bu didaktik vasitələrin hazırlanmasında iştirak edirlər. Onlar müxtəlif mənbələrə – sənət əsərlərinə, lüğətlərə, məlumat kitabçalarına, tarixi və elmi-populyar ədəbiyyata və s. müraciət edirlər. Bu, fənnə qarşı maraq doğurur. Şagirdlər sözün semantikasını, bu vəziyyətdə onların istifadəsini müəyyənləşdirirlər. Didaktik oyun təlimin digər priyom və vasitələri ilə bir sıraya qoyula bilər. Lakin o, tək-cə təlim dəyərinə malik deyil: oyun şagirdlərin idraki maraqlarının formalaşmasında vasitə ola bilər. Oyuna hazırlıq zamanı şagirdlər tez-tez bir sıra əlavə idraki fəaliyyətlərə daxil olurlar.

Oyunda tez-tez müxtəlif əşyalar, oyuncaqlar, rəsmlər, kartoçkalar, cədvəllər, plakatlar, modellər, xəritələr, hazırlanmış ssenarilər, dialoqlar, şeirlərin öyrənilmiş parçaları, atalar sözləri, zərb-məsəllər və digər materiallardan istifadə edilir. Şagirdlər bu didaktik vasitələrin hazırlanmasında iştirak edirlər. Onlar müxtəlif mənbələrə – sənət əsərlərinə, lüğətlərə, məlumat kitabçalarına, tarixi və elmi-populyar ədəbiyyata və s. müraciət edirlər. Bu, fənnə qarşı maraq doğurur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: Maarif, 1967, 115 s.
2. Barsuk R.Y., Seyidov F. Nitq inkişafına dair metodik izahat (şəkillər üzrə). Bakı: Maarif, 1967, 240 s.
3. Yunusov D. Konstruktiv dialoq və ya düzgün ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti / Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər // Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 336-338.

Nilufar Huseynova

Summary

Didactic games used in foreign language classes as an important teaching tool

Didactic games used in foreign language lessons as an important learning tool. To improve the scientific and practical level of modern foreign language lessons should be used for the latest achievements of science. The modern lesson should be aimed at the development of cognitive activity of the individual (thinking, memory, feeling and imagination). At the same time, the student must be the subject of the educational process. Didactic games are also associated with interactive learning methods. Interactive methods also include a testing method the use of didactic games in the educational process for the development of students' speech in the studied language should be based on the basic principles of school didactics. Each game has elements of learning, and for students-a kind of activity, an interesting activity, so didactic game has a great opportunity to provide a communicative orientation of the learning process.

Нилуфар Гусейнова

Резюме

Дидактические игры, используемые на уроках иностранных языков, как важный инструмент обучения

Для улучшения научного и практического уровня современного урока иностранного языка должны быть использованы последние достижения науки. Современный урок должен быть нацелен на развитие познавательной деятельности личности (мышление, память, чувство и воображение). В то же время ученик должен быть субъектом образовательного процесса. Дидактические игры также связаны с интерактивными методами обучения. Интерактивные методы также включают метод тестирования? использование дидактических игр в учебном процессе для развития речи учащихся на изучаемом языке должно основываться на основных принципах школьной дидактики. Каждая игра несёт в себе элементы обучения, а для учащихся – своеобразная форма деятельности, интересное занятие, поэтому дидактическая игра имеет большую возможность обеспечить коммуникативную ориентацию процесса обучения.

Rəyçi: ped.f.d.Y.Alxasov

ELMI DİSPUT

*fil.f.d., dos. Maral Yaqubova*¹

BƏDİİ MƏTN VƏ NƏZƏRİYYƏ: “YENİ DÜNYA” VƏ “MÜƏLLİFİN ÖLÜMÜ” QARŞIDURMA KİMİ

Açar sözlər: *mətn, oxucu, müəllif, metafiksiya, avtofiksiya, nəzəriyyə, Kamal Abdulla, “Sirlərin sərgüzəşti”.*

Ключевые слова: *текст, читатель, автор, метафикция, автофикция, теория Камал Абдулла, «Приключения тайн».*

Key words: *text, reader, metafiction, autofiction, theory, Kamal Abdullah, “Adventures of secrets”.*

Bugün müasir oxucunun (müəyyən qədər Nabokovun “yaxşı”², Umberto Ekonun “örnek”³ təyinləri ilə işlətdiyi oxucunun) narratologiyaya dair bilgi və intellektual bazasını hələ ki, Qərbin kanonları müəyyənləşdirir. Yaddaşı isə daha çox məxsus olduğu toplumdan və daşdığı kimliklərdən qıdalanır, dünyagörüşünə uyğun tənzimlənir. Fantaziyası və təxəyyülü isə psixoloji proses kimi özünəməxsus hadisə kimi çıxış etsə də, oxucunun yaşadığı çağın və mühitin təsirinə məruz qalır. Müasir oxucular müəllif-əsər-oxucu triadasında mətn oxumağı və ya oxu prosesində mətnin niyyətini müəllifdən, müəllifin niyyətini mətndən, oxucu niyyətini isə hər ikisindən ayırmağı bilir, kütləvi şəkildə olmasa da, mətnin oxunmasını ciddi iş kimi görür, mətnin yozumunda ənənəvi, birölçülü güzgü effektinin özünü doğrultmadığı qənaətindədir. Mətnə kod və kontekst, təhkiyə və diskurs, verballıq və qeyri-verballıq qatlarının, onların kəsişmə nöqtələrinin varlığından xəbərdar oxucu müəllifin demiurqluğu və skriptorluğu arasındakı fərqləri sezə bilir, re-

¹ AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: yaqubova.maral@mail.ru

² Nabokova görə, yaxşı, usta oxucu, aktiv və yaradıcı oxucu təzədən oxuyandır. Onda bədii və elmi düşüncə sintez şəklində olmalıdır.

³ Umberto Ekoya görə hər uydurma mətn sürətli, yeyin olmağa məcburdur, təhkiyə hadisələri və şəxs heyəti ilə birgə bir dünya yaradarkən bu dünya ilə bağlı hər şeyi söyləyə bilməz. Toxuna bilmədiyi, deyə bilmədiyi məqamları oxucu tərəfindən doldurulmasını istəyir, hər bir mətn oxucudan onun işinə qoşulmasını tələb edən tənbel bir mexanizmdir. *Ətraflı: Umberto Eco. Anlatı ormanlarında altı gezinti. İstanbul. Can sanat yayımları. 2015, 186 s.*

septiv estetikanın prinsiplərini, "müəllifin ölümü" konsepsiyasını, intertekstuallığı və tipologiyasını özü üçün aydınlaşdırmağa bacarır, fiksiya, metafiksiya kimi terminlərlə tanışdır. Mətni oxumağın xüsusi bir yaradıcılıq aktı olduğunu sezir, bütün adekvat oxunuşlarda doğruluq payını təsdiq edir, oxuduğu mətnlə beyninin içindəki kitabxanadakı mətnlərlə əlaqələr qurduqca, bu əlaqələrin sayı artdıqca, müqayisələr, paralellər aparır, tapıntıları sadalayır, bəzən isə özünü Amerika kəşf etmiş Kolumb kimi hiss edir.

V.Nabokov isə deyir ki, *"Həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, sənət əsəri hər zaman yeni bir dünyanın yaradılmasıdır. Belə ki, ilk işimiz bu olmalıdır: həmin yeni dünyaya, bizə əvvəldən tanış olan dünya ilə birbaşa əlaqəsi olmayan tamam yeni bir şey kimi yanaşmaq. Bu yeni dünyanı təfərrüatı ilə öyrənəndən sonra, yalnız bundan sonra, həmin dünyanın başqa dünyalarla və bilginin digər sahələri ilə əlaqəsini araşdırmalıyıq"* [1].

V.Nabokova görə bədii mətn "yeni dünya"nın yaradılmasıdır və oxucudan bu dünyanı kəşf etməsini gözləyir, tələb edir. Bəs mətni "yeni dünya" kimi düşünmək və görmək prosesi necə baş tutmalıdır? Yeni dünyanı addım-addım kəşf etmənin yolları və üsulları nələrdir? "Təfərrüatları qayğıkeşliklə toplamaq" prosesi nə cür təşkil olunmalıdır? Bugün modern, postmodern, metamodern terminologiyaya bələd, onlar haqqında informasiya ilə yüklənmiş oxucunun oxuduğu mətni "yeni dünya" kimi təşrih etməsi çətinləşir, tanış olduğu dünyanı "yeni" kimi görmək özü hardasa mümkünsüzlüyə çevrilir, "müəllifin ölümü" konsepsiyası bu məqamda çaş-baş oxucunu kifayət qədər dəstəkləyir. Mətnin sirrini yaratmaq müəllifin sərgüzəştidirsə, mətnin sirrini kəşf etmək də oxucunun sərgüzəştidir. Çox vaxt isə, mətnin sirrini kəşf etmək istəyən oxucu müəllif niyyətinin yaradıcı gücünü unudur, görməzdən gəlir. Oxucuya bu vərdişi XX əsrin humanitar düşüncəsi aşılayıb.

Bədii mətndə "yeni dünya" və "müəllifin ölümü" konsepsiyalarının qarşılıqlı münasibətlərinin necə modelləşdiyini görmək üçün konkret bir mətn üzərində təhlilə ehtiyac var. Bu təhlil üçün isə ən adekvat əsər Kamal Abdullanın 2019-cu ildə çap olunmuş "Sirlərin sərgüzəşti" romanıdır. "Sirlərin sərgüzəşti" romanının bətnində yeni bir dünyanın varlığı mühafizə olunur. Təqdim olunan məqalədə "Sirlərin sərgüzəşti" romanının "yeni dünya"ni təqdim etmə şəkli və oxucunun bu dünyanı necə kəşf etməsi geniş araşdırılır. Mətni "yeni dünya" kimi düşünmək və görmək prosesinin necəliyini, "yeni dünya"ni addım-addım kəşf etmənin yolları və üsulları, mətnin "təfərrüatlarını qayğıkeşliklə toplamaq" mexanizmi barədə nəzəri mülahizələr irəli sürülür. "Sirlərin sərgüzəşti" romanının mətn strukturu və ifadə texnologiyasının fərqliliyi, özünəməxsusluğu şərh olunur.

* * *

Mətn və mətnin şərhı dünya ədəbiyyatşünaslığının gündəminin bir əsrdən çoxdur ki, ən əsas mövzudur. Mətnin onlarla şərh modeli, analiz tipi və dərkətmə metodları müəyyənləşir, bunların müəllif, mətn, oxucu müstəvilərində təsnifatları aparılır və mətnin ən adekvat şərhinin mümkünlüyü və ya qeyri-mümkünlüyü bu araşdırmaların istiqamətini təyin edir. Mətnin şərhinin (interpretasiyasının) tarixi “*mimesislə*⁴” başlayır. Həqiqət-gerçəklik prosesinin bir inikas prosesi olaraq görmək klassik bilginin və sənətin özünəməxsus şəkli idi, bu şəklə görə həqiqət gerçəkliyin güzgüdəki rəsmidir. Bu o deməkdir, gerçəkliklə tam olaraq, üst-üstə düşən tək bir rəsm var və hər yerdə o rəsm keçərlidir. Lakin fəlsəfədə hələ sofistlərdən başlayaraq tək həqiqət anlayışına qarşı bir şübhə vardır. Bu şübhə XX əsrdə öz ətrafına daha çox səslər yığır. Həmin səslərə görə həqiqət gerçəkliyin güzgüdəki əksi deyil, gerçəklik haqqında bir yenidənqurma, inşa, yaratmadır. Özü də bu yaratma nisbidir – o fərqli kontekstlərdə fərqli kodlar əsasında yaranır. Eyni çaya iki dəfə girmək mümkün olmadığı kimi (Heraklit), dünyanın iki eyni cür adekvat mənzərəsinin yaradılmasının mümkünlüyünü Osvald Şpenqler (1880-1936) istisna edirdi. İnsanla kosmosun vəhdəti haqqındakı Heraklit müddəasına görə “Varlıq – vəhdətdir”, belə bir ontoloji baza Şpenqlərə varlıqla təfəkkürü, materiya ilə şüuru, dünya ilə insanı, maddi ilə mənəvini, təbiətlə cəmiyyəti ayrı-ayrılıqda təsəvvür etmək imkanı vermirdi. Ona görə, fəlsəfədə materializm, idealizm, obyektivizm, subyektivizm və s. təfəkkürün sonrakı inkişaf mərhələsinin – onun degenerasiya, cırlaşma mərhələsinin məhsuludur. İlk fəlsəfədə bunlar olmamış və müasir fəlsəfə öz çıxış nöqtəsinə də onlardan təmizlənmiş şəkildə qayıtmalıdır [2, 215-216]. E.Husserl (1859-1938) fenomenologiyanın banisi kimi, hesab edirdi ki, insanın dünyaya münasibəti şüurdan başlanır [2, 392]. O deyirdi ki, şüur bir şeydən alınan təəssürətdir; bu o deməkdir ki, şüur subyektin nəsə başqa şeyə meyilliliyi, istiqamətlənməsi, yönümlülüğüdür. O, sübut etməyə çalışırdı ki, şüuru gerçəkliyin “inikası”, surəti hesab etmək səhvdir. Ona görə ki, şüurun həyatı

⁴ Mənşəyi Platona söykənən təqlid nəzəriyyəsi ilk məqamda sənəti ideyalardan əks olunmuş dünyanın inikası, dolayısı ilə də sənəti təqlidin təqlidi hesab edirdi. Qərb ədəbi təfəkküründə antik dövrdən başlayaraq, ta XVIII əsrin ortalarınaadək, ədəbiyyat dedikdə insan və onun atdığı hər bir addımın nitq vasitəsilə təqlidi və ya representasiyası (mimesisi) başa düşülürdü. Bir sözlə, ədəbiyyat və gerçəklik arasındakı əlaqənin mahiyyətini aşkar etmək, istənilən fəaliyyət aktını bədiiləşdirmək, ona ədəbi status vermək vəzifəsinin daşıyıcısı kimi mimesis – təqlid nəzərdə tutulurdu. **Ətraflı bax:** Aristotel. Poetika. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 120 s. Platon. Dövlət. Sumqayıt: Bilik nəşriyyatı, 2014, 431 s.

– intensionallıqda, yəni subyektin predmetə istiqamətlənməsindədir. Şüur predmet gerçəkliyinin anlaşılmasından – seyr edilməsindən başqa şey ola bilməz. Bu seyr, təəssürat isə hökmən obyekt və ona sahib olmaq üçün “niyyət” tələb edir. Bu “niyyət” (intensiya) – şüurdur. Fenomenoloji münasibətə görə, hər bir şüur aktının öz obyekt olmalıdır. Düşünürəm (cogito) demək, doğrudan bir şeyi düşünmək anlamına gəlir, sadəcə olaraq düşünülmən şey əslində düşüncənin özündən başqa bir şey deyil. Çünki, *gülmü düşünmək, əslində gülmün şüurumuzdakı korelyatını düşünmək deməkdir*. Madam ki, cogitonun obyekt “ideya” mahiyyətindədir, deməli bir “cogito” başqa bir cogitoyu öz obyektinə çevririr və proses sonsuza qədər davam edir. Nəticədə, epistemoloji obyekt-subyekt dixotomiyası aradan qalxır. Obyektlə subyektin, obyektivliklə subyektivliyin, insanla şeylərin qovuşduğu, təması, onların birgəliyi – bir-birində iştirakı qapalı, nəşə “gizli” bir şeydir; bu gizlilik insan fəaliyyəti nəticəsində “nəyəsə” çevrilir. Bu nəşə ekzistensializmdə “varlıq” adlanır [2, 424]. Dekartın “cogito ergo sum”undakı subyektivliyin təsdiqini və onun obyektlə binar münasibətini, ikiləşməni XX əsr fikri qəbul etmir. XX əsrin ikinci yarısında postmodern düşüncədə M.Fuko, J.Derrida, J.Lakan, J.Delez subyektin epistemoloji-metafiziki, sosial-siyasi ayrıcalıq statusundan imtina edirdilər. İnsanın subyekt kimi gəlişimini izləyən Fuko eyni zamanda onun ölümünə də qərar verir [3, 485-487], onun üçün subyekt hər dəfə özü ilə dəyişik oyunlar oynayan bir qurmacadır. Derridanın “Qərb metafizikasında” mövcud bədən-ruh, daxili-zahiri, görünüş-mahiyyət və s. dixotomiyalar kimi subyekt-obyekt ikilisinin də dekonstruksiyaya ehtiyacından bəhs edir. Ədəbiyyatın fəlsəfi-epistemoloji mahiyyətindəki bu dəyişikliklər mətnə onun gerçəkliyin güzgüsü olmadığını öyrətmiş, mətnlərin muxtariyyəti fikrini qəbul etdirmişdi. Dilçilikdə F.de Sössür və Çarlz Sanders Pirs “dil xarici referent” dən – şeylər dünyasından imtina edirdilər. Sössür işarənin ixtiyariliyi ideyasından çıxış edərək, dilin avtonomluğunu, işarənin referensial deyil, differensial səciyyə daşdığını bildirirdi. Pirsin semiotik təhlilində semiozin qeyri-məhdud məkanında işarə ilə obyekt arasındakı əlaqə itir və interpretasiya cərgəsi işarədən işarəyə doğru gedir və heç vaxt ilkinə vara bilmir. [4, 116-117] Semiotika linqvistik metodları nəşələrə tətbiq edir, dil və qeyri-dil faktlarını dilin metoforikliyi ilə izah etməyə çalışırdı. (oyunlar, jestika, üz mimikası, dini ayinlər, ədəbi əsərlər, musiqi parçaları və s). Semiotikanın ədəbiyyatı tədqiq üsullarına təsir etməyə başlaması ilə, ədəbi mətn təhlilləri tematik araşdırma dairəsindən uzaqlaşmış, diqqətini mətnin strukturlarına və strukturlar arasındakı əlaqələrə yönəltmişdir. Mətndəki mövcud məzmunun açılışına yönəlmiş ənənəvi təhlillərdən fərqli olaraq, struktur-semiotik yanaşma mətni bir-biriylə qarşılıqlı təsirə girən işarə

qəlibləri olaraq gördü və mətnin mənasını kəşf edərkən bu işarələrin anlamı necə meydana gətirdiyi sualı üzərində dayandı. Anlamı təbii bir hadisə olmaqdan çıxardı, onu kodlara və ənənələrə söykənən strukturlar olaraq gördü, bədii əsərin gerçəkliyin doğrudan-doğruya inikası olması inkar edildi, bu dəfə bədii əsər dedikdə özünü ifadəyə yönəmiş xüsusi deyim tipi nəzərdə tutulurdu. Formalistlərdən V.B.Şklovski, B.M.Eyxenbaum, Y.N.Tınyanovun bu müddəa ətrafındakı mülahizələri, Yeni tənqidçilərin fikirləri, Praqa məktəbində R.O.Yakobsonun, Yan Mukarjovski, S.Todorovun nəzəri tezisləri ilə sabitləşdi. Rolan Bart, M.Riffater, J.Jenette, A.Greymas və başqaları yeni bədii mətn təhlil modelləri ortaya qoydular. Rus formalist məktəbi ədəbiyyatı öyrənən elmin əsas predmeti və hədəfinin bədii əsərə bədiilik (ədəbiilik) qazandıran və onu digər kommunikativ deyimlərdən fərqləndirən xüsusiyyətin təşkil etdiyini bildirirdi [5,226]. Şklovski üçün bədii əsər təmiz formadır və özündən kənarında baş verənlərin və ya verəcəklərin ona heç bir dəxli yoxdur. Hətta bu və ya digər ədəbi məktəbdən özündən əvvəlki məktəbin mövzularından imtina etməsi həmin mövzuların yaranmasını şərtləndirən situasiyaların həyati mövcudluğunu itirməsi ilə deyil, birbaşa əsərin öz quruluşunu yeniləməsi kimi səciyyələndirilir. Onun radikal formalizmində bədii əsər formadır, onun hər bir detallı formanı əxz etdirir. Ədəbiyyatın ekspressiv-referensial xüsusiyyətinin inkarı ilə bərabər qeyri-ədəbiyyatla ədəbiyyat arasındakı fərq, S.Todorova görə, ikincinin “hər hansı başqa bir üsulla ifadə olunması qeyri-mümkün olandan bəhs etməsi” kimi səciyyələnilir, [6, 222]. Hələ öz zamanında İ.Kant sənət əsərinin məzmununu təşkil edən “estetik ideya” dedikdə məhz başqa üsulla ifadəsi mümkünsüz görünəni, dilin ifadə edə bilmədiyini, özünə adekvat hər hansı anlayış və konkret fikrin olmadığı xəyalı məhfumun təsvirini nəzərdə tuturdu və bu ideyanın yalnız incəsənət vasitəsilə ifadəsinin mümkünliyünü önə sürürdü. Dilin özünü ifadə etmək, varlıqları ifadə etmək, informasiya vermək kimi vəzifələri ilə yanaşı poetik vəzifəsini də müəyyənləşdirən R.O.Yakobsona görə, adi vəziyyətdə biz dil vasitəsilə dinləyici və ya oxuyucuya məlumat verərkən, sonuncunun diqqəti ötürülən informasiyanın – göndərmənin özünə yönəlir. Dil poetik vəzifəsini yerinə yetirərkən isə oxucu və ya dinləyici diqqətini göndərilən məlumata deyil, bu məlumatın göndərmə şəklinə, dilin özünə yönəlir [7, 197-198]. Ümumiyyətlə, bu mərhələdə mətnin izahını onun realılıqla əlaqəsindən çox onun dilin öz daxili imkanları və struktur xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirlər. Dilin fəlsəfi strukturu artıq mətnin imtina etdiyi gerçəkliyin yerini tutur. Strukturalizm və poststrukturalizmin radikal konvensional mövqeyində, bədii təxəyyülün bütün referensial konsepsiyaları öz itiliyini, kəsərliliyini itirir. Tomas Pavelə görə: “*Ədəbi mətnlər özlərindən kə-*

nardakı haqqında danışmur, bizə zahiri reallığa göndərmə kimi gələn şey özü yetərincə ciddi və elə zorakı şərtlərlə tənzimlənir ki, nəticədə mətnxarici gerçəkliyin varlığı illuziyanın oyun effektindən başqa bir şey olmadığı ortaya çıxır” [4, 126]. Mətn hər hansı bir ssenarinin tərtibi və ya proqllamaşdırma deyil, bu Barta əsas verir ki, ədəbiyyatın və dilin bütün referensial hipotezalarını dağıtsın. İstinad nöqtəsi – referent semiozisin məhsuludur, o qabaqcadan var olan nəşə deyil. Dilin struktur münasibətlərində ilkinlik sözləşməyə, işarə və referent, mətn və dünya arasındakı əlaqədə deyil, işarə və bir başqa işarə, mətn və bir başqa mətn arasındadır. (8,399-400) Buna görə də referensiallıq illuziyadır, reallığın sadəcə effektinin yaradılmasıdır. Bu tip yanaşmada Arsistoteldən öncə Platonun “təqlidi təqlidi” nin izlərini görənlər Rolan Bart yazır: “*realizm gerçəkliyin surətini çıxarmaq deyil, əksinə sonuncunun (surətin) surətlərini (kopyalarını) çıxarmaqdır...bu səbəbdən, realizm kopyalamır (təqlid etmir), ikincili mimesis – pastişləmə ilə məşğul olur*” [9, 72]. M.Riffater adi gündəlik dil ilə poetik dilin referensial imkanlarını fərqləndirir. Adi, məişət səviyyəsində dilin referensiallığı poetik mənalandırma prosesində itir. Mətnə kontekstin hiss olunması məsləsinə gəlincə Yakobsonda kontekst hələ mətnxarici strukturu ehtiva edir və referentiv funksiya ilə bağlılığı varsa, M.Riffaterin konteksti mətnlər yığıdır. “İntertekst – bu bədii oxunmanın spesifik mexanizmasıdır.” [10, 65] və bədii və qeyri-bədii mətnlərin birxətli oxunuşunda ortaya çıxan mənaları izah etmək qabiliyyəti kimi o yeganədir. Yəni intertekstuallıq bərabərdir bədilliyə. Baxtinin dialogizmində mövcud olan zahiri gerçəklik Riffaterə qədər yetərincə məhdudiyət qoymalardan sonra tamamilə sıxışdırılır. J.Jenettin “Palimpsestlər” ndə artıq mətnin bütün başqa mətnlərlə olan münasibətlərinin təsnifatı aparılır⁵. Mimesisdən – intertekstuallığa qədərki yolun diaxron icmalını verən Antuan Kompanyon ədəbiyyat nədir? sualına “ədəbiyyat ədəbiyyatdır” cavabını bu yolun özünəqədərki finalı kimi görürdü [4]. İntertekstual münasibətlərdə fəal oxucu amili əsasdır, çünki, bu zaman oxucu nəinki oxuduğu mətnə intermətn münasibətlərin olduğunu dərk edəndir, hətta onun identifikasiya və şərh etmə hüququna malikdir [11, 132].

“Sirlərin sərgüzəşti” romanının sirlərini kəşf etmək sərgüzəştinə oxucu romanın bətnində mühafizə olunan yeni dünyanı görmək üçün bildiklərini və

⁵ Bir mətnə iki və daha artıq mətnin birgə mövcudluğu kimi intertekstuallıq (sitə, plagiat, işarə); Mətnin öz hissəsinə (epiqrəfa, sərlövhyə) münasibəti kimi paratekstuallıq; Mətnin öz mətnöncələrinə münasibəti kimi metatekstuallıq; Mətnin digər mətnlərə parodiya münasibəti kimi hipertekstuallıq; Mətnlərin janr əlaqələri kimi arxitekstuallıq. **Ətraflı bax:** *Gärard Genette Palimpsests: Literature in the Second Degree. University of Nebraska Press, 1997*

öyrəndiklərini unudaraq, önhökmələrini kənara qoyaraq, ehtimallarını önə sürməyə tələsmədən başlamalıdır. Ön bilgilər mətnin bütün oxunuşunda təlqin edici, istiqamətverici gücə çevrilirlər, oxu prosesini və oxunun alqılanmasını yönəldirlər və bu zaman “yeni dünya”nı görməkdə köhnə dünyaların siluet-kölgələri əngəllər yaradır. Bir sözlə, məndəki “yeni dünya”nı təşrih etməyə niyyətənən oxucu mətnəqədərki bilgisini, əvvəlki mətnlərin çözümləndə istifadə etdiyi “alət” və “vasitələri”i unutmamalı, əvvəlki oxunuşların ona qazandırdığı “eynək”dən qurtulmalıdır. Bu isə qəliz bir prosesdir. Birincisi, bildiklərinə arınmaq, onları unutmaq oxucunu əvvəlcə bildiklərini dərinədən xatırlaması ilə başlayır, bildiklərini təsdiqləmədən onları inkar edə bilməz. Və bu xatırlamanın miqyası kifayət qədər genişdir. İkincisi, çox uzun müddətdir ki, dünya oxucusu mətnin çözülmə mexanizmini sırf ondan asılı olduğuna inanır.

Mətni bir qəsrə bənzədək, onun təqdimat şəkli, kitab formatındadırsa, üz və arxa qabıqları, annotasiyası, ön söz, kitabın arxa qabığındakı tanıtım xarakterli yazılar – bütövlükdə mətnin özü ilə paratekstuallıq təşkil edən bütün elementlər cəmləşib formaya bürünür, qəsrin darvazasında dayanan gözətçilər, oxucuya “xoş gəldin” deyənlərə çevrilir. Bu kifayət qədər ciddi məsələdir, onlar müəllifin (qəsrin sahibinin) etibarını təmsil edirlər. Haqqında danışdığımız kitabın üz qabığındakı ağac rəsminin gövdəsinə diqqətlə baxanda iki nəfərin qənşər oturduğunu görürük, bu şəkli mətnin oxunuşunda bir neçə dəfə xatırlayacaq, oxuduğumuz yerdə kitabı örtüb o şəkllə bir də baxmaq ehtiyacı hiss edəcəyik. Mətnin adı isə qəsrin darvazasının özüdür, ad bizə çox şey vəd edir, görmədiyimiz, bilmədiyimiz dünyaya səyahətə səsləyir, necə ki, “Sirlərin sərgüzəşti” söz birləşməsi bizə hansısa bir çoxluğun (cəmin) vahid halda (təkdə) hərəkət edəcəyini sezdirir. Mübhəmlik, naməlumluq, gizlilik, üstəgəl macəraravilik bu adda birləşərək oxucunu həyəcanlandırır, ad bir tərəfdən heç bir şəkildə ölməyən müəllifin səsidir, digər tərəfdən, oxucunun ilk dəfə müəllifi “öldürmə”sidir. Əgər ad tanışdırsa (bu romanda adın tanışlığı ciddi rol oynayır), tanış kontekstlərə səyahət edib mətnə qayıdan oxucunun beynində ön informasiya formalaşır, mətnin oxunuşunda ön informasiyamız ya təsdiq olunacaq, ya inkar olunacaq, ya da ikisi də eyni zamanda baş verəcək. İlk baxışda belə bir təəssürat yaranır ki, oxucu bildiklərinin hamısını unuda bilmir, mətnəqədərki bilgisinə ehtiyac var. Düzdür, mətn bu məqamda oxucusunun yaddaşına güvənir, istəyir ki, təqdim etdiyi adın “hekayəsini” və “tarixçəsini” bilsin, görəcəyik ki, müəllifin oxucunun xatırlamasını, yada salmasını israrla istədiyi tanışlıq bizi elə

müəllifin özünə yönəldəcək. Başlanğıc cümlə isə darvazanın içindəki qapının cəftəsidir (açar deyil, çünki bu qəsrli bir dəfə gəzən oxucu açarı özü tapmalıdır ki, qəsrin sahibi olsun, yəni mümkün ola biləcək ən adekvat oxunu gerçəkləşdirə bilsin), qapını - müqəddiməni açır, oxucu artıq qəsrin içindədir. Romanın başlanğıc cümləsindən - “*Yeni cəsədlər və köhnə skeletlər döyüş meydanlarından, zəlzələdən sonrakı viranlıqlardan, meşələrdən, dağlardan, dərələrdən, düzlərdən yığılıb qəbiristanlıqlarda basdırılırdı*” [12, 8] - “ayrılan cığırlar bağına”⁶ daxil olur. Oxucunun ilk bələdçisi – Həsən müəllimin özü başdan ayağa paradoksdur. Dünyanın yaranışından üzü bu yana bütün inkişaf mərhələlərini kaos/nizam-nizam/kaos şəklində gözləri önündə canlandıra bilən Həsən müəllimin bu qabiliyyətinə tarixçi kimliyi izahdırsa, unutmazlıq xəstəliyi həmin izahın məntiqsizliyidir (ilk baxışda, sonra görəcəyik ki, bu əslində çıxış yoludur). Kölgələrdən qurtulmuş Həsən müəllimin (kölgəsizlik?) zaman və məkanın kəsişdiyi belə bir guşədə həyatından razılığı, ömrü boyu arzusunda olduğu təklivə və qəlbində yaşatdığı tənhalığa (bu yerdə oxucu müəllifin - Kamal Abdullanın başqa əsərlərində rast gəldiyi və müəllif tapıntısı olan “təkcənəlik” kəlməsini, bu kəlmənin arxasındakı metaforik məzmunu xatırlayır) nail olmasının rahatlığı oxucuya da sirayət edir. Həsən müəllimin özünün də xəbəri olmadığı (bəs bundan kimin xəbəri var?) bir məqam var: ruhunun Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın (oxucu onu çoxdan tanıyır! Müəllif özü tanışdır onu oxucu ilə) hücrəsinə sığınıb qalması, “həm burada, həm də orda ola-ola özü özü ilə özünün də bilmədiyi bir oyun oynaması” (bu cümlədən bərk yapışmaq lazımdır). Tarixçi Həsən müəllim ilə coğrafiyaşünas, mətnşünas və səyyah Hacı Mir Həsən ağa Səyyah “Sirlərin sərgüzəşti” risaləsi vasitəsilə (Həsən müəllimin divarında dünya xəritəsi, rəflərində çoxlu kitabları və tutuquşu müqəvvası olan kabinetində!) qərribə bir dialoqda təqdim olunurlar. Dünya öz sərgüzəştindədir, “*İnsanlar dünyanın hansı yerində, nöqtəsində olmasından, yaxşı, yaxud pis olmasından, qara, ağ, yoxsa sarı olmasından qeyri-asılı hər an eyni işi görürdülər-onlar yaşlanırdılar. Macəra dolu sirləri ilə, qandonduran hadisələri ilə, ruh silkələyən məqamları ilə qəlbi dolu olan Həsən müəllim, yəni, Hacı Mir Həsən ağa Səyyah da onların içində olmaq şərti ilə*” [12, 12]. (Yəni sadəcə bağlayıcıdır mı?) Oxucunun əsl sərgüzəşti bu məqamda başlayır. “Yəni” ilə birləşmiş Həsən və Mir Həsən ağa Səyyah yenidən ayrılır. “Payız fəsli” ilə başlanan bu yolda nağılvari (həm də Şərq üslublu) təhkiyə ilə Həsən müəllimin kabinetini ilə Mir Həsən ağa Səyyahın sobalı otağı

⁶ Borxesin eyni adlı hekayəsi əsasında formalaşmış metaforik ifadədir, mətn təhkiyəsində saxələnməni (bölməni) ehtiva edir.

arasındakı get-gəllər yaşayır. Şərq üslubunun oxucu tərəfindən sezilməsi və ya təsbitinin baş verməsində müəllif yönləndirməsinə diqqət yetirək. Mətnin müqəddimə ilə başlayıb epiloqla bitməsi “çərçivələnmiş nəql”⁷ strukturunu xatırladır. “*Bu mükalimə qocaman elm xadimi, adını tarix elminin salnaməsinə qızıl hərflərlə yazmış Həsən müəllimin evində baş verdi*” [12, 13] cümləsi də şərq epik təhkiyə texnologiyası kimi özünü təsdiq edir. Müəllifin üslubu və ya üslublar çoxluğu mətnin oxunuşu boyunca oxucunun diqqət yetirməli olduğu təfərrüatlardan biridir, bənzərlik, oxşarlıq sezgisinə tez qapılmamalıdır, üslubun özü ilə gətirdiklərinə diqqət yetirməlidir. Üslubun niyyətini və məqsədini aydınlaşdırmağı bacarmalıdır. Oxuma prosesi sanki müəlliflə oxucu arasında gizli sözləşmə ilə tənzimlənir və yaxud bunu belə təsəvvür etmək lazımdır.

Romanın gedişatında oxucu Həsən müəllimin avtobioqrafiyası ilə tanış olur, ailə üzvləri, qızı Həlimə ilə münasibətinə şahid olur (qızın atasına “siz” deyər müraciəti ilə oxucu Həsən müəllimin xəstəliyinin gerçəkliyinə, dolaylı olaraq da romanın “realist”liyinə inanır, müəllif və oxucu arasındakı gizli sözləşmənin bəndlərindən biri təsdiqlənir, mətnin “həyatı” gerçəkliyi təsdiq olunur), oğulları və nəvələrini tanıyır, Həsən müəllimin aqlının və qəlbinin yaddaşı arasındakı incə sərhadı sezir. Bədii mətnə həyatı (gerçək yaşamı) xatırladan və mətnə gerçəyəbənzərlik ülluziyası verən, oxucunu “aldadan” detallar olur. *Ceyms Vuud ədəbiyyatda həqiqətin və uydurmanın payını belə müəyyən edirdi ki, həyatın bizə tanış detalları mətnlərin içindən boylananda həqiqətə inanırıq, məkan və zaman dəqiqliyi, təfərrüatlı təsvirlər, ortaq yaşamdan qaynaqlanan elementlər bütün bunlar ədəbiyyatın realistik effektini artırır, digər tərəfdən ədəbiyyatda həm də bir sünilik payı var və sünilik detalın seçimində gizlənir. Həyatın içində, başımızı və gözlərimizi qaldır baxa bilirik, fəqət, “zavallı kameralar” kimiyik. Geniş kamera lensimizə düşən hər şeyi qeyd etmək məcburiyyətindəyik, hafizəmiz bunların ara-*

⁷ Zaman, məkan, mövzu və şəxs-personaj heyəti ilə bir-birindən fərqlənən və bir-birindən asılı olmayan hekayə-mətnlərin vahid bir mətnə təqdimi - çərçivələnmiş nəql strukturunda birləşdirilməsi müəyyən tərcih və seçimlər əsasında baş tutur. Mənşəyi etibarilə hind ədəbiyyatı ilə bağlı olduğu iddia edilən bu texniki üsul fərs mədəniyyətinin coğrafi ərazisindən keçdikdən sonra, bütün Şərq dünyasına “Mən bir gecə nağıllarım” bəxş etmişdir. Bu nağıl külliyyatında Şəhrəzadənin söylədiyi nağılların personajlarından biri mütləq yeni bir nağılın başlanması üçün vasitəçi rolunu əldə edir, seçilmiş personajın özü qarşısındakına nağıl söyləməyə başlayır, onun nəql etdiyi hekayənin içində başqa bir hekayə daxil olur. Başqa bir qədim ədəbiyyat nümunəsi olan “Kəlilə və Dimnə” də bu cür nəql üslubuna rasta gəlmək mümkündür. Qərbdə isə bu tip nəqlin kökləri “Metamorfozlar” a (“Qızıl eşşək”) dayanır, ən parlaq nümunələri sırasına Covanni Bokaççonun “Dekameron”, Cefri Çoserin “Kenterberi nağılları” daxildir.

sından bizim üçün bir seçim edir, amma bu, bədii təhkiyənin etdiyi kimi seçim deyil, çünki, hafizəmiz estetik nöqteyi-nəzərdən yetərsizdir. Ədəbiyyat və gerçəklik arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, həyat detalların sərhədsizliyi-
dir, lakin bu detallara diqqətimizi ədəbiyyat qədər çəkməyi bacarmır. Ədəbiyyat bizə detallarla diqqət etməyi öyrədir [13, 48].

Roman boyu təhkiyəçi III şəxsin təkində danışır, təhkiyəçinin mövqeyində və yanaşma modallığında ikiləşmə müşahidə olunur: Mötərizələrin içində danışan təhkiyəçinin münasibətindəki həssas təkzibedicilik diqqətdən yayınmır, ("*...nigarançılıq içində (və ya pis gizlədilmiş bir incikliklə)..*", "*...nə isə fikrində götür-qoy edə-edə (əslində, heç nə barədə düşünmədən və çeynəmlərini saya-saya)..*")sanki, müəllifin ikiləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Müəllif-təhkiyəçi ikinci bir təhkiyəçi yaradır, yaratdığı təhkiyəçini aşkar şəkildə göstərmək istəyir, bir sözlə mətnin yaranma mexanizminin özünü oxucuya çatdırmaq istəyir, metafiksiyanın prinsiplərindən birini gerçəkləşdirir. Səyyahın mətnindəki metafiksiya isə daha aşkar prinsiplə qurulur, səyyah "Sirlərin sərgüzəşti" adlı risalə yazır, bu risalənin özünün iki başlanğıcı var və bu ikiləşmə romanın bütöv mətninə səpələnmiş "*Sağa baxıram, darıxıram, sola baxıram darıxıram*" cümlələri ilə modelləşir. Romanda Səyyahın gəncliyini, arvadı və uşaqlarını unutması, çox-çox uzaqlardakı keçmişini diriltmək istəyi onu Həsən müəllimlə eyniləşdirir, müqəddimədəki, "yəninin" təsdiqi kimi görünür. Dörd fəsildən ("Payız", "Qış", "Bahar", "Yay") ibarət "Sirlərin sərgüzəşti" risaləsinin yazılma mexanizmi, mətni və oxunma prosesi eyni anda təqdim olunur. Səyyahın risaləsi sobalı otaqda yazılır, tutuquşulu otaqda zühur edir, Həsən müəllim bu yazıları oxuyur və üzünü köçürür. Müəllif və oxucu! "Müəllif və oxucu arasında özünə məkan eyləmiş sirlər zəmanələrinin ən ağır yüküdür" [14, 31]. Kamal Abdulla esselərinin birində belə deyir. Romanında isə metafiksiyanın mexanizmi müəllif və oxucu münasibətlərini bədii mətnin içindəcə şərh edir, çünki, metafiksiya ədəbiyyatla ədəbiyyat haqqında elmin sərhədində gerçəkləşə bilən aktdır.

"Meta"⁸ ön şəkilçisinin istifadəsinin sürəkli, ardıcıl hal aldığı, gözlənilən, bəzən isə gözlənilməz yerlərdə və məqamlarda rastımıza çıxdığı bir

⁸ Metanın söz və şəkilçi kimi müxtəlif mənaları var. Qədim yunan dilində "meta" – μετά nın anlamı latın dilindəki "post", "ad" prefiksləri ilə ekvivalentlik təşkil edərək "sonrası, arxasında" kimi anlamlar daşıyır, eyni zamanda "sonra", "yanında", "ilə", "arasında", "kənarında", "bitişik", "haqqında" mənalarını da ifadə edir. Elmi nəzəri şərhə Aristotelin məlum əsərinin adı, yəni "Metafizika" titulunun daşdığı anlama daxil olmuşdur. *Bu gün pre-*

çağda yaşayırıq. Dünya ədəbiyyatşünaslığının terminoloji lüğətinə 1970-80-ci illərdən başlayaraq daxil olmuş üç termin metamodernizm, metatəhkiyə və metafiksiya terminləri də bu müqabildəndir. Metafiksiya (metafiksasiya) terminini ilk dəfə Amerikan yazıçısı Uilyam Qass istifadə etmiş, bu barədə ilk geniş tədqiqatı isə 1984-cü ildə Patrisia Vo yazmışdır⁹. Metafiksiyanı adi fiktiv (uydurma) məndən fərqləndirən detallar var. Yaratma, tənqid, şərh və dekonstruksiyanın eynizamanlı olaraq konkret bir mətnin məkanını paylaşması metafiksiyanın əlamətlərindən biridir. Məndə mətnin yaranma, yazılma, oxunma mexanizmi bir arada gerçəkləşir. D.Bartelme, S.Bekket, X.L.Borxes, V.Nabokov, R.Brotiqan, Kristin Bruk Rouz, İ.Kalvino və b. yazıçıların yaradıcılığında rast gəldiyimiz metafiksiyada müəllif özünün fərqi-nə varmağa çalışır, özünü bilmək və göstərmək istəyir, öz bilgisi və özüylə ironik məsafələr qurmağı üstün tutur. Uydurduğu mətnin içində başqa uydurma mətnlərə də yer verir. Metafiktivlik ədəbiyyat və ədəbiyyatın təhlili arasındakı incə və həssas sərhədlərdə formalaşır. Bu tip mətnlərdə müəllif oxucunu qabaqlayaraq, hər tərəfdən gələcək tənqidləri önləyir, özü-özü ilə ironiya edərək, həmin tənqidi baxış bucaqlarını mətnin içində əridir, sintez edir. Metasız adi uydurma məndə mətn “dilin həbsxanasında” (J.Derrida) olur, metalı uydurma məndə isə dilin özü də meta prefiksi ilə işlənir. Metafiksiya “uydurma haqqında uydurma” kimi izah oluna bilər.

Metafiksiyanın terminoloji məzmununu və prinsiplərinin məndə gerçəkləşmə şəkillərini bilən oxucu “Sirlərin sərgüzəşti” romanında risalənin ayrı-ayrı hissələrinin öz aralarındakı münasibətdə, risalənin zamanından Həsən müəllimin zamanına keçidlərdə bildiklərini tətbiq edir, mətni yozmağa və anlamağa çalışır, bəzi məqamlarda buna nail olsa da, oxu aktının davamında ciddi əngəllərlə rastlaşır. Metafiktiv mətn ilk mərhələdə kontekstual oxu tələb edir, kontekstual oxu isə diferensiallaşmağı sevir, “müəllifin ölü-

fiksin epistemoloji izahı isə daha çox “haqqında olanın haqqında” məzmunu daşıyır, məsələn metadata, metayaddaş, metaidrak, metaemosiya və s. terminlər müxtəlif disiplinlərə mahiyyətləri olsa da, onları ümumi paradigmadə birləşdirən, “haqqındalılıq”dır. Ətraflı bax: https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/meta_2, μῆτά, Henry George Liddell, Robert Scott, A Greek-English Lexicon, on Perseus Digital Library /<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=meta%2F&la=greek&can=meta%2F0>, <https://plato.stanford.edu/entries/metaphysics/>, <https://www.britannica.com/topic/metaphysics>

⁹ Metafiksiya haqqında bax: Metafiction. Edited and introduced by Mark Currie. Routledge, 2013, 262 p. Michael Greaney. Contemporary Fiction and the Uses of Theory. The Novel from Structuralism to Postmodernism. Palgrave Macmillan: 2006. 192 p. Patricia Waugh. Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction. Routledge, 2001, 187 p.

mü" bahasına baş tutur. "Sirlərin sərgüzəşti" isə israrla öz müəllifini qoruyur, bərk-bərk mühafizə edir, Rolan Bartla qətiyyənlə razılaşmır.

Mətnin kəşfinin "müəllifdən keçən bütün yolları"na qarşı müqavimət "müəllifin ölümü" konsepsiyası ilə nəticələnmişdir. Müəllifin yazının və mətnin dominant fiquru kimi mühakiməsində Rolan Bartın 1968-ci ildə "Müəllifin ölümü" [15] yazısı və Mişel Fukonun 1969-cu ildə "Müəllif nədir?" [16] başlıqlı məruzəsi xüsusi yer tutur. Rolan Barta görə, mətn təhkiyəsinin strukturunun müəyyənlişməsi mətnin öz daxilində baş verən hadisədir. Təhkiyənin bir struktur kimi qavranılması – onun süjetinin gedişatının izlənilməsi ilə deyil, təhkiyənin "bağ"ını təşkil edən üfüqi əlaqələrlə yanaşı, implisit şəkildə mövcud olan şaquli proyeksiyanı da sezməklə əlaqədardır [8, 393]. Oxuma - əvvəlki sözdən bir sonrakı sözə ardıcıl keçid deyil, özlüyündə bir cərgədən başqa bir cərgəyə keçiddir. Cərgələr nəzəriyyəsi elementlər arasındakı ikili münasibətə əsaslanır: distributiv (bir cərgənin elementlərinin öz aralarındakı əlaqələr) və inteqrativ (fərqli cərgələrin elementləri arasında münasibət) [8, 392] Məna törətməyən distributiv münasibətləri bir kənara qoyan Rolan Barta görə, struktur analizinin məqsədi təsvirin bir neçə planını seçmək və onların iyerarxik (inteqrativ) perspektivdə izləməkdir. S.Todorov mətn strukturunda iki mühüm cərgəni – personajların məntiqi hərəkətləri və onlar arasındakı sintaktik əlaqədən ibarət, təhkiyənin predmeti kimi çıxış edən hekayə olunanın cərgəsi və təhkiyəvi diskursu müəyyənlişdirir. Onun struktur təhlillərində təhkiyəvi diskurs zaman, növ və forma kimi differensiyalara malikdir. Bartın üçcərgəli mətn strukturunun təhlili funksional, hərəkət və təhkiyə cərgələrində gerçəkləşir. Ayrıca, onlar öz aralarında ardıcıl inteqrativ münasibətlər sərgiləyirlər: funksiya-hərəkətlə, hərəkət təhkiyə ilə tamamlanır. Mətnin struktur təhlilində ilk məqam mətn seqmentlərinin (formalistlərə görə süjet elementlərinin) müəyyənlişdirməkdir.

Bartın nəzəriyyəsinə görə, mətn fərqli mədəniyyətləri təmsil edən, bir-biriylə dialoji, parodik, mübahisəvi münasibətlərə girən çeşidli yazı növlərindən qurulur, ancaq bu çoxluq müəyyən nöqtədə fokuslanır ki, bu nöqtə artıq müəllif deyil, oxucudur. Bu oxucunun tarixi, bioqrafiyası, psixologiyası olmur, o yalnız mətnin təşkil olunduğu ştrixləri bir araya gətirib birləşdirir, yazının gələcəyini təmin etmək oxucunun doğuşu hesabınadır, bu isə müəllifin ölümü baş vermədən mümkün deyil. Mişel Fukoya görə, müəllifin adı müəyyən diskurslar bütününün meydana gəlməsinin təminatıdır və cə-

miyyətlə mədəniyyət daxilində bu diskursun varlığına göndərmələr edir. “Nəticə olaraq demək olar ki, bizim kimi bir sivilizasiyada ‘müəllif’ funksiyasını yerinə yetirən müəyyən diskurslar var və digər diskurslarda bu yoxdur. Əlbəttə şəxsi məktubu imzalayan biri var, amma müəllifi yoxdur; müqavilənin kəfili ola bilər, müəllifi yoxdur. Küçə divarına yazılmış bir mətni qələmə alan biri olacaq, ancaq müəllif yoxdur. Beləliklə, müəlliflik bir cəmiyyət daxilində müəyyən diskursların mövcudluğu, dövrüyyəsi və işləmə rejiminin xarakteristikasıdır” [16, 235] Müəllifin dominantlığına qarşı ən sərt çıxışını isə bu sözlərlə bildirir: “Ölümsüzlük yaratmaq məcburiyyətində olan bir mətn öldürmək haqqına sahib olur və nəticədə müəllifinin qatilinə çevrilir” [16, 229]

Rolan Bartın və Mişel Fukonun qeyd edilən mülahizələrindən sonra, oxucunun mətnin analizində və şərhindəki rolu sürətlə yüksəlir, reseptiv estetikanın imkanları genişlənir, ədəbiyyatın mahiyyətlər dünyasına ən doğru yolun oxucudan keçməsi fikri təsdiqlənməyə başlayır, oxucunun dominantlığı müəllifin demiurq mövqedən skriptor mövqeyə keçirir. Bu yanaşma modernizmin fərdiyyətçiliyinə qarşı postmodernizmin “homogenizə” etmək tendensiyasına cavab verirdi. “Homogenizə” uğramış hər şey həm də “past perfect”dir, “Deja-vu”nun təsir dairəsindədir. Postmodernin isə bu şəraitdə yeganə çıxış yolu deyilənlər, olub-bitmişlər haqqında yenidən danışmaqdır, yəni sadəcə olaraq, “incəsənət haqqında incəsənət”, “ədəbiyyat haqqında ədəbiyyat yaratmaqdır”. Oxucu isə intertekstual səyahətin gerçəkləşdirən, müəllifin əslində yeni bir şey yaratmadığını sübut etməyə çalışan əsas fiqurdur.

Göründüyü kimi, ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq mətn və onun şərhə müstəvisindəki nəzəri təhlillərin böyük əksəriyyəti oxucunun dominantlığı üzərində dayanırdı. Mətnin və müəllifin niyyətinin “tapılması” fəaliyyəti oxucuda fokuslanırdı. Oxucunun “yüksəlişi” “müəllifin ölümü” bahasına baş verirdi, “müəllifin ölümü” isə özündə müəllif niyyətinin, müəllifin yaradıcı gücünün və müəllif erudisiyasının bütün dolaylı yollara və ritorik məzmununa rəğmən oxucu tərəfindən “görməzdən gəlinməsi” nəticəsində baş verirdi. Lakin bu prosesə qarşı etiraz səsləri gəlməyə başladı. Həmin səslərdən biri Umberto Ekoya aid idi. O, 1990-cı ildə Kembriçdə Conatan Kuller, Riçard Rorti, Kristin Bruk-Rouzun opponentliyi ilə Tanner Konfranslarında mətnin yorumu ilə bağlı öz əvvəlki görüşlərinə yenidən baxır. “1962-ci ildə mən “Operta aperta”¹⁰ nı yazdım. Bu kitabda mən estetik dəyərlərlə zənginləşdirilmiş mətnlərin oxunuşunda şərhçilərin fəal rolunu vurğulamışam. ...başqa sözlə mən mətnlərin hüquqları ilə onların şərhçiləri ara-

¹⁰ ingilis dilində “The open work” deyə tərcümə edilmişdir, yəni “Açıq əsər”.

sındakı dialektikanı tədqiq edirdim. Məndə belə bir təsəvvür formalaşmış ki, son bir neçə onillik ərzində şərhçilərin hüquqları həddən artıq önə çəkilir” [17, 31-33]. Elə bu məqamda, bu etirafdən sonra Umberto Eko bir zamanlar çox ciddi təsiri altında olduğu Ç.S.Pirsin “məhdudiyətsiz semiozis” anlayışının mətn şərhinə tətbiqində meyersizlik təhlükəsini sezir və deyir: “mətnin potensial olaraq sonu olmadığını demək hər bir şərhin “xoşbəxt sonluğu ola bilər”- mənasını vermir [17,32].

1980-ci illərdən başlayaraq R.Bart (1967), Mişel Fuko (1969), Yuliya Kristeva (1966,1969), Jak Derrida (1967)¹¹ kimi müəlliflərin avanqard filoloji görüşlərində demiurqluğunu itirən müəllifin “dönüşü”¹² ilə bağlı yeni nəsil tədqiqatçı ortaya çıxmağa başlayır. Şon Berk (1992), M.Frayze (1996), A.Kompanyon (1998), V.Şmid (2003), E.Bennett (2005) müəllifin metoforik də olsa, ölümü ilə razılaşmadıqlarını önə sürdülər.

Mətnin şərh tarixində oxucu və müəllif münasibətlərinə yeni baxışların ortaya çıxmasının da öz səbəbləri vardı, bu isə ayrıca bir tədqiqat mövzudur. Müəllifin dominatlığının və humanitar düşüncə ənənəsindəki yerinin bərpası, müəllifin rolu, müəlliflə mətn arasındakı əlaqə, müəllif məsuliyyəti, müəllif erudisiyası, yaradıcı gücü barədə mülahizə və fikirlər kifayət qədər nüfuzlu anti-müəllif nəzəriyyələri ilə polemika kontekstində yenidən gündəmə gəlirdi. Məqalənin əvvəlində vurğuladığımız “yeni dünya”nın yaradılmasında müəllifin aparıcı rolunun təsdiq edilməsi yeni nəzəri mərhələnin əsasında dayanırdı. Yeni dünyanın yaradılması və inşası fərqli anlayışlardır, biri müəllifin, o biri oxucunun söyləri ilə formalaşır. Oxucunun tə-

¹¹ “Müəllifin ölümü” ilə bağlı bax: Кристева Ю. Слово, диалог и роман / Юлия Кристева // Избранные труды : Разрушение поэтики / Юлия Кристева ; [пер. с фр. Г. Косикова, Б. Нарумова]. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 165–193; Барт Р. Смерть автора / Ролан Барт ; пер. с фр. С. Зенкина // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Ролан Барт ; [пер. с фр.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 384–391; Деррида Ж. О грамматологии / Жак Деррида ; [пер. с фр. Н. Автономовой]. – М. : Ad Marginem, 2000. – 512 с; Michel Foucault, “Yazar Nedir?”, Sonsuza Giden Dil, Çev: Işık Ergüden, Aygıntı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 224-260.

¹² “Müəllifin dönüşü” ilə bağlı bax: Burke S. The Death and Return of the Author: Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida / Seán Burke. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992. – 216 p; Bennett A. The Author / Andrew Bennett. – N.Y. : Routledge, 2005. – 151 p; Компаниян А. Автор / А. Компаниян // Демон теории / Антуан Компаниян ; [пер. с фр. С. Зенкина]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2001. – С. 56–112; Фрайзе М. После изгнания автора : Литературоведение в тупике? / М. Фрайзе // Автор и текст / [ред. В. Маркович, В. Шмид]. – С.Пб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – С. 25–32; Шмид В. Нарратология / Вольф Шмид. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 311 с.

xəyyülü “yeni dünya”nı inşa edə bilər, bu inşa prosesini gerçəkləşdirərkən isə oxucu təşəbbüsünün və təsəvvürünün əvvəlki təcrübələrinə təkrar-təkrar dönməyə məcburdur. Məhz bu məqamda “yeni dünyanın” deşifrəsində anlaşılmazlıq ortaya çıxır, müəllif-əsər-oxucu zəncirində öz yerinin nizam və səliqəsinin pozulduğunu hiss edən müəllifin qərribə taktikaları ortaya çıxmağa başlayır. Müəllif “dördüncü divar”¹³in dağıdılması aktını gerçəkləşdirir. Müəllif öz niyyətinin mətni yaradan əsas potensiya olduğunu oxucuya fərqli şəkildə çatdırmaq üsulunu seçir. Köhnə (müəyyən mənada klassik) düşüncəni yenidən bərpa etmir, “ölümdən sonra” yaşayan (dirilən) müəllif təbii ki, bioqrafiyasını, tərcümeyi-halını, psixanalitik məhrəmiyyətini, fəlsəfi-emotional həyat ovqatını öz niyyətinin oxucuda aşkarlanma vasitəsi kimi görməz, bunun yanlış olduğunu bilir. Müəllif öz oxucusu ilə oyun oynamaq üsulunu seçir. Oyunun müəllifi özüdür, oyunun şərtlərini özü qurur, çox mərhələli bu oyunda hər növbəti mərhələyə keçid əvvəlki mərhələnin şifrəsini çözməklə mümkündür. Müəllif bilir ki, oxucu bilgisinin məzmun və həcm müxtəlifliyi qədər oxudan qənaətlər formalaşa bilər, alternativ, bir-birinə zidd mətnlər törəyə bilər. Mətnin sərhədsizliyinin onun yaşamaq imkanı olduğunu, mətnin sərhədsizliyinin təminatının oxucu olduğunu müəllif bilir, amma o oxucunun bu sərhədsizliyi quranın, mexanizmi yaradanın müəllif olduğunu unutmasını qəbul etmir. Mətnin yaranma mexanizmini bu dəfə mətnə gətirir, dördüncü divarın sökərək, özünü səs, kölgə, obraz və s. formalarda mətnə görünməsinə şərait yaradır. *Özünəistinadlılıq (avtoferensiallıq) və özifadəlilik* (avtoreflektivlik) əsasında mətn yaradır. Bütün bunlar isə *oyun*, əgər demək mümkünsə, bəzən *metaoyun* mexanizmi ilə təşkil olunur.

Kamal Abdulla essələrində tez-tez “qəvvəs” metaforasından istifadə edir. “Müəllif orkestrə rəhbərlik edən dirijor kimi sonsuz lüğətin içindən özünə lazım olanı seçib çıxara bilən arxeoloqdur... O bir qəvvəsdür. Çünki, cümlənin içinə girmək nəfəsini yığıb dənizin dibinə cummaq deməkdir...” [14, 50]. Mətn müəllifi dirijorluqdan (sistemləşdirən) arxeoloqluğa (axtaran), arxeoloqluqdan qəvvəsliyə (kəşf edən) sürükləyən ecazkar oyundur. Oxucu həm mətni “sonsuz lüğətin” həbsxanasından xilas etməli, həm də “sonsuz lüğəti” mətnin həbsxanasından. Birinci halda müəllifin dirijorlu-

¹³ Dördüncü divar – aktyorlarla tamaşaçılar arasında ənənəvi üçdivarlı teatrlarda olan xəyali divardır. Termin ilk dəfə Deni Didro tərəfindən XVIII əsrdə düşünülmüş, lakin XIX əsrdə istifadə olunmağa başlanmışdır. Səhnədən və ya ekrandan birbaşa tamaşaçıya müraciət edən aktyorun hərəkəti dördüncü divarı dağıtmaq adlanır.

ğundan, ikinci halda arxeoloqluğundan yapışmalıdır. Mətnə dirijor arxeoloq, arxeoloq dirijordursa? Bu qəliz struktur-labirintdən yeganə çıxış yolu Müəllif Qəvvası axtarıb tapmaqla mümkündür. Qəvvas müəllif haqlı olaraq qəvvas oxucu tələb edir. Çünki, qəvvas oxucu cümləni sadəcə təsvir kimi oxumur, onun yazılma niyyətini axtarıb tapmaq istəyir, o bilir, bilməlidir ki, hər bir mətn (söhbət mükəmməl bədii mətndən gədir) adresantdan adresata ünvanlanan kodlaşmış yazıdır. Kod isə dekodlaşma tələb edir, dekodlaşma isə kontekst. Qəvvas müəllif cümlənin içinə girmək üçün nəfəsini yığıb dənizin dibinə cumur, o dənizin dibinə baş vurmuş müəllifin elə o dibdə, yerində suyun dərhal yuyub apardığı izlərini sonradan tapmaq üçün oxucununun birinci işi istər-istəməz "hidroloq" (izləri kontekstdə axtaran) olmaqdır. Ən zidiyyətli məqam da budur, çünki, bir tərəfdən suyun məqsədi mətnin izlərini yumaqdır, başqa tərəfdən suyun yaddaşında (qeyri-ixtiyari) izlər mütləq qalır. Köhnə kontekst özünə və özündəkilərə oxşar olanları seçib yaddında saxlaya bilir, yaddaşın yuvacıqlarına təsnif edərək yerləşdirir. Bütün bədii uydurmalar həm də yeni kontekst yaratmaqla məşğuldur. Mətnlə diaxron və sinxron münasibətdə olan kontekst və kontekstlər yığılı çox vaxt oxucunun yeganə çıxış yoludur. Lakin, unutmayaq ki, "hər şeyin deyilib tükəndiyi bir dünyada" kontekstin müəllif yeniliyini unutmama fitrəti də var. Hazır formullarla düşünüb, düsturlarla çözmək, sxemləri doldurmaq mövqeyi oxucunu mətnin gerçəkliyindən bəzən o qədər uzaqlaşdırır ki, sonsuz sayda müstəvilərdə gəzən oxucu heç özü də bilmədən Borxes oxucularının böyük əksəriyyətinin düşdüyü o məlum, "602-ci gecə"¹⁴ tələsinə düşür. "Sirlərin sərgüzəşti" romanında da öz oxucularını gözləyən belə tələlər var. Mətnin bütün səthinə bilərəkdən səpələnmiş bələdçilər var, oxucunu çaşdırır, bu sehrbaz bələdçilər illuziya ilə məşğuldurlar, oxucunu aldadırlar. Mətnin sirlərini çözmək üçün yola çıxmış oxucunun sərgüzəşində iştirak edən bu bələdçilər implisit və ekplisit işarələrə bölünərək oxucunun əlindən tutub gah mifə, gah dastana, gah "Min bir gecə nağılları"na, "Sindibadnamə"lərə, gah Azərbaycan nağıllarına aparır, başqa biri də gəlib oxucunun bildiyi, tanıdığı

¹⁴ Borxesin "Fiksiya fiksiya içindəyəkən" ("When Fiction Lives in Fiction") adlı əssesindən qaynaqlanan bir anlayışdır. Həmin əssədə Borxes yazırdı ki, "Min bir gecə nağılları"nda 602-ci gecənin xüsusi yeri var, həmin gecədə Şəhrizad sultana öz hekayəsini nəql edir, bununla da çox mürəkkəb sonsuz çərçivəli kompozisiya qurulmuş olur. Borxesə görə "Min bir gecə nağılları"nda Şəhrizad müxtəlif hekayələr danışır, 602-ci gecədə isə dönüb yenidən sultanın hekayəsini anlatmaqla, "Min bir gecə nağılları"nın özünü anlatmış olur. Yəni, mətn öz içində özündən danışır. Borxesin adı şəkildən əssesindəki bu cür intellektual və çaşdırıcı oyun oxucuların tələsinə çevrilir, bixtiyari "Min bir gecə nağılları"nda həmin gecəyə nəzər salırlar, yenidən oxuyurlar və yanıldıqlarını anlayırlar.

nə qədər tutuquşu varsa, hamısını xatırladır, “Şukasaptati”dən “Tutinamə”yə qədər gəzdirir, sirlərin izahı buralardadır deyir. Təbii ki, sehrbaz bələdçilərin illuziya oyunlarında mahiyyətlər dünyasını üzə çıxaran bir xeyli məqam var, oxucu nələrisə tapacaq, sistemləşdirəcək, model quracaq, çünki dünyanın bütün miflərinin əslində tək bir mifin (monomifin) invariantları olduğunu bilir. Cozef Kempbellə razılaşırsınız ki, bütün xoşbəxt ailələr kimi aşkarlanmış miflər də bir-birinə bənzəyir. (18, 41) Mətnlərarası münasibətlər özünü mətndə eksplisit və impilisit şəkildə göstərə bilər. Eksplisit formalar mətdə açıq şəkildə, tipografik işarələr (kursiv, dırnaq işarəsi, yəni sitatın gözə görünən şəkli) və semantik göstəricilər, göndərmə edilən mətnin adına, müəllifin adına, personajların adları və s. açıq şəkildə mətnin başqa mətnə göndərmədə olduğunu müəyyənləşdirir. İntermətnin üzə çıxmasının implisit formasında isə, göstəricilər qeyri-müəyyən və müxtəlifdir. Bu özünü mətndə, müxtəlifləşmə, leksik-semantik və sintaktik bütövlüyün - eynicinsliliyin pozulması, nərsdə nəzm nümunələri, janrların qarışımı və s. şəkildə təzahürünü tapa bilər. İmpilisit göstəricilər oxucudan xüsusi erudisiya tələb edir. Oxuduğu mətndə intermətni sezgisini duyan oxucu həmin intermətni yarıdan başqa mətnləri yaddaşında axtarır [11,137]. Oxucunun yaddaşı intermətnin müəyyənlişməsi üçün əsas vasitəyə çevrilir. Reseptiv estetikaya görə, “Oxucunun yaradıcı fəaliyyətindən nəticə çıxartmaq olar ki, o öz təşəbbüsü və təsəvvür gücü ilə müxtəlif qeyri-müəyyənlik nöqtələrini bütün mümkün və yol verilən anlarla “doldurur”. Adətən bu seçim oxucunun düşünülməmiş niyyəti ilə baş verir” [19,61].

Sirlərin sərgüzəştini dünyanın yaddaşının ayrı-ayrı yuvacıqları arasında axtaran oxucu bilməlidir ki, o mətni yox, mətnin həbsxanasındakı sonsuz lüğəti aşkarlayır, çünki, ayrı-ayrı sirlər arasındakı fraktal münasibətlər, sirlərin özünün rekursiyası, çin qutuları və ya rus martyuşkaları kimi “iç-içə” modelləşməsi sonsuz lüğətə çevrilir, bu sonsuz lüğətin həbsxanasından mətni xilas etmək hardasa mümkünsüzdür. “Sirlərin sərgüzəşti” isə alternativ izah təklif edir və bunu dolayı yolla oxucuya çatdırır. Qəvvas müəllif labirinti tikib sonradan sirrini açan Dedal deyil axı?! Tesey (oxucu) ip yumağı olmadan o labirintdən çıxmalıdır, bir yolu və ya yolları mütləq vardır. Bu yol isə mətnin “məngənə” mexanizmindən keçir. Rolan Bartın təbirincə, Kamal Abdullanın əlavəsi ilə desək, “ölmüş” müəllifin “ruhu” oxucunu “gözə görünməz məngənə”də sıxacaq. Oxucu bilməlidir ki, müəllif “dilin içində

azıb, əriyib yox olub", dilin mənəşəsində sıxılıb, dil də ruhun mənəşəsində. Mahiyyətlər dünyasını oxucuya çatdırmaq niyyəti ilə yaşayan müəllifin ruhunun dilinə məğlubıyyəti, dilinin ruhuna məğlubıyyəti baş verir. Görəsən, ədəbiyyatı ədəbiyyat edən bunun hansıdır? Bəlkə də ikisinin də bir anda baş verməsi, lap möcüzə kimi! Dil axı hörümçək toru (Tomas Qobbs demişdi) idi, zəiflər ağlara ilişib qalır, güclülər toru təşkil etməkdə ağlar qədər əməyi və mövqeyi olan məsafələrdən-boşluqlardan süzülüb keçir. Oxucu təfəkkürün mətnləşməsini addım-addım kəşf edərkən, dilin həm vasitə, həm də əngəl olduğunu bilməli, dildə müəllifin danışdığı və susduğu məqamları yaxşı ayırd etməlidir. Oxucu bu məqamda "yeni dünyanın" təfərrüatlarını toplayarkə dili metadil kimi düşünməyi bacarmalıdır. Bilməlidir ki, mətnin sirləri elə susmaq məqamlarında ola bilər. Tutuquşunu dil kimi qavrasaq, mətndə deyilən, deyilməyən, deyilə bilən, deyilə bilməyən məqamları da bir-birindən fərqləndirə bilər, daha sonra bu fərqləri birləşdirərək mətnin bətnindəki yeni dünyanı kəşf etmək imkanı qazanarıq. Həsən müəllimin yaddaşlılığında canlı-canlı danışdığı tutuquşu, huşsuzluğunda müqəvvaya dönüşür, "burax məni, burax çıxım gedim deyir". Borxesə görə, danışmaq taftalogiyaya düşməkdir. Eynən tutuquşu kimi. Açar söz təkrardır. Tutuquşunun dili təfəkkürün sığmadığı dildir. Həsən müəllimin xəstəliyi ən təhlükəli sehrbaz-bələdçidir, oxucunu inandırır, duyğuları ilə oynayır, deyir ki, həyat məsələsidir, ata-övlad münasibətidir, insan unudanda unudulur. "Birun və Əndərun"un metaoyunu, "Mnemoniza və Letanın" Həsən müəllim cildinə bürünmüş halını sezmək çox vacibdir. Bütün bunlar isə dönə-dönə Kamal Abdullanın özünə işarədir, mətn öz müəllifini - dilçi, filoloq, şair, yazıçı, dramaturq Kamal Abdullanı israrla xatırladır.

Həmin təkrarlardan birinin - Mir Həsən ağa Səyyahın tarixçəsi isə 1996-cı ildə Kamal Abdullanın Xəzər jurnalında çap olunmuş "Qərar" hekayəsindən başlayır. Məmmədqulu deyirdi: *"Atam o zaman təzəcə olmuşdü. Bilirsən səyyah idi atam. Ölkədən ölkəyə səyahət edirdi, kitab yazardı, tacirliyi vardı"* [20]. Sonra Seyyid Həsən adı başqa mətnlərin epiqraflarından boylanmağa başlayır: "Elə bil qorxa-qorxa" adlı pyesin (1997) epiqrafının müəllifini xatırlayaq: Səyyah Seyid Məhəmməd Həsən – "Sərvətnamə" [21] Ardınca "Caus" bu epiqrafla təqdim olunur: "Sirr nə vaxtsa açılacaq sirdisə, Heç əvvəldən yaranmayıb sirr kimi ("Sərvətnamə") [22]. 2002-ci ildə "Kədərli seçmələr" də təqdim olunan "Şah İsmayıl və yaxud hamı səni sevnələr burdadır" pyesində qoca professorun dəlicəsinə oxuduğu və oxuyub az qala dəli olduğu kitabı xatırlayaq: Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın "Sərvətnamə" əsəri (XVI əsr) haqqında həmin qoca professor bizə deyir ki, həmin əsər XVII əsrdə Zeynalabdin Elbəyi tərəfindən "Sirlərin sərgüzəşti" adlandı-

rılıb, çünki, müqəddiməsi, əlavələri və xatirələri ilə birlikdə yenidən yazılıb. Fəlsəfədə, coğrafiyada “Sirlərin sərgüzəşti” adı ilə tanınıb, amma əsl adı “Sərvətnamə”dir [23]. Hekayələrin içində, romanlarda, esselərdə, dialoqlarda, elmi mühakimələrdə, müsahibələrdə Kamal Abdullanın əlinin altındakı, tez-tez sitat gətirdiyi bu kitab (risalə, əlyazma) “Əvvəl-axır yazılanlarda”, “Məqamlar”da [24], “Düma və Coys arasındakı” [14] intellektual şərhlərdə istinadlar mənbəyidir, “Sirri-zəmanədə” [25] kilid açarına çevrilir, Mir Həsən ağa Səyyah “Sehrbazlar dərəsi”inin [26] əsas personajı olur, ardınca “Unutmağa kimsə yox” da Mirzə Pirqulunun yuxularından [27] boylanır, hekayələrin birində Korneliusla görüşür [28] və s. K.Abdullanın bədii ədəbiyyatın uydurma müstəvisində yaratdığı bu qəhrəman elmi mühakimə xarakterli mətnlərdə orta əsrlər salnaməçisidir. Səyyahın özünün və onun “Sirlərin sərgüzəşti” risaləsinin adının Kamal Abdulla yaradıcılığında dəfələrlə, müntəzəm şəkildə, müxtəlif aspektlərdən çəkilməsinin sirri nədir? Belə ki, müəllif bəzən bu fiktiv qəhrəmanına və onun əsərinin gerçəkliyinə oxucunu çaşdıraraq elə inandırır ki..

Məsələn, *“Əgər biz özümüzə güc tapıb Hacı Mir Həsən ağanı və onun adını artıq bir neçə dəfə çəkdiyim əsərini unuda bilsək (“Sirlərin sərgüzəşti”ndə mənim, belə deyək, poetik fantazilərimi təsdiq edən real hadisələr nəql edilir.), bəli, o zaman razılaşaq: bunlar bir uydurmadır, oyundur”* [24, 115]. Ədəbiyyat əslində bir oyundur, sadəcə bu oyun möhtəşəm olmalıdır ki, oxucu ona inansın.

“Sirlərin sərgüzəşti” mətninin tamlığı Kamal Abdullanın ayrı-ayrı mətnlərinin içindən keçir, məsələn “Sirri-zəmanə” hekayəsindəki bir məqama diqqət edək:

“Kamilü-vacibi axtarmağın isə bir yolu var: Bu yol “Sirlərin sərgüzəşti”ndən keçir. Hacı Mir Həsən ağa Səyyah!...Fərhad Qürublunun oxuduğu bu əlyazmada “Səyyah burada nəticə olaraq sirrə canatım hissənin insan ruhuna verdiyi əzmkarlığı, bu əzmkarlıqdan doğan digər gözəl halları təhlil edir və bu zəmn, nədənsə, qadın zərifliyini də bura əlavə edib bir xeyli bu barədə danışır və birdən, nə mənə, nə sənə, mətləbdən kənara çıxır. .Sanki məxsusi Fərhad Qürublu üçün belə yazırdı: “Bil və ağah ol, ey qərib! Bu kitabda sirri-zəmanə” axtarmağın əbəsdir. Mənim xələflərim, bilirəm, xoşbəxtlik disturunun mən tərəfdən burda gizlədildiyini yazacaqlar, kimlərisə hətta buna inandıracaqlar. Çox zəhmətlər sərf ediləcək. Çifaidə, bu belə deyil. Hərgah bu, belə olsaydı, bəni-adamlar içində məndən xoşbəxti yer üzündə yox idi. Mən bu sirrin arxasındca sərvəti-elm dəryasına baş vuran qəvvəs oldum. Bu kitab həmin dəryadan yığıdığım incilərlə süsləndi. Ən çox da Za-

tineyi – Ağ dərvişin sərvətindən bəhrələndim. Ey mənim olmayanı məndə axtaran! Ustadlar ustadı Zatineyi-Ağ dərvişin "Rənglərin hikməti" əsərini tap və onu diqqətlə oxu. Sirri-zəmanənin izinə sən fəqət orda düşə biləcəksən" [25,145-147].

"... İlk dəfə bunu ona uzaq ölkələr keçərək Görükməz təpə adlanan dağın yanında məskən salmış sehrbazlar diyarından gələn uzun bir dəvə karvanının mirzəliyini edən Hacı Mir Həsən ağa Səyyah dedi. "Sən, böyük ustad, həqiqət axtarışındasan, bu isə həm də həyatın mənasını axtarmağın deməkdir." – Səyyah belə dedi. Bu qədər sadə [28].

Tam başqa bir mətndə isə Kamal Abdulla yazır: Hacı Mir Həsən ağa bu "qeybdən səda" ifadəsini öz risaləsində tez-tez işlədir. Bu ifadə, sanki onun ikinci "mən"inin hərdən özünü büruzə verən solğun və ürkək simasıdır. Qeybdən səda: Mən Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın didərgin ruhuyam. Həmişə ölkə-ölkə gəzib-dolaşan cisminin qulu olmuşam. Ey ruh qənimi quru cismlər. Bilin və aqah olun ki, mən yeni bir cismdə yenidən dünyaya gələcəm. Bu çox sirli bir gəliş olacaq. Bu sirri çözmək cismli ruhların nəsibi deyil. Sirdən sirr doğacaq və bu şəkildə ilkin olan tanınmaz olacaq. Sirlərin sərgüzəşti belə başlayacaqdır. O zaman sizlər məni də tanımayacaqsınız. Mən isə sizi həmişə xatirimdə saxlayacaq və Sizi həmişə tanıyacağam[29].

"Hacı Mir Həsən ağa Səyyah" – gözəl və rahat bir niqabdır. Sehrbazlar dərəsindən çıxıb mənim həyatıma gəlmişdi.... Sonralar mən bu adı niqab kimi "üzümə taxmağa" başladım və bu şəkildə çoxundan gizlənməyə çalışdım"[14,51]

Kamal Abdullanın romana, daha doğrusu romanın içərisindəki risalədə təqdim etdiyi ayrı-ayrı "sirr" hekayələrinin – mətnlərin daha əvvəlki müstəqil hekayələr və ya romanlardan parçalar olduğunu bilirik. "Təpəgözün intiharı", "Banu Çiçəklə Bamsı Beyrəyin sirri" "Gülü Qah-Qah xanım", "Kölgə", "Hacı Mir Həsən ağa Səyyah" və s. metafiksiyanı təşkil edən mətnlər Kamal Abdulla yaradıcılığının müxtəlif istiqamətlərindən törəyən tanış, gah müstəqil, gah da kombinə mətnlərin bir parçası kimi daha əvvəllər oxuduğumuz mətnlərdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" la səsləşən hissələr müəllifin elmi və bədii yaradıcılığının sintezini modelləşdirir. "Sirr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud", "Yarımçıq əlyazma", ayrı-ayrı illərdə yazılmış şeirlər bu paradigmada birləşir. Onların "Sirlərin sərgüzəşti" mətnində bir-birinin içində və yanında təqdimi isə müəllifin yaradıcı niyyətinə işarələri çağırışdır. Ayrı-ayrılıqda hər birində intermətni deşifrə etmək potensialı olsa da, bu romanın qayəsinin (müəyyən mənada müəllif niyyətinin gerçəkləşməsinin) oxucu tə-

rəfindən aşkara çıxarılmasına kömək etməyəcək. Oxucu bu romanda məhz mətnin niyyətinin içində müəllif niyyətini aşkarlamalıdır. Düzdür, A.Kompanyona görə, müəllifin niyyəti mətnə sıxışdırılmış vəziyyətdədir [4] Çünki, müəllifin seçimləri niyyətini tənzimləyir, janrın, kanonik meyarların seçimi niyyətin məxrəcini azaldır, özünə tabe edir, yəni mətn yazıcının niyyətinin heç bir halda aşkar vəziyyətdə diktə edə bilmir, oxucu isə müəllif niyyətinin alayarımcılığından hörülmüş mətnə öz niyyətini geninə-boluna tətbiq edərsə, adekvat oxudan çox uzaqlaşar. Müəllifin özünə istinad məqamlarına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, mətnin yazılma prosesinin özünün mətnə gətirilmə şəklini, yazarın dolaylı yollarla mətnin yaradıcısını (yəni özünü) və yaratma mexanizmini oxucuya göstərmək cəhdlərini çevik mənimsəmək gərəkdir, bu intertekstual müstəvilərdə dolaşan oxucunun dönmə dolaşma cari mətnə dönməsi deməkdir. İntertekstuallığın kəşfi mətnin özündən kənardakı *hansı* mətnlərlə əlaqə qurmasını tapmaq deyil, bu əlaqəni *niyə və necə* qurmasını anlamaq deməkdir.

Hacı Mir Həsən ağanın risaləsinə daxil olan “Gülü Qah-qah xanım”ın hekayəsini Kamal Abdulla ilk dəfə 2008-ci ildə oxuculara təqdim etmişdir (525-ci qəzet, 9 avqust, 2008). Azərbaycan nağılları ilə üzdə, səthi intermətn əlaqələrinin izi ilə getsək, adekvat oxu aktına doğru yolumuzu bir qədər uzatmış oluruq. Bu hekayənin müstəqil mətn unikalığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və dünya (Şərq və Qərb) bədii ədəbiyyatının elmi-nəzəri şərhinin müəllif (dilçi, ədəbiyyatşünas, fəlsəfi və tarixi yanaşması olan sırf elmi təfəkkürə sahib müəllif) nəticə və qənaətlərindən yeni bir mətn törətmə potensiyasına sahibdir. Düstur kimi *versək ədəbiyyat-elm-ədəbiyyat* və ya *bədii mətn – elmi şərh – bədii mətn*. Kamal Abdullanın elmi şərhələrində Gözəl Yelena və Uç canavar qaftanlı Selcan xatun “paralelliyi” var və “tapıntı” effektinə malikdir. Həmin paralelliyi “tapan” beyin Gülü Qah-qah xanımı ikiləşdirə bilir, oxşarlığa dair detalları bilməklə yetinmir, oxşarlığı yaradan bütün ünsürlərdən yeni bir inşa prosesini yekunlaşdırır bilir, “naqquli” ni mətnə təsadüfi düşmüş söz kimi oxumur, mahiyyətin “oyun”da gizləndiyini anlayır.

Müəllifin şeirlərində yaz, yay, payız, qışın funksionallığını bilmək də oxucuya “Sirlərin sərgüzəşti”ni “açmağa” şərait yaradır. Bütün bunlar isə deməyə imkan verir ki, “Sirlərin sərgüzəşti” risaləsi Kamal Abdulla yaradıcılığının bütöv təsviridir, monomif effektinə malikdir, hətta romanın fəsillərə bölgüsünün, bu bölgünün xronologiya ilə deyil, N.Fray [30], C.Kempbell [18] qanunauyğunluğu ilə tənzimlənməsi də oxucunun qərarını dəstəklə

yir¹⁵. Roman çərçivələnmiş nəql şəklində təqdim olunub, onun bəzi parçaları əvvəllər yazılıb, bəziləri yeni yazılır, bəziləri isə yazılacaq. Elə romanın sonundakı şeirin özünün də tarixçəsi xeyli əvvələ aiddir:

*Qurban olum, axı mənəm,
Aç qapını bax – mənəm,
Qayıtmışam sağ – mənəm,
Əvvəlki heç mən deyildim. [31,36]*

Və yaxud müəllifin “Mən elə sizəm” başlıqlı şeirini xatırlayaq,

*Mən elə sizəm,
Ağacların altında durmuşdum
Siz yanımdan keçəndə
Bəlkə ağaca oxşatdınız məni,
Bəlkə elə siz özünüz
Ağacsınız –
Yeriyən ağac? [31,50]*

Bu şeir romanın mətni ilə yanaşı kitabın üz qabığında rəsmlə də səsləşir. O zaman bu əsər müəllin yaradıcı avtobioqrafiyasıdır demək istəsək də, qərar verməyə tələsməyək, çünki avtobioqrafiyada müəllif və oxucu arasındakı sözləşmənin sərt prinsipləri var: müəllif-təhkiyəçi-personaj üçlüsü arasındakı oxşarlıq və uyğunluq prinsipinin pozulmaması. Uydurma (fiktiv)

¹⁵Cozef Kempbell “Qəhrəmanın sonsuz yolçuluğu” (əsərin orjinalda adı “The Hero with A Thousand Faces” – “Min üzvlü qəhrəman”) adlı əsərində monomifi ayrılma-yetkinləşmə-dönüş kimi əsas üç mərhələdə izləyir və digər bütün macərələrin bu monomifin bu və ya digər dərəcədə genişlənməsindən ortaya çıxdığını vurğulayır. Həyatın təkrarlanması olaraq görünən monomif Günəşin və dünyanın orbit üzrə hərəkətlərindən qaynaqlanan mövsümlərin müşahidə edilməsi ilə inkişaf etmiş, bitkilərin və dolayısı ilə insanoğlunun yenidən doğumunu işarələyən bahar gəncliyə, yaz yetkinliyə, payız qocalığa və enişə, qış isə ölümə ekvivalent mövqeyə gəlmişdir. Kanadalı nəzəriyyəçi Nortrop Fray bütün ədəbiyyat tarixini model və sxemlərə görə təsnif etməklə bərabər, təbiətin mövsümlər arası keçişdə yaşadığı dəyişikliyin insana çox dərindən təsir etdiyini vurğulayaraq, indiki vaxtda keçmişlə əlaqəsi qopmuş və ya fərq edilməyəcək qədər incəlişmiş görünən nə qədər şey varsa, hamısının, əslində bu təbii prosesin təqlidi olan rituallardan törədiyini müdafiə edir. hətta təbiətin ölüb dirilməsinin bütün arxetiplərin arxetipi olduğunu söyləyir, çevrəvari ya da döngəsəl tarix anlayışını önə sürməklə, hər mövsümü bir ədəbiyyat növüylə bərabərləşdirir və eynilə təbiət kimi, insanların ədəbi zövqlərinin də bu növlər arası keçişdən payının olduğunu önə çəkir: komediya - yaz, romans - yay, faciə - payız və satira - qış.

mətnlərdə bu prinsipə riayət olunmur. “Sirlərin sərgüzəşti” bədii uydurmadır, özü də avtobioqrafik mahiyyət daşıyır. Romanda metafiksiya sonsuz lüğətin simasıdır, sonsuz lüğətin həbsxanasından az öncə xilas etdiyimiz mətnin siması isə avtofiksiyadır¹⁶, yəni özü-özünü uydurmaq [32] Mir Həsən ağa Səyyah isə Kamal Abdullanın uzun illərdir öz uydurduğu mətnlərinin içində dolaşan “avataarı”dır. Romanda Kamal Abdullanın Dədə Qorqudla bağlı elmi araşdırmalarının da izlərinin də olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, “Sirlərin sərgüzəşti” ən azı 30 ildir ki, yazılır. Avtofiksiya romanın bətnindəki “yeni dünya”dır, onun kəşfi isə görüldüyü kimi “müəllifin ölümü” ilə mümkün deyil. Müəllifin ölümsüzlüyünü qəbul etmək məhz bu mətndə bizi ən adekvat oxuya yaxınlaşdırır. Oxucu ağacın gövdəsində qənşər oturmuş iki adamın nədən danışdığını bilmək marağına yenik düşəndə yadıma bu kiçik dialoq düşür:

– Nə üçün bunu etdin? – o adam soruşdu.
- Bilmirəm, - mən cavab verdim” [33,21]

“Sirlərin sərgüzəşti” təfərrüatlarla dolu mətnidir, hər detalı, hər sözü, hər deyimi ilə anlaşımaq istəyir, rus matruşkaları və ya çin qutuları kimi iç-içə mətnlərlə doludur. Məqsədimiz romanda “yeni dünya” və “müəllifin ölümü” qarşıdurmasını nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq olduğundan həmin təfərrüatlardan bir neçəsinin üstündə dayandıq Müəllifin ölümsüzlüyünü qəbul etmək, roman mətnin potensial oxuma versiyalarından xali etmir, əksinə lazımı, xırda, lakin əhəmiyyətli detal-təfərrüatların izahı hər dəfə müəllif niyyətinin miqyasının genişliyini bizə göstərir. Romanda müəllif bilgisinin, xatirəsinin, yaddaşının, təhtəl-şüurunun, fantaziyasının özünün mətnləşməsi aktları metafiksiya üsulu ilə modelləşib. Bu modelləşməni isə bəzən “süni,

¹⁶ Termini ilk dəfə fransız nəzəriyyəçiləri işlətmişdir. Fransızca autofiction - özünü uydurmaq mənasını verir. Avtofiksiya avtobioqrafik hekayə və müəllif fantastikasının elementlərini özündə birləşdirən, avtoportretin subjanr variantı hesab olunur. Fransız yazıçısı və ədəbi nəzəriyyəçisi Serj Dubrovski (1977) tərəfindən "Oğul" romanının arxa qabığına tanıtım xarakterli yazıda istifadə olunmuşdur. Serj Dubrovskiyə görə bu “tamamilə etibarlı məlumat və faktların macərə dilini dilin macərəsinə həvalə edərək uyudurulması”dır. Dubrovskinin əsas sələflərindən biri "Roland Bart haqqında Roland Bart" (1975) adlı fəlsəfi traktatı Roland Bart hesab olunur. Avtofiksiya uydurma bir nəqlə söykənir, eyni zamanda müəllifin və ya hekayəçinin real həyat yolunu açıq şəkildə göstərir; yazıçı öz əsərində bir xarakterə çevrilir. Avtofiksiya haqqında Filipp Lejenin nəzəriyyəsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ətraflı bax: Ali Tilbe. Yeniötesi Yazında Özkurmaca Ali Tilbe Transnational Press London 2019

qondarma” səhvlər üzə çıxarır. Məsələn, “uşaqlar beş nəfər idilər – Nəzərəli, Novruzəli, Güllü, Zəhra, Gülsənəm, Gülzar – iki evin uşaqları)..” təfərrüat toplayan oxucunun diqqətindən qaçmaz ki, mötərizənin içindəki adların sayı altıdır, uşaqlar isə mötərizəyə qədər beş idilər. Gülzar isə Həsən müəllimin xatirəsidir. Həsən müəllimin oxucu mövqeyi burada silkələnir, o bir yazara çevrilir. Romanda səslərin (beynin içindəki və çölündəki) mətnləşməsi də var. Romanda gələcək mətnlərə (bu gələcək mətnlərin proqnozlarına Kamal Abdullanın əvvəlki mətnlərində də rast gəlinir) işarələr var. Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın (avtofiksiyadan törəyən avatar və ya avatarın yaratdığı avtofiksiya) fərqli risalələrinin adlarının boylandığı mətnlər cəmləşərək oxucunun özünü proqnoz verməyə təkid edir. “Ətrafında olan hər şey ölümün min təzahürüdü, sadəcə, üzünə niqab tutubdur və bizdən guya gizlənidir... Sola baxıram, darıxıram, sağa baxıram, darıxıram”... cümləsi “Sirlərin sərgüştü”nin oxu aktına başqa mətnlərdən həmfikirlər toplayır:

“1457-ci ildə Hüngür mağarasında gizlətdiyi “Ölümün niqabı” adlı məşhur əsərinin girişində sevgili peyğəmbərimizə həsr etdiyi sözlərdən sonra o girişi belə tamamlayır. “Ətrafında olan hər şey ölümün min təzahürüdü, sadəcə, üzünə niqab tutubdur və bizdən guya gizlənidir...Sola baxıram, darıxıram, sağa baxıram, darıxıram” [14, 160]

“Hacı Mir Həsən ağa Səyyah “Ölümün niqabı” əsərində yazırdı:

Tək əldən səs çıxar?

Çıxar, əlbəttə ki..

O nə səsdir elə?

Sükutun səsi..” [14, 159]”

Bu həmfikirlilikdən bir qədər də “602-ci gecə”nin qoxusu gəlir, yəni oxucu aldanmış da ola bilər, bəlkə də bu artıq yazılmış başqa bir mətnin dəyişilmiş adıdır. Bədii mətn oyundur, oyunun şərtlərinin dəyişməyəcəyinə isə kim zəmanət verə bilər ki?

Sadəcə olaraq, oxucu mətni “yeni dünya” kimi düşünməli və görməyi bacarmalıdır. Önhöklərlə deyil, mətdəki doğru “yolgöstəricilər”dən yapışaraq öz sərgüzəştini gerçəkləşdirməlidir. Oxucunun, özünü yeni dünyaya (adaya!) ilk dəfə qədəm basmış səyyah kimi təsəvvür etmək səriştəsi olmalıdır, heç bilmədiyi yeni bir oyunun iştirakçısı kimi, hər şeyin naməlumluğunu qəbul etməli, eyni zamanda hər şeyin onun üçün açar ola biləcəyini unutmamalıdır. “Sirlərin sərgüzəşti” romanında oxucu və müəllif arasında “dördüncü divar” yoxdur, müxtəlif təzahürlərə bürünmüş mahiyyətlər dünyasına (təfəkkürün özünə) aparan yollar öz yolçularını gözləyirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nabokov V. Yaxşı oxucular və yaxşı yazıçılar <http://senet.az/yaxsi-oxucular-v%99-yaaxsi-yazicilar-vladimir-nabokov/>
2. İsmayılov F. XX əsr Qərb fəlsəfəsinin tarixi, I cild. Bakı, Təhsil, 1999, - 416 s.
3. Фуко Мишель. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. М., Прогресс, 1977, 487 с
4. Компаньон Антуан. Демон теории. Литература и здравый смысл /Пер. с фран. С. Зенкина. — М.: Изд-во Сабашниковых, 2001, 336 с.
5. Шкловский В. Б. О теории прозы. М., 1983, 384 с.
6. Тодоров Ц. Теории символа / Перев. с фр. Б. Нарумова. - М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1998, 408 с.
7. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «За» и «Против». М., 1975.
8. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов. / Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты. Статьи. Эссе / Составление, общая редакция и вступит. статья Г.К. Косикова. – М.: Издательство Московского университета, 1987. - 511 с. С. 387-422
9. Барт Ролан. S/Z. М.: Эдиториал УРСС, 2001, 232 с.
10. Риффатерр М. Истина в диэгесисе. Глава из книги «Истина вымысла» // НЛЮ. № 27. Москва, 1997. С. 5-22.
11. Пьеге-Гро Натали. Введение в теорию интертекстуальности: Пер. с фр. / Общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. - М.: Издательство ЛКИ, 2008. - 240 с
12. Kamal Abdulla. Sirlərin sərgüzəşti. Bakı, Azərnəşr, 2019, 288 s.
13. Wood James. Kurmaca nasıl işler? İstanbul, Ayrintı yayınları, 2010, 167 s.48
14. Kamal Abdulla “Dünya ilə Coys arasında”, Bakı, Mütərcim, 2016, 188 s.
15. Barthes, Roland “Yazarın Ölümü”, Dilin Çalışma Sesi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
16. Michel Foucault, “Yazar Nedir?”, Sonsuza Giden Dil, Çev: Işık Ergüden, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 224-260.
17. Umberto Eco. Yorum ve aşırı yorum. İstanbul. Ayrintı yayınları, 2016, 167 s.
18. Joseph Campbell. Kahramanın sonsuz yolculuğu. İstanbul, Kabalıcı yayınları, 2010, 458 s.
19. Sevinc Rzayeva. Reseptiv estetika və XX əsr almandilli ədəbiyyatı. 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (alman ədəbiyyatı) ixtisası üzrə filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2017, 80 s.
20. Kamal Abdulla. Qərar// Xəzər jurnalı, N2, 1996
21. Kamal Abdulla. Elə bil qorxa-qorxa//Ruh (pyeslər), Bakı, Azərnəşr, 1998
22. Kamal Abdulla. Caus// Kədərli seçmələr. Bakı, Mütərcim, 2002, 548 s.445-489

23. Kamal Abdulla. Şah İsmayıl və yaxud hamı səni sevənlər burdadır // Kədərli seçmələr. Bakı, Mütərcim, 2002, 548 s. s. 409-444
24. Salam Sarvan, Etimad Başkeçid, Kamal Abdulla. Məqamlar (Kamal Abdullanın yaradıcılığı ətrafında ədəbiyyat söhbəti), Bakı: Mütərcim, 2011, 172 s.
25. Kamal Abdulla. Labirint, Bakı: Qanun, 2012
26. Kamal Abdulla. Sehrbazlar dərəsi (roman). Bakı, Qanun, 2018, 168 s..
27. Kamal Abdulla. Unutmağa kimsə yox. Roman. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2011, 528 s.
28. Kamal Abdulla. Korneliusun ölümü. <https://kulis.az/news/4285>
29. <http://edebiyatqazeti.az/news/proza/3305-her-sey-nagillarda-olan-kimi-basladi>
30. Фрай Н. Анатомия критики. / Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты. Статьи. Эссе / Составление, общая редакция и вступит. статья Г.К. Косикова. – М.: Издательство Московского университета, 1987. - 511 с. С.232-263
31. Kamal Abdulla. Kədərli seçmələr. Mütərcim, 2002, 548 s
32. Ali Tilbe. Yeniötesi Yazında Özkurmaca. Transnational Press London, 2019
33. Kamal Abdulla. Yarımçıq əlyazma. Bakı, XXI-YNE, 2004, 288 s.

Maral Yaqubova

Summary

Literary text and theory: the “new world” and “Death of the author” as a confrontation

The text and comments on it have been the main topic of world literary criticism for more than a century. As time goes by, dozens of models of commentary on texts, types of analysis, and methods of cognition arise. A corresponding classification is carried out at the author, text and reader level. As a result of this work, the possibility or absence of the choice of the most adequate option for commenting on the text is determined, which defines the direction of research.

Since the second half of the twentieth century, the vast majority of theoretical considerations regarding text and commentaries have been based on the dominant position of the reader. Thus, the “exaltation” of the reader was due to the “death” of the author. As a matter of fact, there was an indirect process of “killing” the author’s intentions, creative powers and erudition because of the “underestimation” of them by the reader.

It is known that any text is like a “new universe” and, for this reason, the reader should treat the work as something that did not exist before. And this “new” is significantly different from the world about which he has already developed a certain idea. As a result, the reader, who knows the terminology of modern, postmodern, metamodern suffer some troubles in selecting comments

Марал Ягубова

Резюме
Художественный текст и теория: «новый мир»
и «смерть автора» как конфронтация

Текст и комментарии к нему более века являются основной темой мирового литературоведения. С течением времени возникают десятки моделей комментариев к текстам, типов анализа и методов их познания. Проводится соответствующая классификация на авторском, текстовом и читательском уровне. В результате этой работы определяется возможность или отсутствие выбора наиболее адекватного варианта комментариев к тексту, что и определяет направление исследований.

Начиная со второй половины XX столетия подавляющее большинство теоретических рассуждений относительно текста и комментариев, опиралось на доминирующую позицию читателя. Таким образом, «возвышение» читателя происходило за счет «кончины» автора. Собственно говоря, имел место косвенный процесс «умерщвления» намерений, творческих сил и эрудиции автора по причине «недооценки» их со стороны читателя.

Известно, что любой текст является как бы «новой вселенной» и, по этой причине читатель должен относиться к произведению как к чему-либо ранее не существовавшему. И это «новое» значительно отличается от мира, о котором у него уже сложилось определенное представление. Вследствие этого читатель, владеющий информацией о терминологии модерна, постмодерна, метамодерна, испытывает некоторые трудности при подборе комментариев к тексту, как к частице «нового мира». С этой точки зрения в вышеуказанном романе К.Абдуллы ощущается дыхание «неизведанного» мира.

В данной статье уделяется особое внимание анализу изображения упомянутого «мира» и восприятия его читателем. Автор делится своими теоретическими представлениями касательно процесса осмысления и видения «нового мира» в тексте. Им прослеживаются пути и способы поэтапного открытия «неизведанной вселенной», предлагается механизм, способствующий «бережному накоплению мельчайших частей» текста. Помимо изложенного, автор выражает свое мнение по структуре текста романа «Приключения тайн», по средствам выражения, использованным писателем, и поясняет их своеобразие.

Çapa imzalanıb: 10.07.2019.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 12 ç.v. Tiraj: 300.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə bircə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycanlı olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex*: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov E.A.Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля - 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

